

UDK 811.16+821.16.09(05)

ISSN 0350-6894 (tisk - print)

ISSN 1855-7570 (splet - online)

SLAVISTIČNA REVIJA

ČASOPIS ZA JEZIKOSLOVJE IN LITERARNE VEDE
JOURNAL FOR LINGUISTICS AND LITERARY STUDIES

Prostor v jeziku in jezik v prostoru/Space in Language and Language in Space
Ur./Ed. Ada Vidovič Muha, Andreja Žele

SRL 2014
3

IZDAJA – ISSUED BY: SLAVISTIČNO DRUŠTVO SLOVENIJE

SRL	LETNIK VOLUME 62	ŠT. NO. 3	STR. 267–480	LJUBLJANA	JULIJ–SEPTEMBER 2014
-----	---------------------	--------------	--------------	-----------	-------------------------

Revijo sofinancira:
ARRS.

CONTENTS

Ada VIDOVIČ MUHA, Andreja ŽELE: Foreword	267
--	-----

ARTICLES

I. Space in Language

Predrag PIPER: Space in the Serbian Linguistic Picture of the World	275
Ada VIDOVIČ MUHA: Space in the Lexico-Morphological Segment of Language (Anthropocentric Point of View)	295
Gašper ILC: Grammaticalization of Spatial Particles in English and Slovene	309
Andreja ŽELE: Particles Introducing New Spatial Relationships in the Existing Text	321
Polona GANTAR: Spatial Information in a Sentence-Level Lexical Definition	331
Aleksandra DERGANČ: Another Look at the Verbs of Motion in Russian and Slovene	345
Nataša JAKOP: Lexicalization of Spatial Relationships in Slovene: Linguistic Pragmatics Perspective	353
Monika KALIN GOLOB, Nataša LOGAR: Space in the Common Communication Cycle in Reporting	363
Erika KRŽIŠNIK: Expression of Space in Slovene Phraseology	375

II. Language in Space

Jan KOŘENSKÝ: Space (and Time) in Communication and Its Changes in Connection with the Development of Media	387
Nada ŠABEC: The Use of Slovene and English in Physical and Virtual Spaces	395
Stanisław GAJDA: Literary Language in the Slavic Socio-Cultural Space	411
Dean KOMEL: Language as the Space of Philosophy, Philosophy as the Location of Language	423
Nina MEČKOVSKA: Supraconscious Communication in Societies and IntraCellular “information” Processes: Semiotic metaphors or hidden reality?	435
Matej ŠEKLI: A Typology of Models of Forming Slavic Geolects at the Language Stage	451
Irena OREL, Vera SMOLE: Expression of Spatial Relationships with Interrogative and Demonstrative Adverbs in Standard and Non-Standard Varieties of Slovene	463

VSEBINA

Ada VIDOVIČ MUHA, Andreja ŽELE: Spremnna beseda	267
---	-----

RAZPRAVE

I. Prostor v jeziku

Predrag PIPER: O prostoru u srpskoj jezičkoj slici sveta	275
Ada VIDOVIČ MUHA: Prostor v leksikalno-morfološkem segmentu jezika (Antropocentrični vidik)	295
Gašper ILC: Gramatikalizacija prostorskih členic v angleščini in slovenščini	309
Andreja ŽELE: Členki tudi kot vnašalniki novih prostorskih razmerij v obstoječe sporočilo	321
Polona GANTAR: Prostorska informacija v stavčno zasnovani slovarski definiciji	331
Aleksandra DERGANČ: Še o glagolih premikanja v ruščini in slovenščini	345
Nataša JAKOP: Leksikalizacija prostorskih razmerij v slovenščini: jezikovnopragmatični vidik	353
Monika KALIN GOLOB, Nataša LOGAR: Prostor v poročevalskem skupnem sporočanjanskem krogu	363
Erika KRŽIŠNIK: Izražanje prostora v slovenski frazeologiji	375

II. Jezik v prostoru

Jan KOŘENSKÝ: Prostor (a čas) v komunikaci a jeho proměny v souvislostech s vývojem mediačních prostředků / Prostor (in čas) v komunikaciji ter njegovo spreminjanje v povezavi z razvojem medijskih sredstev	387
Nada ŠABEC: Raba slovenščine in angleščine v fizičnem in virtualnem prostoru	395
Stanisław GAJDA: Język literacki w słowiańskiej przestrzeni społeczno-kulturowej / Knjižni jezik v slovanskem družbeno-kulturnem prostoru	411
Dean KOMEL: Govorica kot prostor filozofije, filozofija kot kraj govornice	423
Nina MEČKOVSKA: Надсознательная коммуникация в социумах и внутриклеточные «информационные» процессы: семиотические метафоры или неочевидная реальность? / Nadzavestna komunikacija v družbah in znotrajcelični »informatijski« procesi: semiotične metafore ali skrita resničnost?	435
Matej ŠEKLI: Tipologija modelov lingvogeneze slovanskih jezikov	451
Irena OREL, Vera SMOLE: Izražanje prostorskih razmerij z vprašalnimi prislovnimi zaimki v knjižnih in neknjižnih zvrsteh slovenskega jezika	463

Slavistična revija (<http://www.srl.si>) je ponujena pod licenco: Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.

Izdajatelj – Issued by: Slavistično društvo Slovenije

Odgovorni urednik – Executive Editor: Miran Hladnik (Univerza v Ljubljani)

Glavni urednik za literarne vede – Editor in Chief for Literary Studies: Vladimir Osolnik (Univerza v Ljubljani)

Glavna urednica za jezikoslovje – Editor in Chief for Linguistics: Ada Vidovič Muha (Univerza v Ljubljani)

Tehnična urednica – Technical Editor: Urška Perenič (Univerza v Ljubljani)

Spletni urednik – Web Editor: Blaž Podlesnik (Univerza v Ljubljani)

Člani – Members: Aleksandra Derganc, Miha Javornik, Irena Orel, Tomo Virk, Andreja Žele (Univerza v Ljubljani),

Nina Mečkovska (Univerza v Minsku), Timothy Pogačar (Državna univerza Bowling Green), Ivo Pospíšil (Masarykova univerza, Brno)

Časopisni svet – Advisory Council: Marko Jesenšek (Univerza v Mariboru), Janko Kos, Jože Toporišič, Franc Zadavec (SAZU, Ljubljana)

Naslov uredništva – Address: Slavistična revija, Aškerčeva 2/II, 1000 Ljubljana, Slovenija

Račun pri Slavističnem društvu Slovenije: 02083-018125980 (za SR). Naročnina velja do odpovedi. Odpovedi le ob koncu leta. Cena letnika za posameznike 22 €, za člane Slavističnega društva Slovenije 15,50 €, za študente 8,50 €, za inštitucije in knjigarne 33 €, za tujino 35 €.

Annual subscription price: individuals 22 €; members of Slavistično društvo Slovenije 15,50 €; students 8,50 €; institutions and bookstores 33 €; outside of Slovenia 35 €.

Natisnil – Printed by: Biografika Bori, Ljubljana

Naklada – Circulation: 550 izvodov – 550 copies

Vključenost Slavistične revije v podatkovne baze – Slavistična revija is indexed/abstracted in: Digitalna knjižnica Slovenije (dLib), Social Sciences Citation Index (SSCI), Bibliographie Linguistique (BL), European Reference Index for the Humanities (ERIH PLUS), Modern Language Association of America (MLA) Directory of Periodicals (New York), New Contents Slavistics (Otto Sagner, München), Cambridge Scientific Abstracts (CSA), Linguistic Abstracts (Uni Arizona), Proquest Online Information Service

Prostor in s tem tudi čas, dve temeljni determinanti človekove zavesti, predvsem s svojo antropocentričnostjo vznemirjata humanistične raziskovalce, zlasti filozofe in jezikoslovce tudi 20. stoletja. – Znotraj jezikoslovja aktualnega časa se zdi, da se razpira tovrstna problematika v dve smeri: raziskovanje percepcije *prostora v jeziku* izhaja iz zakrite ali izražene oblike, pomena in mesta abstraktnega prostora (in časa) v jezikovni zgradbi; v tem smislu se pojavlja *prostor* kot konstitutivni del jezika, ločljiv samo metajezikovno. – Drugi vidik je mogoče razumeti kot *jezik v konkretnem prostoru* (in času): percepcija *jezika* je v tem primeru lahko vsaj implicitno tudi sociolingvistična, pri čemer stopa v ospredje raziskovanje jezika glede na družbeno strukturiranost govorcev v določenem prostoru. Cilj tako zasnovanih raziskav je po eni strani sproti ugotavljati status jezika, po drugi pa glede na specifične okoliščine globalizacijskega časa spremljati njegove strukturne spremembe, pa tudi napoved morebitnega odmiranja njegovih funkcij.

Tokratna, na jezik in prostor omejena 3. številka *Slavistične revije*, prinaša 16 razprav, ki so jih prispevali domači in tuji jezikoslovci, katerih dosedanje raziskave se neposredno ali posredno dotikajo problematike jezika in prostora. Razprave so deljene na dva v jezikoslovju takorekoč že ustaljena sklopa *prostor v jeziku* in *jezik v prostoru*, pri čemer je bila, kot rečeno, temeljna ločnica obravnava pojma *prostor* v abstraktnem ali konkretnem smislu. In kot se pri načelnih poskusih sistemizacije večkrat zgodi, je tudi ta metajezikovna členitev do določene mere nasilni poseg v celovitost jezikovnega pojava; nekaj razprav je namreč takih, da bi jih bilo mogoče umestiti v prvi ali drugi sklop.

I. Obravnava prostora v jeziku se začenja s študijo Predraga Piperja *O prostoru u srpskoj jezičkoj slici sveta* (O prostoru v srbski jezikovni sliki sveta), kjer avtor dopolnjuje svoje dosedanje obširne obravnave pomenske kategorije prostora v »sliki sveta«, v tej razpravi predvsem v sodobnem srbskem jeziku. Preučevanje le teh zagotavlja celovitejši vpogled v opis in razlago strukturiranja prostorskih izrazov ter posebnosti njihovega uresničevanja. – Ada Vidovič Muha s prispevkom *Prostor v leksikalno-morfološkem segmentu jezika (Antropocentrični vidik)* odpira možnost objektivizirane in subjektivizirane jezikovne interpretacije prostora, s čimer se izhodiščni tridimenzionalni koordinatni sistem dopolnjuje s subjektom kot temeljno orientacijsko točko v prostoru, ubesedeni z *imeti* in njegovimi pretvorbami. – Prispevek Gašperja Ilca *Gramatikalizacija prostorskih členic v angleščini in slovenščini* predstavlja različne morfemsko-leksemske možnosti glagolov za izražanje prostora v slovenščini in angleščini; zastavljen kontrastivni vidik odpira možnosti nadaljnjih interpretacij. – Širši, vendar manj eksplicitno izražen vidik prostorskih razmerij v jeziku predstavljajo členki kot okoliščinske besede v najširšem smislu, o čemer piše Andreja Žele v prispevku *Členki tudi kot vnašalniki novih prostorskih razmerij v obstoječe sporočilo*. Členki kot besedilna vrsta so funkcijsko zelo žive sestavine jezika vsakdanjega sporazumevanja; izražajo razmerje do povedanega in do okoliščin govornega položaja sploh. – Glagolskih pomenov s potencialno prostorsko sestavino se z leksikografskega vidika loteva Polona Gantar v prispevku *Prostorska informacija v stavčno zasnovani slovarski definiciji*. – V članku Aleksandre Derganc *Še o glago-*

lih premikanja v ruščini in slovenščini je zanimiva primerjava med ruskim glagolom *noũmu*, ki izraža kot dovršnik začetnost glagolskega dejanja, v slovenščini pa mu v mnogih kontekstih ustreza nepredponski *iti*, kar potrjuje opredelitev tega slovenskega glagola kot dvovidskega. In tako se primarnost antropocentričnega pogleda na prostor z glagolov širi na prislove npr. tudi v prispevku Nataše Jakop *Leksikalizacija prostorskih razmerij v slovenščini: jezikovnopragmatični vidik*. – O ustreznosti ali manj ustreznosti in o že ustaljeni ali še neustaljeni časovno-prostorski umestitvi dogodka v sporočilo v prispevku *Prostor v poročevalskem skupnem sporočanjanskem krogu* pišeta Monika Kalin Golob in Nataša Logar. – V tematski sklop, vsaj krovno povezan z dejstvom, da vsi prispevki neposredno ali posredno zajemajo tematiko prostora, sodi tudi *Izražanje prostora v slovenski frazeologiji*, prispevek, ki ga je napisala Erika Kržišnik; prostorski pomen v frazeološki enoti je prikazan kot rezultat frazeologizacije, lahko pa tudi kot rezultat sekundarne metaforizacije.

II. Z uvodnim prispevkom Jana Kořenskega *Prostor (a čas) v komunikaci a jeho proměny v souvislostech s vývojem mediálních prostředků (Prostor (in čas) v komunikaci ter njegovo spreminjanje v zvezi z razvojem medijskih sredstev)* prehajamo na drugi sklop prispevkov, kjer se težišče obravnave prenese na **jezik v prostoru**. Avtor se osredotoča na medčloveško komunikacijo, od omejenosti s fiziološkimi zmožnostmi človeka v smeri osvoboditve od naravnih omejitev časa in prostora v t. i. tehnoloških jezikih kot specifičnih semiotičnih sistemih, ki so del sodobne medijske tehnologije. – Glede na današnji komunikacijski in informacijski prostor skuša status in rabo angleščine in slovenščine predstaviti Nada Šabec v prispevku *Raba slovenščine in angleščine v fizičnem in virtualnem prostoru*. Obravnava je aktualna, saj gre za enosmerno vplivajnsko prevlado med dvema jezikoma s povsem različnimi izhodišči in mednarodnim statusom v času materialne in jezikovne globalizacije. – V današnji jezikovni situaciji svoj pogled na status knjižnega jezika predstavlja Stanisław Gajda v prispevku *Język literacki w słowiańskiej przestrzeni społeczno-kulturowej (Knjižni jezik v slovanskem družbeno-kulturnem prostoru)*. – Nujnost in vrednost prav lastnega knjižnega jezika za vsestranski intelektualni razvoj družbe pa poudarja razprava Deana Komela *Govorica kot prostor filozofije, filozofija kot kraj govornice*. – Razvoj komunikacije in začetke teorije informacije sploh pregledno obravnava Nina Mečkowska v prispevku *Надсознательная коммуникация в социумах и внутриклеточные «информационные» процессы: семиотические метафоры или неочевидная реальность? (Nadzavedna komunikacija v družbah in znotrajcelični »informacijski« procesi: semiotične metafore ali skrita resničnost?)*. Komentira dva tipa potencialnih informacijskih procesov – makrokomunikacijski oblikujejo tudi sociokulturne uzuse tako znotraj ene družbe kot med različnimi družbami, mikrokomunikacijski pa so v smislu fizioloških procesov po avtoričinem stališču neke vrste informacijske metafore, ki omogočajo nadaljnje posredovanje genskih informacij, vendar brez pravega pošiljalca in naslovnika in brez prave namere.

Obojesmerna v smislu obravnave tako **jezika v prostoru** kot **prostora v jeziku** pa je razprava Mateja Šeklija *Tipologija modelov lingvogeneze slovanskih jezikov*, v kateri so glede na izhodišča in tipe spreminjanja po modelih lingvogeneze predstavljene razvojne posebnosti slovanskih jezikov iz starejših slovanskih geolektov. – Obojesmerna vzajemnost prostora in jezika se razpravljajno zoži na slovenski prostor

v prispevku Irene Orel in Vere Smole *Izražanje prostorskih razmerij z vprašalnimi prislovnimi zaimki v knjižnih in neknjižnih zvrsteh slovenskega jezika*. Vključenost tako knjižne slovenščine (od začetkov do danes) kot narečij kaže na vsaj deloma različno razumevanje in posledično tudi različno ubesedovanje določenih prostorskih razmerij.

Zbrane jezikoslovne razprave potrjujejo uvodno misel o prostoru kot temeljni konceptualizaciji jezika, ki odseva človekovo prostorsko determiniranost tako na abstraktni kot konkretni ravni: abstraktni prostor strukturira temeljne razsežnosti jezika, konkretni vzpostavlja tvorno razmerje med prostorsko realnostjo in njenim vplivom na jezik.

Urednici:
Ada Vidovič Muha
Andreja Žele

FOREWORD

Space and time, two basic determinants of human awareness, have always inspired researchers in the humanities, particularly philosophers and linguists in the 20th century, primarily because of their anthropocentrism. Within current linguistics this issue seems to be opening up in two directions: research into perception of space in language arises from the veiled or expressed forms, meaning and location of abstract space (and time) in language construction; in this regard, 'space' appears as a constitutive part of language, separable only at the metalinguistic level. The other aspect could be understood as language in a specific space (and time): the perception of language in this case can also be, at least implicitly, sociolinguistic, whereby language research into speakers within the social structure in a particular space comes to the foreground. The goal of such research is to verify the status of language, while at the same time, with regard to the specific circumstances of the globalisation of time, to monitor its structural changes, as well as to predict any loss of functionality.

This third number of *Slavistična Revija* – restricted in terms of language and space – offers 16 discussions by domestic and foreign linguists whose research to date has directly or indirectly touched upon the issue of language and space. The contributions are divided into two categories that could be said to be already established in linguistics: 'space' and 'language in space' – the dividing line here being, as already indicated, whether space is conceived of abstractly or concretely. And, as always happens during attempts to systematise, this metalinguistic division to a certain extent represents an intrusion into the integrity of the language phenomenon, since some of the papers could have been placed in either category.

I. The discussion of **space in language** begins with Predrag Piper's *O prostoru u srpskoj jezičkoj slici sveta* (Space in the Serbian language's image of the world), in which the author adds to his hitherto broad discussion of the semantic category of space in the "image of the world", in this instance primarily in the contemporary Serbian language. Exploring this ensures a more comprehensive insight into the description and interpretation of spatial expressions and how they are used. Ada Vidovič Muha's *Prostor v leksikalno-morfološkem segmentu jezika (Antropocentrični vidik)* (Lexical-morphemic perspectives of space within language (anthropocentric aspect)) considers the possibility of objective and subjective interpretations of space, whereby the three-dimensional coordinate starting point is supplemented by the subject as the basic orientation point in space, expressed through the verb *imeti* (to have) and its derivatives. Gašper Ilc's *Gramatikalizacija prostorskih členic v angleščini in slovenščini* (Grammaticalisation of spatial particles in English and Slovene) presents the different morphemic-lexemic ways that verbs express space in English and Slovene; the contrastive approach opens up a number of possibilities for further discussion. A broader, although less explicitly expressed aspect of spatial relations in language is represented by particles as circumstantial words in the broadest sense; this is discussed by Andreja Žele in *Členki tudi kot vnašalniki novih prostorskih razmerij v obstoječe sporočilo* (Particles as bringers of new spatial relations into an existing message). Particles are a functionally very active ingredient of the language of everyday communication; they express the relation to what has been expressed and to the overall circumstances

of the position of the speaker. Verbal meanings with a potential spatial element are tackled from the lexicographic point of view by Polona Gantar in her paper *Prostorska informacija v stavčno zasnovani slovarski definiciji*. (*Spatial information in sentence based dictionary definitions*). Aleksandra Derganc's *Še o glagolih premikanja v ruščini in slovenščini* (*More on verbs of movement in Russian and Slovene*) contains an interesting comparison between the Russian verb *noũmu*, which as a perfective expresses the beginning of the verbal action, while in many Slovene contexts this is achieved by the non-prefixed *iti*, which confirms the definition of this Slovene verb as bi-aspectual. The primary nature of the anthropocentric view of space spreads from verbs to adverbs, such as in the contribution from Nataša Jakop *Leksikalizacija prostorskih razmerij v slovenščini: jezikovnopragmatski vidik* (*Lexicalisation of spatial relations in Slovene from a pragmatic linguistic point of view*). The appropriate or less appropriate and established or unestablished temporal-spatial location of events in messages are discussed by Monika Kalin Golob and Nataša Logar in *Prostor v poroevalskem skupnem sporoanjanskem krogu* (*The expression of concepts of space in news journalism*). The thematic section in which all the contributions directly or indirectly incorporate the spatial theme also contains Erika Kržišnik's *Izražanje prostora v slovenski frazeologiji* (*Expressing space in Slovene phraseology*), which shows that spatial meaning in phraseological units is the result of the production of phrases, or could also be the result of the secondary production of metaphors.

II. With Jan Kořensky's introductory paper *Prostor (a čas) v komunikaci a jeho proměny v souvislostech s vývojem mediálních prostředků* (*Space (and time) in communication and how it has changed in connection with the development of media resources*) we come to the second group of contributions, where the emphasis is on **language in space**. The author focuses on interpersonal communication, from its physiological limitations towards liberation from natural restrictions of time and space, to 'technological languages' as specific semiotic systems which are part of the technology of the contemporary media. Nada Šabec presents the status and use of English and Slovene in today's communication and information space in her paper entitled *Raba slovenščine in angleščine v fizičnem in virtualnem prostoru* (*The use of Slovene and English in physical and virtual space*). This topical discussion looks at the unidirectional influence between two languages with a completely different position and international status at a time of material and linguistic globalisation. Stanisław Gajda presents his view of the status of the literary language in his paper *Język literacki w słowiańskiej przestrzeni społeczno-kulturowej* (*The literary language in the Slavic socio-cultural space*). The need for and value of one's own literary language for the overall intellectual development of a society is emphasised in Dean Komel's *Govorica kot prostor filozofije, filozofija kot kraj govorice* (*Language as the space of philosophy, philosophy as the place for language*). The development of communication and the beginnings of information theory is surveyed in Nina Mečkovska's *Надсознательная коммуникация в социумах и внутриклеточные «информационные» процессы: семиотические метафоры или неочевидная реальность?* (*Supraconscious communication in society and inter-cellular "information" processes: semiotic metaphors or hidden reality?*). She comments on two types of potential information processes: the macro-communicational is shaped by sociocultural usage both within a single society as well as between different societies, while the micro-communicational, in the

sense of physiological processes, is described by the author as a kind of informational metaphor that facilitates the continuing mediation of genetic information, but without a real sender or recipient and without a real intention.

Matej Šekli's *Tipologija modelov lingvogeneze slovanskih jezikov* (A typology of models of the lingua-genesis of Slavic languages) is bi-directional in that it discusses both **language in space** and **space in language**; in relation to the starting points and kinds of change described by models of lingua-genesis, the paper presents the specifics of the development of Slavic languages from the older Slavic dialects. Discussion of the mutuality of space and time in language narrows to the Slovene domain in Irena Orel and Vera Smole's *Izražanje prostorskih razmerij z vprašalnimi prislovnimi zaimki v knjižnih in neknjižnih zvrsteh slovenskega jezika* (The expression of spatial relations using adverbial pronouns in literary and non-literary Slovene varieties). The inclusion of both literary Slovene (from its beginnings to the present) and dialects points to an at least partly different understanding and consequently different expression of specific spatial relations.

These linguistic discussions confirm our introductory observation that space is a fundamental linguistic concept that reflects man's spatial determinism on both the abstract and actual level: abstract space structures the basic scope of language, while the actual establishes a productive relation between spatial reality and its influence on language.

Editors:
Ada Vidovič Muha
Andreja Žele

I. PROSTOR V JEZIKU

UDK 811.163.41'367.62

Предраг Пипер

Београд

О ПРОСТОРУ У СРПСКОЈ ЈЕЗИЧКОЈ СЛИЦИ СВЕТА

Предмет овог рада је конфигурација семантичке категорије простора у слици света каква је у савременом српском књижевном језику вербализована и граматикализована у подсистемима предлога, префикса, прилога и придева са просторним значењем. У раду се разматра и питање поређења структурно сродних подсистема у истом језику.

Кључне речи: српски језик, просторни изрази, прилози, предлози, префикси, прилози, унутарјезичко поређење

The paper deals with the configuration of the semantic category of space in the linguistic picture of the world verbalized and grammaticalized in the subsystems of contemporary standard Serbian prepositions, prefixes, adverbs, and adjectives with the meaning of spatial relations. It also discusses the question of comparing structurally related subsystems within the same language.

Keywords: Serbian language, spatial expressions, prepositions, prefixal compounds, adverbs, adjectives, intralinguistic comparison

1 Иако су облици и изрази са просторним значењем вековима били предмет лингвистичке пажње, који је обрађиван у различитим теоријско-методолошким оквирима, когнитивнолингвистичка проучавања дала су таквим истраживањима нов замах, који још не губи на снази. У једној од књига у којој се најексплицитније обзнањује почетак когнитивне лингвистике *Foundations of Cognitive Grammar* (Langacker 1987) њен аутор теорију когнитивне граматике види као теорију граматике простора (“the theory of cognitive grammar or space grammar”), што је био термин који је до тада користио чешће, а од тада све ређе. У десетотомној лингвистичкој енциклопедији, у одредници о когнитивној граматички, коју је за ту енциклопедију написао Р. Ланакер стоји: ‘Cognitive grammar’ (originally called ‘space grammar’) is a highly innovative theory of linguistic structure that has been developed and progressively articulated since 1976. In stark contrast to modular approaches, it regards language as an integral facet of cognition, and grammar as being inherently meaningful. (ASHER /ed./ 1994: 590).

Према се проучавање просторних изрази налази у темељима когнитивне лингвистике, као једног од водећих праваца у савременој лингвистици, познато је да је истраживања улоге метафора у језичком систему, укључујући и граматичке метафоре, имају дугу лингвистичку традицију; а да теорија просторних метафора у падежном систему постоји више од пет векова, током којих се развијала у различитим лингвистичким школама и правцима (Пипер 1986а; Piper ¹1997; ²2001).

Истраживања просторних израза имају важно место у два водећа правца савремене когнитивне лингвистике, како онеме који је у основи антропоцентрички, а усредсређен је на испитивања метафора и метонимија, као механизма којима се стварност сазнаје и помоћу којих се знања преносе из једне појмовне области у другу, при чему важну улогу има иконичност језичких израза и постојање основних имагинативних схема, тако и у онеме правцу који се, пре свега, заснива на поставци да језик у мањој или већој мери учествује обликовању слике света сваког језичког колектива.

Међутим, конфигурација саме семантичке категорије простора у појединим језицима, или на упоредном плану, још увек није исцрпно проучена, нити су исцрпене све методолошке могућности њеног описивања и објашњавања. Овај прилог посвећен је управо некима од главних проблема из те области, односно тражењу одговора на питање колико је могућно упоредно проучавање неколико подсистема са просторним значењем у истом језику ако се при томе полази од јединствене основе поређења.

2 У основи овог прилога је теоријско-методолошки апарат теорије семантичких локализација (Piper ¹1997; ²2001), као посебне лингвистичке теорије, у оквиру које се граматичка и лексичка значења описују и објашњавају у светлу изоморфности и изофункционалности семантичких категорија за које је карактеристично изражавање непросторних значења средствима са примарно просторним значењима (нпр. у *песак* као у *песак*, или *од бола* као *од стола* и сл.). У теорији семантичких локализација тај врло распрострањени појавни облик језичке и метајезичке иконичности изводи се како из изразите разуджености језичких израза за просторну локализацију (као протолокализацију) тако и из постулираног принципа наткатегоријалне локализације (са просторним, посесивним, временским, узрочним и другим реализацијама), који изван језика има ослонац у рефлексу когнитивне оријентације, утврђеном у психологији (Kimmel, van Olst, Oriebeke /eds/ 1979). С обзиром на то, у оквиру дате теорије различити односи међу семантичким категоријама виде се као локализације различитог степена апстрактности, јер је механизам објашњавања конкретно-просторних локализација по правилу погодан за објашњавање семантичких појава заснованих на непросторним локализацијама, и то не само онда када непросторне локализације имају просторну иконичност, него и онда када је немају, нпр. у систему глаголских времена у словенским језицима, где семантичка локализација има статус теоријског конструкта без просторне иконичности у изразу.

Концептуални апарат теорије семантичких локализација обухвата како појмове у вези са оријентационом страном локализације (нпр. интра- и екстралокализација, хоризонтална и вертикална локализација, централност и периферност, проксималност и дисталност и др.) тако и оне који се односе на усмереност промене места у простору (аблативност, адлативност, перлативност) или одсуство усмерености (локативност), укључујући ту и неке друге појмове, као што је елементарни ситуативни оквир семантичке категорије простора (локализатор, објекат локализације и оријентир), центрифугалне и центрипеталне тенденције у дискурсу и језику и др.

Принципи теорије семантичких локализација (чије су основе дате у Пипер 1977–1978, а у општим цртама експлицитније изложене у Piper ¹1997; ²2001) подударни су с неким од основних принципа когнитивне лингвистике. Стога је разумљиво што се теорија семантичких локализација види и као теорија која је комплементарна основама когнитивне лингвистике (Вољодић 1998: 212), односно као једна од теорија когнитивне лингвистике (Нореску 2000: 48). С друге стране, посматрана у својој развојној линији, та теорија је почела да се уобличава независно од когнитивне лингвистике, што је посебно дошло до изражаја у раду PIPER 1984, посвећеном психолингвистичким основама опозиције “унутра/споља” као могућем конститутивном фактору система семантичких категорија (в. и Пипер 1986, Piper 1988, а у форми прегледа Пипер 2006).

Упоредо с постепеним изграђивањем теорије семантичких локализација ишла је њена примена, што је најразвијенији облик добило у моделирању система заменичких прилога, и заменичких речи уопште, као речи с категоријалним значењем, чији систем, посматран у целини, представља природни модел система семантичких категорија (Piper 1983; Пипер 1988). На истој теоријској основи аутор је градио и скоро сва каснија граматичка истраживања о српском и другим словенским језицима. Иако у радовима у којима је развијана теорија семантичких локализација то углавном није било истицано (в. ипак Пипер 1983; 2008; Piper 1988), та теорија би се са доста основе могла видети и као верзија антропоцентричних виђења језика. Њени главни принципи развијају се и примењују, у обиму и облику саобразном конкретним истраживачким циљевима, и у појединим радовима других лингвиста, на пример, Антонић 2001; Манчић 2003; Поповић 2003; Павловић 2004; Сегеди 2006; Станковић-Шошо 2006; Адамовић 2012; Меденица 2012; 2013; Николић 2014 и др. Теорија семантичких локализација се може применити, и примењује се у испитивању многих других језичких области – од моделирања линеаризације исказа, описивања различитих облика деиксе и синтаксе текста (укључујући анафору и катафору, одређеност и неодређеност итд.) до појава које припадају појединим семантичким категоријама, нпр. (посесивност, персоналност, каузалност и др.), а даље испитивање њених експланаторних могућности и примена на друге знаковне системе не би искључивала проширивање теорије семантичких локализација у једну од епистемолошких теорија (Piper 1988: 258).

3 Основ за проучавање семантичке категорије простора у српском језику постављен је радовима Милке Ивић (Ивић 1957; Ivić 1961). Као и у другим словенским и многим несловенским језицима, категорија простора у српском језику обухвата комплексне подсистеме језичких јединица различитих нивоа, који се реализују у свим реченичним члановима и које налазимо у скоро свим врстама речи, а изрази са просторним значењем, који се већином одликују и релативно високом фреквентношћу, имају велики семантички потенцијал означавања и просторних и непросторних релација.

Све то даје категорији простора посебан статус у систему семантичких категорија. Тај статус је умногоме заснован на чињеници да је основно својство просторног значења конкретност денотатâ, а тиме и могућност њиховог

непосредног опажања и сазнавања. Конкретност односа се врло често поима као локализованост једног објекта у односу на други (нпр. *Књига је на столу*), за разлику од других видова конкретности, нпр. конкретност односа између посесора и посесума (нпр. *власник стана*), конкретност учесника у говорној ситуацији (нпр. *Он ми се јавио*), конкретност односа између целина и њеног дела (нпр. *поклопац од кутије*), конкретност уређеног низа (нпр. *први такмичар у реду*) и др. Конкретност учесника у просторном односу постоји и онда када је један од њих осмишљен не само као лице или објекат, него као догађај чији су учесници конкретне природе, нпр. *шетња обалом, конгрес у Минску, сусрет испред споменика*.

Просторни изрази означавају просторне релације посматране у њиховој променљивости (нпр. *Ана улази у школу*), или непроменљивости (нпр. *Ана је у школи*). Променљивост места једног објекта у односу на други може бити више или мање граматикализована. Граматикализованост изражавања значења променљивости просторног односа у српском језику је најизразитија када је реч о изражавању директивности кретања (Ивић 1957; Ivić 1961). То се своди, као и у многим другим језицима, на три основне могућности: удаљавање, приближавање, или пресецање простора локализатора. Та елементарна значења директивности обично се означавају терминима: аблативност (нпр. *Они иду из шуми*), адлативност (нпр. *Они иду у шуму*) и перлативност (нпр. *Они иду кроз шуму*), за разлику од локативности као одсуства директивности (нпр. *Они су у шуми*, или *Они лутају по шуми*). Једна од те четири семантичке компоненте заступљена је у значењу сваког просторног израза у српском као и било којем другом словенском језику.

Оријентациони аспект просторних релација у значењима просторних израза испољава се у таквим специфичностима одређивања објекта локализације извесним локализатором за које није релевантна могућа променљивост њиховог места у простору, него је битан однос према неком трећем просторном сегменту, оријентуру, којим се релација између објекта локализације и локализатора конкретизује, нпр. *Ана седи испред Иване, Ана седи иза Иване* и сл. Одговарајућа категоријална значења у семантичким структурама просторних израза су унутрашња или спољашња локализованост, хоризонтална или вертикална локализованост и друга.

Локализатор, објекат локализације и оријентир су обавезни елементи ситуативног оквира просторне локализације, при чему исти објекат, у зависности од комуникативних потреба говорника, може бити носилац различитих функција. На пример, у ланцу просторних локализација означених реченицом *Ана живи у стану број 2 на првом спрату у згради број 3 у Дунавској улици* – ‘стан’ означава локализатор за објекат локализације ‘Ана’, али је у ситуацији денотираној том реченицом ‘стан’ истовремено објекат локализације за локализатор ‘први спрат’ итд., а на сличан начин су организовани ланчани односи у непросторним локализацијама. На пример, у временској локализацији *Срели су се у петак прве недеље у мају 2014. године* сваки временски сегмент ситуације означене том реченицом, осим првог ‘сусрет’ и последњег ‘2014. година’, такође има двоструку улогу у ланцу датих временских локализација.

Конфигурација категорије простора у природном језику испољава се у начину на који је простор у слици света тога језика концептуално рашчлањен помоћу просторних израза, при чему су у различитим језицима поједине просторне димензије осмишљене с различитим степеном подробности и с различитим степеном могућности означавања истог аспекта просторног односа различитим језичким средствима. На пример, у словенским језицима фронтални простор (са значењем простора са предње или задње стране) језички је разуђенији него латерални простор (са значењем простора са десне или леве стране), а значења локализованости на малом растојању може се исказати већим бројем просторних израза него значење локализованости на великом растојању.

Именске групе са просторним значењем већином су номинацијски просторни изрази. Они именују објекте који конституишу категоријалну ситуацију просторне локализације, нпр. *индијски слонов* (‘слонови у Индији’ или ‘слонови из Индије’), *бразилска кафа*, *лондонска магла*, без граматичког израза просторног односа.

Сразмерно мањи део именских група са просторним значењем јесу деиктички просторни изрази, који се одликују мањом или већом граматикализованашћу, а чија је примарна функција упућивање на релације између објекта локализације, локализатора и оријентира, нпр. *на десну страну*, *у истом правцу* итд.

4 Просторни изрази су често били предмет проучавања на материјалу појединих језика (нпр. Ивић 1957; Bennett 1975; Шерер 1979; Пипер, 1986б; Яковлева 1994; Всеволодова, Владимирский 2008; Мансурова 2009), на контрастивном или на конфронтативном плану (нпр. Артыкова 1961; Пипер 1977–1978; Гжегорчикова 2000; Anna Skiba, Robert Skiba, 2011), на упоредноисторијском или на типолошком плану (нпр. Белић 1949–50; Кибрик 1970; Weinsberg 1973; Пипер 1978; 1988; 1997), као и у теоријском светлу (нпр. Kempf 1978; Talmy 1983; Piper 1983; 1986; 2008; Пете 2004). За разлику од описа неког подсистема за изражавање простора у једном језику, или поређења истог језичког подсистема у два или више језика, у овом раду се разматра могућност поређења неколико сродних подсистема у истом језику, у овом случају српском, чега до сада није било у истраживањима о просторним изразима у српском језику, а по свој прилици ни у другим словенским језицима.

Квалитет поређења умногоме зависи од избора основе поређења, за шта постоји више могућности (подробније у: Piper 1991). Приликом поређења неколико или више сродних подсистема у истом језику, нпр. приликом поређења просторних израза са предлозима, префиксима, придевима или прилозима, основа поређења може бити оно што је заједничко свим подсистемима који се пореде, тј. основа поређења представља параметрички члан поређења, а не трећи члан поређења, што је термин који припада метајезику контрастивне или конфронтативне анализе.

Полазећи од такве заједничке основе, могу се издвојити специфичности појединих подсистема који се пореде. На пример, за просторну локализацију предлозима, префиксима, прилозима или придевима један од заједничких критеријума је разликовање локализације горњом или доњом страном

локализатора (нпр. *над кућом / под кућом, надградити/поткопати, изнад/испод, горњи/доњи...*), али је само за просторне прилоге и придеве релевантан критеријум локализације према критеријуму дистанце у односу на горњу страну локализатора (нпр. *ниско/високо, низак/висок*) или доњу страну локализатора (нпр. *плитко/дубоко, плитак/дубок*). Зато критеријум локализације према горњој или доњој страни локализатора без значења одмеравања по дистанци спада у критеријуме заједничке свим подсистемима који се овде пореде и припада основи поређења сва четири подсистема, док је критеријум локализације према дистанци у односу на горњу или доњу страну уже природе, па се према њему издвајају специфичности двају подсистема (прилошког и придевског) у поређењу са друга два подсистема. Такво вишечлано (у овом случају четворочлано) поређење своди се на утврђивање укупног система оних обележја која има бар један од подсистема који се пореде, а у оквиру њега разликовање оних обележја која припадају основи поређења, од оних која су својствена само некима или само једном од њих, што цео опис чини економичнијим и прегледнијим него ако би сваки од четири подсистема био засебно описан да би се затим приступило утврђивању сличности и разлика. Системска природа односа међу појединачно узетим просторним предлозима, префиксима, прилозима и придевима директна је последица системске природе односа међу семантичким обележјима која су у њиховој основи, односно међу критеријумима према којима су њихови међусобни односи уређени.

Начелна специфичност просторних придева у поређењу са предлозима, префиксима и прилозима јесте у томе што ти придеви значе квалификацију по врсти локализованости, а не саму локализованост, због чега долазе одговору на питања *какав?* (нпр. *висок*) или *који?* (нпр. *последњи*).

5 Деиктички просторни изрази у српском језику обухватају просторне изразе субјективне деиксе и просторне изразе опште деиксе, при чему први увек имају за локализатор учесника у говорној ситуацији (пре свега, говорника), нпр. *овде* 'на месту где сам ја', *онде* 'на месту које је далеко од мене' и сл., а други могу али не морају упућивати на такав локализатор, уп. *далеко од мене* као *далеко од куће*.

Просторни изрази субјективне деиксе су заменичке речи (*овај, овде, овдашњи, тај, тамо, тамошњи* и сл.), чији најразвијенији семантички подсистем чине заменички прилози. Они су монографски описани у: ПИПЕР 1988, због чега се овде неће разматрати.

Просторни изрази опште деиксе обухватају подсистеме предлога, префикса, као и незамењивих придева и прилога, који, посматрани у целини, имају више заједничких особина, а узети засебно и извесне специфичности.

На синтагматском плану карактеристично је, пре свега, то да се именским групама са предлозима просторног значења обавезно именује не само оријентир, него и локализатор (нпр. *Седе у аутобусу*, али не **Седе у*), за разлику од реченица са просторним префиксалним конструкцијама, у којима се назив локализатора често може изоставити (нпр. *Ис-трчали су /из куће/*), а изоставља се, уз могући ослонац на контекст, и у прилошким просторним изразима

(уп. *Седе унутра* и *Седе унутра*, у *топлој соби*) и у придевским просторним изразима (уп. *Унутрашња температура расте* и *Мотор ради на унутрашња температура расте*), код којих је обавезно именовање објекта локализације (овде: *температура*).

Поред тога, синтагматски је релевантна могућност или немогућност употребе различитих просторних израза у истој реченици (уп. *Прелази улицу // Прелази преко улице*, поред беспрефиксалног глагола у предикату у реченици истог значења: *Иде преко улице*), као и могућност или немогућност употребе граматички различитих просторних израза у истој синтаксичкој позицији, што је својствено предлошко-падежним именским групама и прилозима (нпр. *Седе у кући*, *Седе унутра*), или у различитим синтаксичким позицијама, али у истом или сличном значењу (уп. *Чује удаљене гласове*, *Чује гласове из даљине*). Подробније поређење српских просторних израза на синтагматском плану даље се, због ограниченог простора, изоставља, а главна пажња се посвећује њиховом парадигматском поређењу.

6.1 На парадигматском плану најопштија разлика у оквиру просторних израза опште деиксе тиче се значења (1) непосредне локализованости или (2) посредне локализованости. У првом случају оријентир је део простора локализатора, нпр. *Књига је на столу*, где *на* означава површину локализатора *сто*, а у другом случају оријентир није део простора локализатора, нпр. *Сијалица је изнад стола*, где *изнад* означава простор који је одређен горњом страном локализатора *сто*, али није његов део.

Разликовање непосредне или посредне локализованости (оријентир јесте/ није део локализатора, нпр. *Путници седе у аутобусу* vs. *Путници стоје поред аутобуса*), представља дистинкцију релевантну и за префиксе (нпр. *утрчати на терен / отрчати око терена*) и прилоге (нпр. *седети унутра / седети напољу*), придеве (нпр. *унутрашњи притисак / спољашњи притисак*). Оба та општа значења заступљена су у већем броју просторних израза са ужим значењима на начин који није потпуно исти у подсистемима предлога, префикса, прилога и придева.

6.2 Базично значење непосредне локализованости обухвата значења (1.1) локализованости унутрашњим делом локализатора, или (1.2) локализованости површином локализатора. Та дистинкција је релевантна за подсистем предлога (нпр. *у столу / на столу*), префикса (нпр. *у-трчати/на-трчати*) и придева (нпр. *унутрашње оштећење / површинско оштећење*), али не и за прилоге, код којих наспрам значења локализованости унутрашњим делом локализатора (нпр. *унутра*) не постоје јединице са значењем локализованости површином, а дато празно место у систему се на функционалном плану компензује адвербијалном употребом именске групе са одговарајућим значењем (нпр. *Бактерије су унутра / Бактерије су на површини*).

6.3 Неки просторни изрази са значењем локализованости унутрашњим делом локализатора или површином локализатора имају могућност прецизнијег

именовања просторне релације, тако да ту у принципу постоје три могућности: (1.1.1) општа унутрашња локализација, нпр. *Колиба је у шуми*, (1.1.2) централна унутрашња локализација, нпр. *Колиба је усред шуме*, и (1.1.3) периферна унутрашња локализација, нпр. *Колиба је на ивици шуме*.¹ Као што показује последњи пример, у подсистему просторних предлошко-падежних конструкција не постоји посебан предлог са значењем (1.1.3), него се одговарајуће значење изражава предлошким изразом у чијем је саставу фрагментизатор *ивица*, а аналогна могућност постоји и за значење (1.1.2), при чему се користи фрагментизатор *средина*, нпр. *Колиба је у средини шуме*.

Могућност изражавања значења (1.1.2) и (1.1.3) не постоји у префиксалном као ни у прилошком систему српског језика, али се уместо у форми прилога одговарајућа значења исказују адвербијално употребљеним именским групама са фрагментизаторима, нпр. *Сала је била пуна*. *Имали су места у средини*. или *Сала је била пуна*. *Имали су места са стране*. Просторни придеви имају могућност изражавања значења (1.1.2) и (1.1.3), нпр. *Добили сте средишња места*, *Обновљене су неке периферне улице* и сл. Избор таквих придевских лексема је одређен не само њиховим значењем, него и њиховим колокацијским својствима, нпр. било би тешко прихватљиво *Добили су периферна места* када се говори о местима у некој просторији.

6.4 И просторни изрази са значењем локализованости површинским делом локализатора имају могућност прецизнијег именовања просторне релације, тако да и ту у принципу постоје три могућности, аналогне претходним: (1.2.1) општа површинска локализација, нпр. *Чаша је на столу*, (1.2.2) централна површинска локализација, нпр. *Чаша је на сред столу*, и (1.2.3) периферна површинска локализација, нпр. *Чаша је на ивици стола*. И овде, као и у (1.1.3), у подсистему просторних предлошко-падежних конструкција не постоји посебан предлог са значењем (1.2.3), него се одговарајуће значење изражава предлошким изразом у чијем је саставу фрагментизатор (обично *ивица*), а аналогна могућност постоји и за значење (1.2.2), при чему се и ту користи фрагментизатор *средина*, нпр. *Чаша је на средини стола*.

Пошто је у стварности мало локализатора који по својим физичким својствима имају облик паралелопипеда као идеалног локализатора (Пипер 1977–1978), одн. протолокализатора, разликовање значења унутрашњости од значења површине може зависити како од физичких одлика предмета који се узима за локализатор тако и од процене говорног лица да ли се тај локализатор доживљава више запремински или више површински, уп. *Деца се играју у дворишту* vs. *Деца се играју на дворишту*. С обзиром на ту чињеницу, простор у српској језичкој слици света могао би се подробније испитивати и са становишта типологије могућих локализатора и објеката локализације, што се у овом раду мора изоставити.

Могућност изражавања значења (1.2.2) и (1.2.3) не постоји у префиксалном систему, а у прилошком систему српског језика одговарајућа значења се уместо

¹ Овом приликом се не може улазити у случајеве с периферне зоне предлошког система какви су предлошки изрази типа *паралелно са*, *под правим углом у односу на* и сл.

у форми прилога могу исказати адвербијално употребљеним именским групама са фрагментизаторима, нпр. *Сео је за сто. На средини је стајала чинија* или *Сео је за сто. Спустио је књигу са стране*. Прилог који значи (1.1.2) може у одговарајућем контексту значити (1.2.2), нпр. *Трг је био простран, а на средишњем/централном месту стајао је споменик*.

7.1 Просторни изрази посредне локализованости (оријентир није део локализатора) обухватају значења (2.1) просторне локализованости према нивоу објекта локализације у односу на локализатор и значења (2.2) просторне локализованости према квантитативном критеријуму.

7.2 Значење (2.1) остварује се или као значење (2.1.1) хоризонталне локализованости, и то: (2.1.1.1) опште (било који локализатор осим страна света) или (2.1.1.2) посебне хоризонталне локализованости према странама света, нпр. *источни/западни; северни/јужни, североисточни/југозападни* итд.; или као значење (2.1.2) вертикалне локализованости (нпр. *изнад/испод*).

Значење (2.1.1.2) у српском језику се изражава предлошким изразима (нпр. *То село је источно од Ниша*), прилозима (нпр. *То село се налази источно*) или придевима (нпр. *Они су населили источне области*).

Просторни изрази типа (2.1.1.1) значе или (2.1.1.1.1) фронталну локализованост, нпр. *испред куће / иза куће*, или (2.1.1.1.2) латералну локализованост, нпр. *лево до улаза / десно од улаза*).

7.3 Просторно значење (2.1.1.1.1), када је реч о локализованости (2.1.1.1.1.1) предњом страном локализатора, носе, пре свега, именске групе с предлозима *пред, испред, преко пута* (нпр. *Возач је стао пред аутобус, Возач стоји пред аутобусом, Возач стоји испред аутобуса, Возач се склонио испред аутобуса; Студент седи наспрам професора; Банка је преко пута поште*), а када је реч о локализованости (2.1.1.1.1.2) задњом страном локализатора, такво значење носе, пре свега, именске групе с предлозима *за, иза* (нпр. *Банка је ту, за углом; Скрените за угао; Банка је иза угла*).²

Предња или задња страна локализатора могу бити његова инхерентна својства (локализатори типа: човек, ауто, кућа итд.), које неки локализатори немају (нпр. чаша, лопта, јаје), па, на пример, реченица *Оловка је испред чаше* значи исто што и *Оловка је између мене и чаше*, јер се код локализатора типа 'чаша', који немају инхерентну предњу и задњу страну, предњом страном сматра она која је ближа говорном лицу као посматрачу, а задњом она страна која је даља од њега. Ако локализатор има инхерентну предњу/задњу страну, а интерпретација допушта

² У именским групама са релативно малобројним именицама које значе одређене објекте као локализаторе (нпр. *волан, катедра, сто, шанк*) предлог за означава радну страну таквих објеката (нпр. *Возач је већ био за воланом*), а не задњу страну локализатора, иако неки од њих имају и предњу и задњу страну (нпр. *катедра*), а неки имају и предњу и задњу страну као две стране које су у различитом смислу радне, нпр. *Гост стоји за шанком* ('испред шанка'), *Бармен стоји за шанком* ('иза шанка'). Интерпретација у таквим случајевима зависи од тога шта значи именица која се односи на објекат локализације и од тога које је уобичајено место таквог објекта.

ослонац на критеријум посматрача као обавезног другог локализатора, искази постају двосмислени, нпр. *Туристи су се фотографисали испред аутобуса* може значити или ‘... испред предње стране аутобуса’ или ‘... испред бочне стране аутобуса окренуте посматрачу’ (Пипер 1977–1978).

Просторни односи типа (2.1.1.1.1) и (2.1.1.1.2) у српском језику се означавају предлозима (као што је илустровано претходним примерима), али и префиксима, прилозима и придевима. Могућности префиксалног изражавања одговарајућих значења постоје, мада су скромне (нпр. *пред-водити*, *за-градити*), док су веће могућности да се у таквим значењима употребе придеви (нпр. *предњи точкови*, *задњи точкови*, *први ред*, *последњи ред*) и, поготову, прилози (нпр. *напред*, *назад*, *позади*, *спреда*, *страга*, *однапред*, *отпозади*).

Специфичност придевског означавања релација (2.1.1.1.1) и (2.1.1.1.2) јесте у томе што такви придеви, по правилу, истовремено значе позицију неког дела целине у односу на централни део те целине, тако да се њима означавају локализације у којима локализатор није цео објекат, него је он централни или главни део објекта у односу на на неки други његов део или неке друге његове делове (нпр. *Овај пас има беле пеге на предњим и задњима ногама*). Ту семантичку специфичност могу имати и просторни прилози (нпр. *Овај пас има беле пеге и напред и позади* или *... и спреда и страга*), али је не морају имати (нпр. *Она је седела напред, а он је седео позади*).

7.4 Латерална локализованост (2.1.1.1.2) представља значење које се у српском језику не може изразити ни предлогом ни префиксом, али које имају и прилози (*лево/десно*, *налево/надесно*, *слева/здесна*) и придеви (*леви/десни*). Празно место у предлошком систему компензује се употребом предлошких израза (*лево од / десно од*, *слева од / здесна од*, *налево од / надесно од*, нпр. *Лево од цркве је школа*).

Могућности изражавања латералне локализованости су у српском језику, као и у другим словенским језицима, мање него када је реч о фронталној локализованости, у чему се огледа чињеница да у језичкој слици простора не само што не постоје све могућности које би се начелно мogle замислити (нпр. спирална трајекторија промене места у спољашњем простору), него ни оне могућности које постоје нису једнако развијене у сродним језичким подсистемима, као што, уосталом, нису једнако развијене ни у сродним језицима. На пример, у руском језику постоји прилог опште латералне локализованости *сбоку* (*Она сидела сбоку*), док се његово значење у српском језику не може изразити прилогом, него само прилошким изразом *са стране* (нпр. *Она је седела са стране*).

У микросистему хоризонталне локализованости једно од таквих сасвим скромно присутних семантичких могућности јесте (2.1.1.1.3) дијагонална локализованост, каква се остварује прилозима *укосо* или *дијагонално* (нпр. *Банка је преко пута поште, а музеј је укосо; Он је седео насрам стрица, а она је седела дијагонално*), чија употреба у српском језику није честа.

7.5 Значење (2.1.2) вертикалне локализованости с обзиром на то да ли је оријентир одређен (2.1.2.1) горњом страном локализатора (нпр. *Изнад града лети*

авион) или (2.1.2.2) доњом страном локализатора (нпр. *Испод града тече река*), може бити изражено како предлозима (*над, изнад; под, испод*) тако и префиксима (нпр. *над-летети, уз-летети, с-летети; под-вући се, под-метнути* и сл.), прилозима (нпр. *Алпиниста је сада горе, на врху; Спелеолог је сада доле, у јами*) или придевима (нпр. *Горњи слој изолације је пропао, а средњи и доњи слој није*).

Придеви за означавање локализованости горњом или доњом страном локализатора могу у зависности од лексичког састава синтаксичког модела у којем су употребљени значити позицију неког дела целине у односу на централни део те целине (в. претходни пример), тако да се њима означавају локализације у којима локализатор није неки цео објекат, него је локализатор централни или главни део објекта у односу на неки други његов део или неке друге његове делове (нпр. *Горњи спратови ове зграде немају воду, а доњи спратови је имају*), аналогно придевима са значењем фронталне локализованости (в. т. 7.3). То семантичко својство могу имати и просторни прилози вертикалне локализације (нпр. *Горе немају воду, а доле је имају*), али то није обавезно (нпр. *Горе лети авион, Ронилац је још доле* и сл.).

8.1 Просторни изрази спољашње локализованости обухватају и значења (2.2) просторне локализованости према квантитативном критеријуму, и то било према (2.2.1) броју, или према (2.2.2) степену.

8.1.1 У првом случају (2.2.1) релевантан је или (2.2.1.1) број локализатора, нпр. *међу, између* (локализованост помоћу најмање два локализатора, нпр. *Учитељ стоји међу ученицима*), или (2.2.1.2) број страна локализатора које учествују у локализацији, нпр. *Ученици стоје око учитеља*. Претходна два примера показују да предлози *међу* и *око* имају значења која допуштају формирање реченица у конверзивном односу, будући да те и такве реченице имају исто денотативно значење, а супротна сигнификативна значења.

Критеријум (2.2.1.1) важи и за префиксе (нпр. *међу-речје*), прилоге (нпр. *Он је седео лево, она десно, а ја сам сео између*) и придеве (нпр. *Средњи слој изолације био је најдебљи*). У префиксалном систему издваја се префикс *раз-/рас-* не само по томе што не постоји одговарајући предлог у предлошком систему, него и по специфичном значењу, наиме, тај префикс тражи плуралитет објекта локализације, нпр. *Они су се разишли*, али не **Он се разишао*.

8.1.2 У другом случају (2.2.2) то је локализација с обзиром на степен растојања између локализатора и објекта локализације (нпр. *пored реке / далеко од реке*), што може бити (2.2.2.1) општа степенована локализација, и то како (2.2.2.1.1) проксимална локализација тако и (2.2.2.1.2) дистална локализација, нпр. *близу куће / далеко од куће*; или (2.2.2.2) посебна степенована локализација (вертикална локализација), као (2.2.2.2.1) растојање од горње стране локализатора, нпр. *високо/ниско*, било (2.2.2.2.2) растојање од доње стране локализатора, нпр. *дубоко/плитко*.

У предлошком систему српског језика постоји неколико предлога за просторну проксималност (нпр. *пored, крај, близу, дуж*, аблативно *од*, адлативно

do, перлативно *мимо*), а у значењу проксималне локализованости користи се и предлошки израз *недалеко од*. Специфичност именских група с предлогом *дуж* је у двоструком степеновању: с једне стране, то је значење проксималности, а с друге, то је обавезно значење великог растојања између граничних делова локализатора (нпр. *Дуж оградe расте цвеће*).

У српском језику нема ниједног предлога за просторну дисталност, него се то значење обично изражава предлошким изразом *далеко од* (уп. *Он живи близу нас / Он живи далеко од нас*). И у другим словенским језицима, а и многим несловенским, облици изражавања просторне проксималности су разноврснији него облици изражавања просторне дисталности, што је можда језичка универзалија, чије би објашњење било у чињеници да су когнитивне активности човека (укључујући просторну локализацију) више усмерене на оно чиме је у свакодневном животу непосредно окружен него на удаљене објекте и догађаје.

Критеријум (2.2.2.1.1) у српском језику важи и за префиксе (нпр. *при-маћи се*), прилоге (нпр. *Она је седела близу*) и придеве (нпр. *Они живе у оближњем селу*).

8.1.3 Вертикална локализованост са значењем проксималности или дисталности искључена је за просторне предлоге, префиксе и придеве, а уобичајена је за просторне прилоге, како у случају локализације горњом страном локализатора (*ниско/високо*) тако и у случају локализације доњом страном локализатора (нпр. *плитко/дубоко*).

За разлику од просторних прилога који значе (2.2.2.2.1) или (2.2.2.2.2) придеви са одговарајум значењем (*висок, низак, дубок, плитак*) изражавају, пре свега, квалификацију у вези са локализацијом, а не саму локализацију, што показује податак да долазе у одговору на питање *какав?* (в. т. 4)

Чињеница да просторни прилози и придеви са значењем опште или вертикалне дистанце значе степен растојања између објекта локализације и локализатора, омогућава тим прилозима и придевима да, по правилу, имају облике компаратива и суперлатива (нпр. *близу – ближе – најближе; далек – даљи – најдаљи*), што други просторни изрази немају, а немају га ни сви просторни прилози и придеви за степеновање просторног растојања (нпр. *оближњи, удаљен, периферни*).

9.1 Просторни предлози, префикси, прилози и придеви могу имати и значење (3) опште екстралокализованости, што се у српском језику обично изражава предлозима *к(а), према, ван, изван* (нпр. *Авион лети ка Љубљани, Авион лети према Љубљани, Њихова кућа је из/ван града*), префиксима *ван-* или *екс-* (нпр. *ванземаљац, вантелесна оплодња, екстериторијални*), прилозима *напољу, споља* (нпр. *Напољу лаје пас, Споља допире мирис мора*) или придевом *спољашњи* (нпр. *спољашња температура расте*). Унутар просторних израза са значењем опште екстралокализованости у неким случајевима може постојати семантичка издиференцираност према типу директивности (в. т. 10), нпр. *напољу* (локативност), *напоље* (адлативност), *споља* (аблативност).

9.2 Подсистемима просторних предлога, префикса, прилога и придева структурно и функционално је најсроднији подсистем именичких израза који значе категоријалне типове просторних оријентира (нпр. *унутрашњост*, *површина*, *висина*, *дубина*, *с леве стране*, *са горње стране* и др.). Као што се из наведених примера види, именички фрагментизатори су део тог подсистема Неки од њих дублирају значења предлога (уп. у *унутрашњости кутије* и у *кутији*), или изражавају исто што и просторни изрази са прилозима (уп. *на великој висини* и *врло високо*) или придевима (уп. *површински трагови* и *трагови на површини*). У целини, систем именичких израза са значењем просторних оријентира није структуриран на сасвим исти начин као предлози, префикси, прилози и придеви иако показује с њима висок степен сличности.

9.3 У српском језику, као и у другим словенским језицима, поред просторних прилога, придева, предлога и префиксалних изведеница, значајно место у изражавању просторних значења имају у творбеном систему *nomina loci*, нпр. *игралиште*, *теретана*, *чекаоница*... (Киршова 1999), а у лексичком систему глаголи кретања, нпр. *ићи*, *носити*, *возити* (Вујовић 2006), али и у једном и у другом случају не постоји изражен основ за поређење тих система са просторним прилозима, придевима, предлозима и префиксима, који су умногоме другачије организовани. У српском језику творбена регуларност именичких изведеница за место није висока, а у подсистему глагола кретања нема граматикализованости ни онолико колико је има, на пример, у руском језику, где се глаголи кретања типа *идти/ходить* одликују регуларношћу односа, али је она ограничена на релативно мали број лексичких парова и стога слабо граматикализована, због чега се глаголи кретања у руском језику представљају лексико-граматичку, а не граматичку категорију. Интересантно да су неки српски лексичко-семантички корелати руских глагола неусмереног кретања развили нови тип бинарног односа у којем један члан значи кретање без циља (нпр. *водати*), а други такво значење нема (нпр. *водити*); тако и *носати/носити*, *гањати/гонити* и сл. Ипак, лексеме типа *водати* су малобројне, а неке од њих су изразито колоквијалне, нпр. *бегати*, *гањати*.

С друге стране, као што је у прецизном осврту на теорију семантичких локализација умесно истакла Андреја Желе, «*Vloga glagolov kot prostorsko-časovnih organizatorjev je tako pomembna, da tudi njihova pomensko-skladenjska osrednjost in samoumevnost ne more biti vzrok, da se pri prostorskosti ne bi predstavile njihove besedotvorne, pomenske in skladenjske zmožnosti.*» (ŽELE 2006: 84; за словеначки језик в. ŽELE 2012: 138–39). Стога улога глагола кретања у просторној димензији језичке слике света завређује да буде предмет посебног исцрпног истраживања.

10 Као што је било речено (т. 3), семантичке структуре просторних израза одређене су, с једне стране, обележјима која се односе на оријентациони аспект просторних релација (т. 3–8), а с друге стране, обележјима која одражавају директивну страну просторне релације. Према критеријуму директивности, сви просторни изрази одређени су двојако: или обавезно имају дато значење

(аблативност, адлативност, перлативност), или га немају (локативност). Будући да се прва три случаја односе на усмерену промену места у простору, односи међу тим значењима уређени су на следећи начин: 1. директивност: 1.1. спољашња или гранична (1.1.1. аблативност, нпр. *из куће, са стола*, 1.1.2. адлативност, нпр. *у кућу, на сто*), 1.2. перлативност као унутрашња или линеарна директивност, нпр. *кроз кућу, преко стола*; 2. локативност (= недирективност, нпр. *у кући, на столу*). У основи директивна значења су фазна значења у ситуацији промене места у простору: аблативност се односи на почетак, адлативност на завршетак, а перлативност на сам процес кретања од почетне ка завршној тачки. Локативност не искључује промену места у простору (нпр. *Она скаче у месту*), али не значи директивност.

У српском језику просторни предлози имају најшире могућности изражавања датих општих значења (в. претходне примере), али немају могућност комбиновања у својим семантичким структурама било ког значења оријентационог аспекта просторног односа са било којим значењем директивног аспекта просторног односа. На пример, исти предлог *између*, који увек има значење локализованости помоћу најмање два локализатора, може у зависности од контекста учествовати у изражавању како локативности (нпр. *Она седи између брата и сестре*), тако и адлативности (нпр. *Она је села између брата и сестре*), перлативности (нпр. *Она је прошла између брата и сестре*), а није искључено ни аблативно значење иако је ретко (нпр. *Она је устала између брата и сестре*).

У српском језику неки просторни предлози су искључиво аблативни (нпр. *из, с/а/, од*), неки су искључиво адлативни (нпр. *до, к/а/, према, пут, уз/а/, низ/а/*), неки су искључиво перлативни (нпр. *кроз, преко, мимо*), али постоји тенденција губљења специјализованости појединих предлога за изражавање појединих директивних значења, тако да многи предлози учествују, у зависности од контекста, у изражавању како локативности тако и неког вида директивности (као што то илуструју примери с предлогом *између* у претходном пасусу).

Слично су организована значења просторних прилога у српском језику (Меденица 2012; 2013), с том главном разликом што се прилошка перлативност (изван система заменичких прилога, нпр. *овуда, онуда*) среће само по изузетку, нпр. *Прешли су преко* (али не *Прошли су *кроз*).

Специфичност српских просторних префикса је у томе што увек изражавају неко директивно значење (уп. *увући, извући, превући, провући* и сл., в. Mitrović 1990), а префиксалне изведенице од основа које не значе кретање, по правилу не изражавају просторна значења, него преносна значења, нпр. *председавати* не значи примарно ‘седети испред некога или нечега’, *застати* не значи ‘стати са задње стране’, *подлећи* не значи ‘лећи са доње стране некога или нечега’ итд.

Просторни придеви у српском језику (в. Хлебџ 2002; Адамовић 2012), за разлику од предлога, префикса и прилога најчешће имају локативно значење ‘који се налази ...’, нпр. *унутрашњи органи, предњи редови, горњи спратови* и сл. Ређи су примери да просторни придев има директивно значење, као што то могу изразити придеви за стране света, нпр. *источни ветар* је ‘ветар који долази са истока’.

11 Конфигурација простора у језику испољава се у начину на који се значењима просторних израза сегментира просторно искуство језичког колектива, па је, на пример, за говорне представнике неких дагестанских језика релевантна локализација по вертикали више него за представнике неких других језика, док је, на пример, за говорне представнике српског језика прасловенски глагол **laziti*, као промена места у простору која се остварује с напором, умногоне потиснуо глагол **hoditi* (можда због рељефа), уп. срп. *долазити, одлазити, прилазити*, рус. *приходить, уходить, подходит* итд. (PIPER 1997, 2001: 5), али се значај неког аспекта просторног односа у укупној језичкој слици света испољава и на више других начина, од којих неки овде могу бити само поменути.

Један од њих је статус појединих просторних обележја у систему којем припадају. Наиме, обележја која су у основи хијерархијски организованог система семантичких обележја просторних израза, налазе се у већем делу система просторних израза него поједина терминална обележја. На пример, значење спољашње локализованости је због своје системске широке заступљености значајније за укупну језичку слику простора од, на пример, значења дијагоналне локализованости, које има сасвим периферан статус у просторној димензији српске језичке слике света.

За добијење потпуније слике о просторној димензији језичке слике света значајна је и акустика простора у језику, која се испољава као одјек просторне конфигурације у непросторним категоријалним сферама (нпр. темпоралној, посесивној, каузативној и др.), у којима ехо простора показује како сличност с категоријалним прототипом тако и његове модификације настале због природе категорије на коју се неки просторни критеријум преноси. Метафорички потенцијал појединих критеријума језичке сегментације просторног искуства колектива није исти, као што се разликује и метафорички потенцијал појединих просторних израза, а и од једног и од другог зависи укупна слика простора у језику.

Гравитација простора у језику, као један вид центрипеталних процеса у језичком бићу, испољава се у тенденцијама, мање или више израженим у различитим језицима, да се што више апстрактних категоријалних релација веже за обрасце просторних релација (нпр. систем предлошко-падежних конструкција са временским значењем у словенским језицима), насупротив центрифугалној природи језичких тенденција да се поједине семантичке категорије мање или више осмисле и заодену у језичко рухо на начин који нема формалне везе и сличности са просторним изразима, чак ни када не искључује успешне интерпретације помоћу металингвистичких просторних израза (нпр. систем сложених реченица с темпоралном клаузом, в. Antonić 2001).

Бољем разумевању статуса категорије простора у природном језику може допринети проучавање степена структурних сродности између категоријалне семантике простора и категоријалне семантике облика. Наиме, суштина значења облика (нпр. *висок, низак, широк, узак* и сл.) јесте у локализацији једног граничног дела објекта према његовом наспрамном граничном делу. На пример, *висок* 'са великим растојањем између крајњих тачака по вертикали', *низак* 'са малим растојањем између крајњих тачака по вертикали' и сл., јер је концепт

облика у својој основи унутрашња просторна локализација, али се језички осмишљава као квалитет (а не као просторна релација), што показује чињеница да долази у одговору на питање *какав?*

Значај категорије простора у укупној језичкој слици света испољава се и степену фреквентности употребе просторних израза у целини као и појединих просторних израза, која показује њихову комуникативну траженост, а тиме и значај који дати језички колектив поклања одређеној страни просторног дела стварности.

Посебан значај за потпуније сагледавање места простора у језичкој слици света има асоцијативни потенцијал просторних израза у целини и појединих просторних израза у систему вербалних асоцијација неког језика. Структура асоцијативних мрежа просторних израза у истом језику или у различитим језицима може показивати мањи или већи степен структурних сличности и разлика, које су условљене географским, историјским, друштвеним, културним и другим искуством датог језичког колектива. На пример, за неке говорнике српског језика вербални стимулус *далеко* има реплику-асоцијат *Аустралија*, што се не може очекивати у вербалним асоцијацијама становника Аустралије (в. за српски језик: Пипер, Драгићевић, Стефановић 2005; Драгићевић, Пипер, Стефановић 2011).

Пошто вербалне асоцијације представљају један аспект вишестране природе језичких концепата, заједно с лексичко-семантичким, граматичким, паремиолошким, фразеолошким, стилистичким и другим одликама концепата, комплетнији увид у језичку слику категорије простора у неком језику тражио би и опис његове просторне концептосфере (в. Расулић 2004, 2006), што још није ни приближно потпуно учињено нити за један језик.

Иако су поједини аспекти категорије простора у српској језичкој слици света до сада неједнако проучени, све се јасније назире њена укупност као и путеви који воде њеном исцрпном опису и објашњењу.

Цитирана литература

- Мирјана Адамовић, 2012: Просторна значења придева *верхний/горњи – нижний/доњи* у руском и српском језику. *VII Међународни симпозијум Достигнућа и перспективе конфронтационог проучавања руског и других језика*. Ур. Вера Белокапић-Шкунца. Београд: Славистичко друштво Србије. 205–13.
- Х. А. Артыкова, 1961: Пространственные значения русских первообразных предлогов и соответствия им в таджикском языке. *Известия АН Таджик. ССР. Отделение общественных наук*. Душанбе. Вып. 4 (27). 44–54.
- Александар Белић, 1949–50: Депрефиксација у словенским језицима (предлози типа *изнад* и слични појави). *Јужнословенски филолог* XVIII. 87–101.
- Н. Н. Болдырев, 2000: Отражение пространства деятеля и пространства наблюдателя в высказывании. *Логический анализ языка. Языки пространств*. Москва. 78–83.

- Дојчил Вољводић, 1998: Predrag Piper, *Jezik i prostor*, Beograd: Ćigoja štampa (Biblioteka XX vek, 91), 1997. *Јужнословенски филолог* LIV. 204–213.
- М. В. ВСЕВОЛОДОВА, Е. Ю. ВЛАДИМИРСКИЙ, 2008: *Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке*. Москва: URSS, ЛКИ.
- Душанка Вуловић, 2006: Семантичка анализа глагола кретања у српском језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 36/1. 303–09.
- Рената ГЖЕГОРЧИКОВА, 2000: Понятийная оппозиция верх–низ (пол. ‘wierzch’ - ‘spód’) и языковая модель пространства. *Логический анализ языка. Языки пространств*. Отв. ред.: Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина. Москва: Языки русской культуры. 78–83
- Рајна Драгићевевић, Предраг Пипер, Марија Стефановић, 2011: *Обратни асоцијативни речник српског језика. Део 2, Од реакције ка стимулусу*. Београд: Београдска књига, Службени лист.
- Милка Ивић, 1957: Једно поглавље из граматике нашег модерног језика – систем месних падежа. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* II. 145–58.
- А. Е. КИБРИК, 1970: К типологии пространственных значений (на материале дагестанских языков). *Язык и человек: Сборник статей памяти профессора Петра Саввича Кузнецова (1899—1968)*. Москва: Издательство Московского университета. 110–54.
- Маријана П. КИРШОВА, 1999: *Nomina loci у савременом српском језику*. Подгорица: Универзитет Црне Горе.
- О. Ю. МАНСУРОВА, 2009: Проблемы передачи пространственных отношений при машинном переводе. Выражение пространственных отношений в турецком языке. *Вестник РГГУ, Серия «Востоковедение. Африканистика»*. Москва 8/09. 56–77.
- Зорица Манчић, 2003: *Предлози који означавају просторне односе у шведском језику и њихови еквиваленти у српском: магистарски рад*. Београд: Филолошки факултет.
- Лука Меденица, 2012: Просторна локализација незаменичким прилозима у руском и српском језику. *Зборник Матице српске за славистику* 81. 217–28.
- , 2013: Локальное наречие мимо в русском языке и его эквиваленты в сербском языке. *Проблемы концептуализации действительности и моделирования языковой картины мира*, 6. Москва, Архангельск. 264–69.
- Марина Николић, 2014: *Категорија степена у српском језику: сложена реченица*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Слободан Павловић, 2004: Просторни прилози у старосрпским повељама и писима. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 47/1–2. 215–32.

- Иштван ПЕТЕ, 2004: Пространственность, предлоги, локальные отношения, картины мира и явления асимметричности. *Вестник Московского университета*. Сер. 9. Филология. 3. 59–67.
- Предраг ПИПЕР, 1977–1978: Обележавање просторних односа предлошко-падежним конструкцијама у савременом руском и савременом српскохрватском књижевном језику. *Прилози проучавању језика* 13/14. 1–51.
- , 1978: Заменички прилози са значењем места и правца у руском, пољском и српскохрватском језику. *Зборник за филологију и лингвистику* XXI/1. 63–82.
- , 1986: В трехмерном пространстве языкознания и за его пределами. *Язык и культура: факты и ценности: в честь академика Ю. С. Степанова*. Москва. 120–28.
- , 1986а: Локалистская теория падежей и функциональная грамматика русского языка как иностранного. *Русский язык за рубежом* 6. 79–83.
- , 1986б: Прилозите со пространствено значење во македонскиот јазик. *Литературен збор* 30/2. 3–13.
- , 1988: *Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику: (семантичка студија)*. Београд: Институт за српскохрватски језик.
- , 1997: О српским и руским политичким метафорама просторних односа. *Славистика* 1. 21–30.
- , 2006: О когнитивнолингвистичким и сродно усмереним проучавањима српског језика. *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*. Ур. Предраг Пипер. Београд: САНУ. 7–47.
- , 2008: Граматика границе. *Јужнословенски филолог: У част академика Милке Ивић* 64. 307–22.
- Предраг ПИПЕР, Рајна ДРАГИЊЕВИЋ, Марија СТЕФАНОВИЋ, 2005: *Асоцијативни речник српског језика*. Београд: Београдска књига, Службени лист, Филолошки факултет.
- Людмила ПОПОВИЧ, 2003: Семантичка структура метатекстуалног хронотопа. *Зборник Матице српске за славистику* 63. 177–200.
- Катарина РАСУЛИЋ, 2004: *Језик и просторно искуство. Концептуализација вертикалне димензије у енглеском и српскохрватском језику*. Београд: Филолошки факултет.
- , 2006: Тако близу, а тако далеко: о метафоричкој концептуализацији заснованој на појмовима близу и далеко. *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*. Ур. Предраг Пипер. Београд: САНУ. 231–60.
- Ксенија СЕГЕДИ, 2006: Приставки с пространственным значением в русинском и русском языках. – *Мова и культура: Сборник работ с 14 Международной научной конференции*. Киев: Институт филологии КНУ им. Т. Шевченка, Инст. мовознав. им О. О. Потебни НАН Украины, Инст. псих. им Г.С. Костюка АПН Украины, Видавничий дім Дмитра Бурого. Выпуск 8, часть II, Т. 5. 166–71.

- Наташа СТАНКОВИЋ-ШОШО, 2006: *Топос пута у српској народној бајци*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.
- Борис ХЛЕБЕЦ, 2002: Лексичко-семантичка анализа придева са значењем једне димензије. *Српски језик: студије српске и словенске* 7/1/2. 213–36.
- В. Э. ШЕРЕР, 1979: О выражении пространственных отношений в кетском языке. *Вопросы языкознания* 5. 103–09.
- Екатерина С. ЯКОВЛЕВА, 1994: *Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия)*. Москва: Издательство „Гнозис“.
- Ivana ANTONIĆ, 2001: *Vremenska rečenica*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- R. E. ASHER (ed.), 1994: *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Ed. R. E. Asher. Oxford, New York, Seoul, Tokyo: Pergamon Press.
- David C. BENNETT, 1975: *Spatial and Temporal Uses of English Prepositions: An Essey in Stratificational Semantics*. London: Longman.
- Jan HORECKÝ, 2000: Teória sémantickej lokalizácie. [Piper, P.: Jezik i prostor. Beograd 1997.] *Jazykovedný časopis* 51. 46–48.
- Milka IVIĆ, 1961: On the Structural Characteristics of the Serbocroatian Case System. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* IV. 38–47.
- Zdzisław KEMPF, 1978: *Próba teorii przypadków*. Cz. 1. Opole: Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Ossolineum.
- H. D. KIMMEL, E. H. van OLST, J. F. ORIEBEKE (ed.), 1979: *The Orienting Reflex in Humans*. – Hillsdale: Erlbaum.
- Vera MITRINOVIĆ, 1990: *Poljski glagolski prefiks pre- i njegovi srpskohrvatski ekvivalenti pre- i pro-*. Beograd: Naučna knjiga.
- Ronald W. LANGACKER, 1987: *Foundations of Cognitive Grammar 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford: University Press.
- Predrag PIPER, 1983: *Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*. Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti.
- , 1984: О психолингвистичким основима опозиције *unutra/spolja* као могућег конститутивног фактора система семантичких категорија. *Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije* 7–8. 283–291.
- , 1988: Language in Space and Space in Language. *Yugoslav General Linguistics, Selected*. Ed. M. Radovanovic. Amsterdam: John Benjamins. 241–63.
- , 1991: Tertium comparationis u konfrontativnim i tipološkim opisima slovenskih jezika. *IV simpozijum Kontrastivna jezička istraživanja: Novi Sad, 8. i 9. decembar 1989: zbornik radova*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 15–23.

- , 1997, 2001: *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Anna SKIBA, Robert SKIBA, 2011: O nekim semantičkim razlikama između poljskih prostornih predloga pod/nad i srpskih predloga *pod/nad* i *ispod/iznad*. *Filološki pregled XXXVIII/2*. 175–94.
- Leonard TALMY, 1983: *How language structure space. Spatial Orientation: Theory, Research, and Application*. Ed. H. L. Pick, Jr., L. P. Acredolo. New York, London: Plenum Press. 225–82.
- Adam WEINSBERG, 1973: *Przyimki przestrzenne w języku polskim, niemieckim i rumuńskim*. Wrocław: PAN.
- Andreja ŽELE, 2006: Predrag Piper: Jezik i prostor. Beograd: Biblioteka XX vek, 91, 2001. *Jezik in slovstvo* 51/5. 80–84.
- , 2012: *Pomensko-skladenjske lastnosti slovenskega glagola*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

SUMMARY

The study of the semantic category of space in the linguistic picture of the world as it is verbalized and grammaticalized in the Contemporary Standard Serbian shows on the one hand the complexity of this category and on the other a high level of isomorphism and isofunctionality of the subsystems of prepositions, prefixes, adverbs, and adjectives that occupy the central place in the spatial dimension of the Serbian linguistic picture of the world. The article also points out several other aspects of the category of space in the Serbian linguistic picture of the world, as their study provides a more comprehensive insight into the description and explanation of the forms in which spatial expressions are structured, and into the peculiarities of their realization in Serbian.

The author also shows the explanatory possibilities of the theory of semantic localization in the study of spatial expressions and the advantages of intra-linguistic comparison of several connected subsystems with the common comparative base.

POVZETEK

Študija pomenske kategorije prostora v sliki sveta kakor je ubesedena in gramatikalizirana v sodobnem srbskem knjižnem jeziku, prikazuje na eni strani kompleksnost te kategorije in na drugi visoko raven izomorfizma in izofunkcionalnosti podsistemov predlogov, predpon, prislovov in pridevnikov, ki imajo osrednje mesto v prostorski razsežnosti srbske jezikovne slike sveta. V članku je tudi opozorjeno na več drugih vidikov kategorije prostora v srbski jezikovni sliki sveta; preučevanje le teh zagotavlja celovitejši vpogled v opis in razlago oblik strukturiranja prostorskih izrazov v srbskem jeziku in posebnosti njihovega uresničevanja.

Prikazane so tudi pojasnjevalne možnosti teorije pomenske lokalizacije v preučevanju prostorskih izrazov, kot tudi prednosti intralingvalne primerjave več povezanih podsistemov, ki temeljijo na skupni primerjalni osnovi.

PROSTOR V LEKSIKALNO-MORFOLOŠKEM SEGMENTU JEZIKA (ANTROPOCENTRIČNI VIDIK)

Antropocentrični vidik vnaša v segment leksike, ki zajema del pridevnikov in prislovov z morfematiko, možnost dveh tipov prostorske interpretacije – *objektivizirane* in *subjektivizirane antropocentričnosti* *prostora*: v izhodišču prve je tridimenzionalni koordinatni sistem, v izhodišču druge pa je temeljna orientacijska točka prostora oseba. Prvi tip zajema del prislovov z ustrezno morfematiko in zlasti razsežnostne pridevnike, drugi pa prek pretvorbe glagola *imeti* svojilnost z zakrito prostorskostjo, lahko pa tudi samo prostorskost.

Ključne besede: lokalizator, lokalizirano, antropocentričnost prostora, merni pridevnik, svojilnost, vezljivost

The anthropocentric point of view introduces into the segment of lexicon that includes some of the adjectives and adverbs with the corresponding morphematics—the possibility of two types of spatial interpretation: the objectivized and the subjectivized anthropocentricity of space. The basis of the former is a three-dimensional coordinate system, while the basic point of orientation in the latter is a person. The first type includes some of the adverbs with the corresponding morphemes and particularly dimensional adjectives, while the second type contains possessiveness with concealed spatiality or plain spatiality.

Keywords: localizer, localized, anthropocentricity of space, measure adjectives, possessiveness, valency

1 Jezikovna, se pravi mentalno-izrazna odslikava prostora in s tem seveda tudi časa kot dveh temeljnih determinant človekove zavesti že po svojem izvoru ne more biti drugačna kot antropocentrična.¹ Upravičenost podnaslovne izpostavitve tega pojma v našem primeru upravičuje izkustveni vidik, se pravi, da bo tekla beseda o danosti, ki je omejena in snovna.² Nadaljnjo členitev obravnavane problematike na dve

¹ Prostor, ki ga pogojuje čas in obratno, priča o abstraktni absolutni enosti obeh danosti (npr. Heidegger 1996). V tem smislu je morda mogoče razumeti dejstvo, da je dinamika časa s svojim antipodom statičnostjo prostora tudi formalno ulovljiva v skladenjski kategoriji, s katero se izraža sedanost, preteklost in prihodnost v prostoro-časju. – P. Piper ugotavlja, da »semantička kategorija prostora v srpskom jeziku nema razvijen morfološki izraz« (1997, 2001: 65); I. PRANJKOVIĆ: »Kategorija prostora nije se u jezicima morfoložizirala, što znači, da te kategorije nema« (2009: 11–21).

² Skupek sedmih pomenov gesla *prostor* v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ IV 1985: 250–51) bi bilo mogoče ločiti na dve obsežni pojmovni polji: temeljni kriterij delitve je neomejenost in nesnovnost glede na omejenost in vsaj v izhodišču snovnost. Glede na ti dve definicijski lastnosti prostora je mogoče ločiti posredno predstavljivo od neposredno predstavljivega. V SSKJ je izhodiščni, prvi pomen vezan na odsotnost omenjenih dveh lastnosti, sledijo mu nadaljnji pomeni, ki prostor vsak po svoje omejujejo in kar je snovno različno konkretizirajo. – V zvezi z razlago pojma *vesolje* v SSKJ in njegovih slogovno zaznamovanih sopomenk *vsemir*, *vsemirje* (SSKJ V: 549) se pojavlja *prostor* z izhodiščnim pomenom – neomejena in nesnovna danost – kot neke vrste razlagalni pojem; sicer pa razlagi obeh pojmov – *prostora* (v prvem pomenu) in *vesolja* (SSKJ V 1991: 415), nista ustrezno usklajeni.

veliki skupini omogoča tipologija z vidika razumevanje vloge človeka pri umeščanju, lokalizaciji.

1.1 Človek je interpret možnosti členitve objektivne prostorske danosti. Gre za tip, ki bi ga lahko poimenovali *objektivizirana antropocentričnost prostora*. Izhajamo namreč iz prostorskih razmerij, kot jih glede na svoj položaj zaznava govoreči, izraža pa lahko neposredno s prislovi, tip *zgoraj, spodaj*, in iz njih tvorjenimi pridevniki – *zgornji, spodnji*, ali posredno npr. z njim ustreznimi prostimi glagolskimi morfemi (PGM), ali z njihovimi pretvorbami v vezana predponska obrazila glagolskih setavljenk, tip *iz-vleči*, ali predpon glagolskih tvorjenk iz predložne zveze, tip *pod-jarm-i-ti*.³ – Znotraj tega tipa antropocentričnosti bosta obravnavani še dve skupini pridevnikov, in sicer vsaj vzorec pravih vrstnih, katerih PGM je globinski krajevni prislov, tip *alpsko (rastlinstvo)* – (rastlinstvo, ki je) v 'znotraj' Alpah, in razsežnostni s podskupino merjih, tip *globoko brezno*.

1.2 Svojljni pridevniki, t. i. svojljni pridevniški lokalizatorji, tip *sosedov/sosedin*, vsaj v izhodiščnem pomenu omogočajo lokalizacijsko razlago svojlnosti tako, da s subjektivizacijo aktualizirajo antropocentričnost. Človek ni več interpret možnosti členitve objektivne prostorske danosti, ampak postane sam znotraj te danosti temeljna orientacijska točka, neke vrste nosilec umestitve česa; človek postane lokalizator lokaliziranega, tip *kaj pri kom kot lastnina*. Glede na razumevanje človekove vloge pri lokalizaciji svojlnosti bi ta tip lahko imenovali *subjektivizirana antropocentričnost prostora*; kot rečeno, človek vsaj v izhodiščnem pomenu postane orientacijska točka umestitve česa. – Pritegnitev glagola *imeti* v tovrstno analizo brez pomenskorazločevalne vloge svojlnih pridevnikov omogoči v subjektivizirani antropocentričnosti prostora še pomen nahajanja, tip *kdo/kaj pri kom/čem* brez svojlne konotacije.

2 Objektivizirana antropocentričnost prostora

V konceptu frontalnega vidika se nam lahko oblikujeta eno- in dvodimenzionalni koordinatni sistem, s pritegnitvijo lateralnega pa še tridimenzionalni; impliciran je tudi ničti (točkovni) vidik v smislu začetnosti oz. izhodiščnosti in končnosti oz. ciljnosti (BORILLO 1998: 6–18; PIPER ¹1997: ²2001, 2008; VANDELOISE 1986: 22–25), z drugimi besedami – oblikujejo se nam temeljne in v tem smislu tudi kategorialne možnosti prostorske zamejitve.

2.1 Prislovi v vlogi lokalizatorja

Leksikalna sredstva, ki lahko neposredno izražajo ta razmerja, so prislovi, kot rečeno, z dvema tipoma morfemskih ustreznikov: prostimi glagolskimi morfemi, ki so

³ Tu se odpira obsežen problemski prostor sestavljenih glagolov, katerih predponsko obrazilo je pretvorba krajevnega prislova, izražena s PGM (VIDOVIČ MUHA ¹1988: 17–25; 2009: 251–63; ²2011: 63–82). P. Piper uporablja za PGM in predlog skupni izraz predložni prislov – predložki adverbijal (¹1997; ²2001: 65).

hkrati tudi predlogi, se pravi skupaj s končnicami v slovnični (podredni) funkciji, in vezanimi morfemi, predponskimi obrazili/predponami glagola, torej v besedotvorni (slovarskopomenski) funkciji.– Tovrstni prislovi načeloma nastopajo v antonimnih parih s pomenom premikanja (procesnosti) od izhodišča k cilju in ev. obratno, ali (posledičnega) stanja na kateri izmed teh dveh točk. Tovrstna protipomenskost (antonimnost) je lahko dvojna: skrajnostna oz. polarna⁴ je določena z dejstvom, da zanikanje ene protipomenke ne zajame samo zanikanja druge, ampak tudi t. i. srednjo vrednost: *kar ni zgoraj je lahko na sredi ali spodaj*.⁵ Zlasti ko gre za prislove, ki izhajajo iz tridimenzionalnosti, dočene torej tudi z lateralno osjo, imamo opraviti s t. i. dopolnjevalno protipomenskostjo, ki jo je mogoče definirati z ločnim veznikom *ali*, procesni tip *ven ali noter*, stanjski tip *zunaj ali notri*. – Kot rečeno, tovrstni prislovi, ki izražajo temeljne orientacijske točke prostora, nastopajo lahko v primarni, nepretvorjeni obliki, ali pretvorjeni v predpanske obrazilne morfeme oz. predpone; pojavljajo se skratka kot besedotvorni morfemi.

2.1.1 Pomensko neposredno razvidni so primarni, nepretvorjeni prislovi. Izhajajo iz naslednjih koordinat prostora: (1) vertikalnost, tip *zgoraj – spodaj*, *gor – dol*, (2) horizontalnost, tip *levo – desno*,⁶ in (3) lateralnost, globinskost, tip *spredaj – zadaj*; *zunaj – notri*, *ven – noter*. Tip *narazen – skupaj* je poseben, zunaj temeljnih koordinat, saj zajema vse smeri; vsebujejo ga, kot bomo videli, tudi predpanska obrazila glagola.

2.1.1.1 Pojem *vertikalnosti* izražajo prislovi (posledičnega) stanja ali dejanja. S predstavnega vidika pa je mogoče antonimne pare, ki sodijo v celoti ali deloma v ta pojmovni svet, členiti na več skupin:

(a) Frontalni vidik – posledično stanje *zgoraj* : *spodaj*, premikanje (procesnost) *gor – dol*; slednja zaznamujeta pot med *zgoraj* in *spodaj* (narečno *zdolaj*). Na vertikalni osi je razmerje med *zgoraj* : *spodaj* mogoče določiti:

- (a¹) absolutno, ko ju razmejuje zemeljska površina: *zgoraj* 'nad' zemljo (Zemljo) in *spodaj* 'pod' (njo); gre za razsežnost v višino ali globino. Morfemska ustreznika sta torej *nad* in *pod*,
- (a²) absolutno in relativno z vidika nahajanja tega razmerja (1) nad zemeljsko površino, torej v *višino*, ali (2) pod njo, v *globino*: če je razsežnost vezana na višino, postane bližji absolutni nespremenljivki prislov *spodaj*, seže lahko največ do zemeljske površine, v primeru razsežnosti v globino pa pridobi to lastnost *zgoraj*, se pravi, da ta seže največ do zemeljske površine. – Os, katere skrajni točki sta *zgoraj – spodaj*, zajema tudi srednjo vrednost, kar uvršča to razmerje med skrajne (polarne) antonime.
- (b) Poleg *frontalnega* je potrebno upoštevati še *lateralni* vidik, ki vnaša v horizontalni smeri *globinski* (prostorski) element. Prislovni par *zgoraj* : *spodaj* ostaja. Prislov *zgoraj* označuje točkovna oz. ploskovna danost, vodoravno v

⁴ Tipologijo antonimije podaja npr. J. LYONS (1985: 216–19), A. VIDOVIČ MUHA (2013: 183–89).

⁵ Kot bomo videli, je ta tip protipomenskosti značilen zlasti za merne pridevnike, tip *velik – majhen*: če ni velik, ni nujno majhen, je lahko tudi srednji.

⁶ Iz vrstnih pridevnikov *lev-i*, *desn-i* tvorjena prislova nimata morfemskih ustreznikov ne na ravni vezanih, obrazilnih, ne nevezanih morfemov.

notranjost, kjer je *spodaj*, npr. *zgoraj ima oblečen pulover, spodaj pa še srajco*. Na ravni PGM tvorita antonimni par *na* in *pod*, npr. *na 'zgoraj' srajco in pod 'spodaj' plašč obleči pulover*.

Na morfemski ravni se nam ponuja več prostih morfemov: nedvoumni je PGM *nad* s pomenom 'zgoraj brez dotika', *pod* 'spodaj brez dotika', tip *Nad naše kraje doteka hladen zrak, Nad mestom se zbirajo oblaki; biti pod streho, Pod oblaki kroži letalo*.⁷ Za razliko od *nad* in *pod* izražata *na* in *po* točkovni (*na*) in ploskovni (*po*) stik z 'zgornjo stranjo' česa, torej stik, dotik z delom konstitutivne prvine česa, npr. *skočiti na mizo* : (*raz*)*liti po mizi*.

2.1.1.2 Pojem globinskosti, kot smo videli, se prepleta z vertikalnostjo. Tudi tu je mogoče ločiti vsaj dva antonimna para:

- *zunaj* – *notri* izražata stanje, *ven* – *noter* dejanje, proces. Globina je lahko vertikalna ali horizontalna. Morfemska ustreznika za dogajanje sta *iz*, *v* za stanje in dogajanje, npr. *posaditi v zemljo, v zemlji je pesek* : *puliti iz zemlje; oči, skrite v gubah obraza* : *iz globokih gub obraza so sijale oči; piti iz kozarca* – *v kozarcu je voda*;
- *spredaj* (pogovorno *spred*) – *zadaj* (pogovorno *zad*), npr. *sesti spredaj* – *sesti zadaj*. S frontalnega vidika gre za razmerje, podobno kot pri variantnem *zgoraj* – *spodaj*: frontalni točkovni ali ploskovni vidik ima svoj antonim v globinsko vodoravnem *zadaj*. Prislova izražata (posledično) stanje ali premikanje proti temu stanju. Antonima sta polarna, se pravi, da ob zanikanju enega ali drugega se vzpostavlja srednjo vrednost. Morfemska ustreznika sta *pred* in *za*, vendar brez neposrednega dotika s kom, čim, enako kot pri *nad* in *pod*, npr. *stopiti pred ljudstvo* – *skriti se za grmovje, sedeti pred njim* – *sedeti za njim*.

2.1.1.3 Pojem *horizontalnosti*, tip *levo* – *desno*, je mogoče razumeti kot (posledično) stanje in proces, vendar pomen je ločljiv samo s pomočjo besedilnih okoliščin. Gre za razsežnost, ki jo SSKJ⁸ razlaga s fiziološkega antropocentričnega vidika glede na stran srca, *levi* 'ki je na isti strani telesa kot srce', *desni* 'ki je na nasprotni strani telesa kot srce'. V tej relaciji je absolutna samo možnost horizontalne delitve glede na položaj človeka, kar seveda pomeni relativnost določitve enega ali drugega mesta. – Morfemskih ustreznikov v smislu PGM pojem frontalne horizontalnosti nima. Definira ga skrajnostna (polarna) antonimnost, torej *če ni levo, je lahko sredina ali desno*. Tovrstna antonimnost je ohranjena tudi pri zelo pogostem političnoideološkem metaforičnem pomenu.

2.1.2 Vprašanje *morfemov* nasploh je kompleksno tudi v tem smislu, da se lahko realizirajo slovarsko ali skladenjsko, slovarski so lahko vezani ali nevezani, tvorjeni (pretvorjeni) – vedno besedotvorni, ali netvorjeni – vedno korenski; skladenjski so vezani – končniški, ali nevezani – predložni.

⁷ Zgledi so iz SSKJ, vendar tematsko prirejani; v obravnavanih primerih tudi razlage.

⁸ Tako tudi npr. *Dictionary of English Language and Culture* (Logman 1998, '1992); strani neba in frontalni položaj človeka je v razlagi obeh pojmov uporabljena v *English Dictionary (for advanced learners)* (Macmillan, 2007, '2002): npr. *levo* 'na vzhodni strani vašega telesa, če ste z obrazom proti severu'.

Omenili smo že, da se prostor izraža tudi z ustreznimi prostimi (nevezanimi) glagolskimi morfemi (PGM) oz. po Piperju (PIPER 2001: 65–92) s predložnimi prislovi.⁹ Za oboje velja, da vedno izražajo prostor, seveda tudi v produktivni metaforiki, npr. *pre-misliti* – misliti skozi (in s tem do konca – končna dovršnost), ali tip *iz-roč-i-ti* – dati (kaj) iz 'ven' rok, tudi *pod-klet-i-ti* – dati klet pod 'spodaj' (kaj). Problematika se povezuje z besedotvorjem na obeh ravneh in s tem oblikuje dva tipa tvorjenk – glagolske sestavljenke in tvorjenke iz predložne zveze.¹⁰

2.1.2.1 Predponsko obrazilo glagolskih sestavljenk je pretvorba samo PGM-ja, tip *po-kriti* ← kriti [po] 'zgoraj', [] → po-, -kriti, zato je lahko vsaj s sinhronega vidika tudi izrazno samostojno in ni nosilec predložne funkcije; deluje samo kot vezani morfem, kot predponsko obrazilo glagola, npr. raz- v *raz-staviti* – staviti *raz 'narazen', u- v *u-sesti* – sestiti *u 'dol', pre-/pro- v *pre-/pro-dreti*, *pre/*pro 'skozi'. Tudi vidska vloga, prototipska za proces časa – trajanje, ki jo PGM opravlja v zvezi z glagolom, ko je razvrščen na nedovršnik, je besedotvorna. To je mogoče dokazati z glagolsko pripono, ki ima (tudi) obrazilno vlogo – izraža vrste glagolskega dejanja, npr. kratnost kot *ska(k)-i-ti* – skak-a-ti 'večkrat skočiti'. – Zdi se, da sta se s predponskimi obrazili glagola povezala prostor in čas – dve druga drugo determinirajoči danosti.

2.1.2.2 Glagolske tvorjenke iz predložne zveze so tako kot druge tovrstne tvorjenke obrazilno vedno dvomorfemske, sestavljene iz predpone in pripone; za razliko od glagolskih sestavljenk, kjer imamo opraviti z enomorfemskim, predponskim obrazilom, je tu obrazilo vedno dvomorfemsko, predponsko-priponsko, npr. *Pri-mor-je* enako kot *v-roč-i-ti*.¹¹ – Dve podskupini, ki se pojavljata znotraj glagolskih tvorjenk iz predložne zveze, je mogoče ločiti glede na to, ali je pragmatična izkušnja takšna, da omogoča vezljivostno realizacijo predloga z ustreznim samostalnikom ali pa to ni mogoče. Zgledi za prvi tip: *pod-jarm-i-ti* ← [dati] (kaj) {pod} jarem-{ø}, [] → -i(-ti),¹² { } → pod-, -jarm-, { } → -i-ti.¹³ Še nekaj zgledov: *iz-/v-roč-i-ti*, *ob-glav-i-ti*, *pod-red-i-ti*, *v-zemlj-i-ti*, *po-cen-i-ti* idr. Drugi tip ne omogoča samostalniške realizacije ob predložnem prislovu, npr. *od-slov-i-iti* ← [dati] slov[-o] {od} (česa), [] → -i-ti, { } → od-, -slov-; tako še npr. *pred-/od-roč-i-ti*, *pod-klet-i-ti*, *ob-kol-i-ti*, *ob-rob-i-ti* ipd.

⁹ Poimenovanje združuje obe funkciji: slovarskopomensko (prislovno), kjer gre za PGM – krajevnoprислоvno umestitev glagolskega dejanja, in slovnično – podredno skupaj s (samostalniško) končnico.

¹⁰ Tip skladijskega tvorbeno-pretvorbenega besedotvorja je predstavljen v dveh monografijah A. VIDOVIČ MUHA (1988, glagolske tvorjenke 17–25; razširjena in dopolnjena izdaja 2011, glagolske tvorjenke 63–82 in 91–97).

¹¹ Skladno z glagolskimi sestavljenkami se bomo pri tej skupini omejili samo na glagolske tvorjenke iz predložne zveze. Sicer prim. VIDOVIČ MUHA 2011: 23–63, 68–69.

¹² Za razliko od glagolske pripone, ki je besedotvorni morfem – hkrati z vidom izraža tudi vrsto glagolskega dejanja – je -ti morfem, ki tvori samo novo obliko iste besede (TOPORIŠIČ 2000: 347).

¹³ Oklepaji [] in { } izražajo pretvorbno-(besedo)tvorno (morfemsko) vrednost sestavin skladijske podstave.

2.2 Pridevniki v vlogi lokalizatorja

Izražanje prostora, lokalizatorska vloga torej, ločuje tovrstno Pridevniško besedo (Pridb)¹⁴ na dve veliki skupini: prostor je njena definicijska lastnost, zato je izražanje te lastnosti njena primarna vloga; ta vloga pa je lahko v nadaljnjih pomenotvornih metaforičnih, metonimičnih procesih tudi pridobljena in zato sekundarna kot npr. v tipu *velika/visoka plača* ali *globoka žalost* ipd. – Obravnavali bomo pridevnike v primarni vlogi izražanja prostora. Tovrstne pridevnike, pridevniške lokalizatorje torej, je z antropocentričnega vidika mogoče ločiti zopet na dve skupini: prvo, zelo heterogeno, določa neposredna ali posredna vezanost na orientacijske točke antropocentrično predstavljenega koordinatnega sistema. Sem sodijo:

- vrstni pridevniki drugega in tretjega tipa (Pridv², Pridv³) kot *zgornji – spodnji; prvi, drugi ... zadnji*; vsaj posredno še vrstni pridevniki prvega tipa (Pridv¹), tvorjeni iz samostalnikov s krajevnoprislovnim PGM kot *kraški (izvir) – (izvir, ki je) na 'zgoraj' Krasu*; imenujmo jih okoliščinski oz. umestitveni,¹⁵
- razsežnostni pridevniki, tip *visok – nizek*, kot podskupina lastnostnih.

2.2.1 Razčlenitev vrstnih pridevnikov¹⁶ z vidika izražanja umestitve, lokalizacije, ločuje te glede na predvidljivost oz. stalnost lokaliziranega v dve skupini: vsi vrstni pridevniki prvega tipa (Pridv¹) torej tudi umestitveni, tvorijo s samostalniškim jedrom stalno besedno zvezo, en leksem oz. eno slovarsko besedo, kar pomeni, da po govornem dejanju ne razpadejo; umestitev je torej znotrajleksemska, tip *šolska malica* – malica v šoli. Vrstni pridevniki drugega in tretjega tipa (Pridv² in Pridv³) ne tvorijo s samostalniškim jedrom stalne besedne zveze, pridevnik je samostojni leksem, zveza po govornem dejanju razpade, tip *zgornji sosed, prvi, zadnji kolesar*; umestitev česa je torej zunajleksemska. Pridevniki, nastali neposredno iz prislovvov tipa *zgoraj – spodaj* (Pridv²), so tako kot motivirajoči prislovi pomensko določljivi glede na mesto nahanjanja govorečega, npr. *tukajšnje, zgornje igrišče* ← igrišče (ki je) tukaj, *zgoraj, bližnji predmet* ← predmet (ki je) blizu; *spodnja soba* ← soba (ki je) spodaj; tako še: *gornji stanovalci, nasprotni breg, tamkajšnji, tukajšnji prebivalci*.¹⁷

Za našo obravnavo so zanimivi zlasti iz samostalnika nastali vrstni pridevniki, katerih pomen je razviden šele iz besedotvorno motivirajoče zveze s samostalnikom oz. natančneje – iz PGM (ustreznega glagola), ki je tudi v predložni funkciji ob samostalniškem lokalizatorju. V bistvu gre za izločanje krajevnoprislovnih pomenov predložnih PGM-jev; samo za vzorec vzemimo primere roditelja in mestnika:

¹⁴ V vlogi pridevniških lokalizatorjev se pojavljajo tudi pridevniški zaimki, zato je ustrezno širše poimenovanje pridevniška beseda; nekako v tem smislu je uporabljena tudi v Slovenski slovnici (TOPORIŠIČ⁴2000: 317).

¹⁵ Tipologijo vrstnih pridevnikov v smislu Prid¹, Prid² in Prid³ gl. v VIDOVIČ MUHA npr. ²2012 (76–89, zlasti 82–88).

¹⁶ Več o pridevnikih in imenski zvezi sploh VIDOVIČ MUHA (zlasti npr. 1978: 253–76; 2013: 82–89, 365–406).

¹⁷ Zanimivo, da slovenske slovnice pa tudi slovnice drugih slovanskih jezikov (npr. češka 1986: 67–81; poljska 1984: 294–303) ne ločijo znotraj vrstnih, imenovanih npr. tudi relacijski pridevniki, tistih, ki tvorijo z samostalniškim jedrom en leksem, od drugih, ki so leksemsko samostojni.

rodilnik, predlog *iz*, *z*, PGM ‘ven’: *bavarsko pivo* ← pivo (ki je) z Bavarske; *stenska ura* ← ura (ki je) na steni; tako še: *češki porcelan*, *močvirska megla*, *japonski avtomobili* idr.

mestnik predlog *na*, *v*, ev. *po*, PGM ‘zgoraj’, tudi ‘znotraj, notri’: *alpsko rastlinstvo* ← rastlinstvo (ki je) v Alpah; *biti v ‘znotraj, notri’*; *dunajske gostilne* ← gostilne (ki so) na Dunaju, *biti na ‘zgoraj’*; tako še: *kraški izvir*, *gorske živali*, *morski promet*, *globinska kamnina*, *močvirska ptica*, *cestni promet*, *laboratorijski poskus*, *ladijski kuhar*, *gledališki igravec*, *blagajniški prejemek*, *gozdni nadzornik*, *hišni gospodar*, *bočna lega*.

2.2.2 Znotraj pojma razsežnostni pridevnik se je izkristaliziral ožji pojem meri pridevnik za tisto skupino, ki jo lahko, med drugim, najbolj prepoznavno določa značilno desno dopolnilo, tip *visok pet/nekaj metrov*; pojem razsežnosti je nadpomenski, širši, saj lahko zajame celotno metaforično paletu tako znotraj omenjene skupine mernostnih kot zunaj nje, npr. *globoka žalost*, *dober meter (visok)*. Kot bo iz kasnejše analize razvidno, je zlasti v zvezi z razmišljanjem o prostorskem vidiku pomena tovrstne leksike smiselno ločevanje med obema izrazoma.¹⁸

S prostorskega vidika je za merne pridevnike značilno, da sodijo v prostorski koncept koordinatnega sistema; razsežnost prostora zajemajo v osmih antonimnih parih: *visok – nizek*, *velik – majhen*, *globok – plitev*, *dolg – kratek*, *debel – tanek*, *debel – droben*, *širok – ozek* in *težek – lahek* (podtip prostora);¹⁹ čas izraža antonimni par *mlad – star*, lahko tudi prehod iz prostora v čas *dolg – kratek*. Kot rečeno, po morfološko-skladenjskih opredelitvah jih uvrščamo med lastnostne.²⁰ Kar je za izražanje prostorskih razmerij pomembno, jih z drugimi lastnostnimi povezuje tudi sposobnost stopnjevanja, se pravi primerjalnega izražanja razsežnostne (prostorske) različnosti; stopnjevanje je lahko obrazilno načeloma, kot je znano iz Slovenske slovnice, z definicijskim obrazilom –ji, npr. (*kdo je*) *več-ji (od koga)*, zlasti v primeru izglasne nekompatibilnosti z –ji tudi –ši, –ejši, npr. *manj-ši*, *pliv-ejši*, s prislovi stopnje, npr. *zelo globok*, tudi s primerjalnim veznikom kot, npr. (*sprevod*) *dolg kot kača*.

Sicer pa dve definicijski posebnosti ločita merne pridevnike od drugih lastnostnih: tako kot tovrstni prislovi nastopajo tudi merni pridevniki v antonimnih parih; kot rečeno, gre za skrajnostno (polarno) antonimnost, implicirana je torej tudi srednja vrednost, npr. *če ni globok ni nujno plitev, je lahko tudi srednji*. Druga temeljna lastnost je sposobnost tvorbe tipičnega desnega dopolnila za konkretiziranje razsežnosti

¹⁸ Z morfološko-skladenjskega in besedotvornega vidika so bili v slovenskem jezikoslovju poleg drugih pomenskih skupin pridevnikov in pridevniških zaimkov v sklopu imenske zveze obravnavani tudi razsežnostni pridevniki (VIDOVIČ MUHA, npr. 1978, 1981, dopolnjeno 2013: 76–89 idr.).

¹⁹ Tudi t. i. težnostni par mernih pridevnikov lahko uvrščamo med prostorske, čeprav ne merimo pravenstveno razsežnosti prostora, ampak kompaktnost oz. sestavo snovi, v bistvu pravzaprav težnostno privlačnost zemlje glede na določeno snov; prostor, ki ga merjena snov zavzema, je drugotnega pomena.

²⁰ Zelo posplošeno to pomeni, da imajo tako kot vsi lastnostni besedilno vlogo aktualizatorjev, da po govornem dejanju imenska zveza, ki jo tvorijo samostalniškimi jedrom, razpade, s skladenjskega vidika pa jim to omogoča povedkovodoločilno vlogo in s tem prehajanje med povedkovnike (predikative), izvorno seveda obratno: iz povedkovega določila v pridevniško oz. prilastkovno vlogo, npr. *vodnjak je globok – globok vodnjak*; ločijo seveda tudi skladenjsko določnost – menjavo končnice –ø z –i v im. m. sp. ed., npr. *globok : globoki*. (Prim. VIDOVIČ MUHA, dopolnjeno zlasti z vidika imenske zveze 2013: 76–89).

v smislu natančnosti ali približnosti, npr. *visok, globok, velik, dolg, debel tri metre/ nekaj metrov; površina, velika za dlan*. Zanimivo je, da tovrstno dopolnilo izničuje antonimnost, imajo ga lahko samo pridevniki z izhodiščnim pomenom lastnosti, večje od povprečja. Desno dopolnilo lahko prehaja v pridevniško zloženko, npr. *vrv, dolga tri metre* – trimetrski vrv, *vreča, težka tri kilograme* – trikilogramska vreča. Pri prostorskih mernih pridevniki je nedvoumnost razsežnosti s pretvorbo nastalega zloženkega pridevnika odvisna od pomena jedrnega samostalnika, npr. *petmetrski prostor* je lahko dolg ali širok pet metrov.

Tudi samostalniki, tvorjeni iz obravnavnih pridevnikov, če izražajo merljivo (posamostaljeno) lastnost, so nastali iz pridevnikov, z izvornim pomenom 'več kot povprečje', npr. *višina, globina, dolžina, debelina (znaša) tri metre*. Samostalniki iz obravnavnih parov, ki jih motivirajo pridevniki s pomenom lastnosti, manjše od povprečja, so, vsaj načeloma, pomensko samostojni; izražajo svet, prostor s takšno lastnostjo, npr. *nižina, plitvina, ožina*.

Lahko povzamemo: antonimni pari izražajo lahko samo relativno razsežnost: *visok* glede na *nizek*, *globok* glede na *plitev* itd.; izražanje konkretne razsežnosti, ne samo prostorske, ampak tudi časovne, je vezano samo na pridevnike z izvornim pomen presežnosti tako prostorske kot časovne, torej tudi *otrok, star dva meseca; plašč, star več let; snov, težka dva grama*.

V zvezi z razsežnostjo znotraj koordinatno zamejenega prostora, ki ga izražajo obravnavani pridevniki skladno s pomensko približno ustreznimi prislovi, je potrebno izpostaviti še nekaj lastnosti.

- Navpična razsežnost, prislovno izraženega stanja *zgoraj – spodaj* in dogajanja *navzgor, gor – navzdol*,²¹ *dol*, so na voljo pridevniki *visok – nizek, globok – plitev*, tudi *velik – majhen*. V dveh tipoloških lastnostih se obravnavani pridevniki ločijo od njihovih približnih prislovnih ustreznikov: pri pridevniki gre za (1) samo pomensko ne pa tudi izrazno ločitev dogajanja oz. procesa od (posledičnega) stanja;²² pomenska razločevalnost je vezana na jedrni samostalnik, npr. (*zelo visoka hiša 'z nadpovprečno višino'* : (*zelo visok strop* 'ki je, se nahaja visoko'; tako še npr. *globoka reka* : *globoko dno (reke), globoka struga (reke)*, 'ki se nahaja, je globoko', torej *poglobiti strugo reke (jo s tem preusmeriti)*, in (2) tudi izrazno ločitev prostora nad zemljo oz. do zemlje, *visok – nizek*, glede na prostor pod zemljo, *globok – plitev*.
- (a¹) Vodoravna razsežnosti v globino z antonimnima prislovnima ustreznikoma *spredaj – zadaj* izražata prav tako antonima *globok – plitev*; pomenska razvidnost stanja, procesa izhaja iz jedrnega samostalnika, npr. *globoke gube obraza 'z nadpovprečno razsežnostjo'* : *globoka črta* 'ki je, se nahaja globoko'. Kot pomensko zanimive z izhodiščno poudarno vlogo velja omeniti še zveze, kot so *globok gozd* 'pravi gozd', tudi *globoka puščava*, blizu je morda še *globoka zima*,

²¹ Tvorjenki druge stopnje *na-vz-gor* in *na-vz-dol* z dvema krajevnoprислоvnima pomenoma predponskih obrazil sta zanimivi v svoji poudarni vlogi: *na-* ohranja svoj pomen tako 'povrh' u ustrezno vprašalnico kje kot z vprašalnico kam '*na zgoraj', 'proti zgoraj', *vz-* pa poudarja predvsem procesnost, gibanje v smeri kot jo določata podstavi –gor in –dol; s tem upravičuje razvrstitev na podstavo –dol.

²² SSKJ tovrstnega procesa ne loči od stanja. Prim. redakcijo gesla *globok* (SSKJ I, 700-701).

ki dopuščajo poleg poudarne pomenske interpretacije²³ še prislovno v smislu 'globoko v (znotraj) gozdu, puščavi, zimi'. Samo poudarna vloga tovrstnih pridevnikov jih načeloma veže na obsamostalniško (prilastkovno) razvrstitev. Kot rečeno, gre za funkcijski prehod pridevnika med poudarne prislove.

- (a²) Razsežnost, izrazitejša v
 - (1) višino, npr. *velik – majhen človek; sosed je zelo velik* 'visok', *majhen* ev. lahko tudi 'nizek',²⁴
 - (2) dolžino in širino, npr. *velika, majhna soba; prostor, velik pet kvadratnih metrov; srednje veliko stanovanje*,
 - (3) dolžino, npr. *dela dolge korake*,
 - (4) globino, npr. *velika, majhna jama, veliko brezno*;
- (a³) Razsežnost v vse smeri, ki jih dopušča jedrni samostalnik, npr. *velik kamen, velik nos, velika usta, ušesa*, tudi metonimično, npr. *velika – majhna skupina prijateljev, družba*. Prislovni funkciji izražanja količine se bliža pridevnik *velik*, ko vzpostavlja razmerje z *malo*, tip *veliko – malo ljudi* : *veliko – majhno število ljudi*, tudi *veliko – malo denarja* : *velik – majhen kup denarja*; antonimno razmerje je v (rodilniškem) numerativu (*Mluvnice češtiny* 2, 1986: 58) seveda v imenovalniški oz. tožilniški vlogi.

Tudi če pustimo izražanje časa ob strani, sta antonima *velik – majhen* nekakšen hipernim za izražanje razsežnosti sploh, tudi metonimične številčnosti, ki gre lahko že proti količini.

- (b) Vodoravno razsežnost, prislovno *levo – desno*, izraža antonimni par *dolg – kratek*, npr. *dolg hodnik, dolga reka*. Obravnavano prostorsko razmerje je mogoče izražati relativno z upoštevanjem pravila skrajnostne antonimnosti. Gre za izražanje (posledičnega) stanja, kar dokazuje raba v povedkovem prilastku, npr. *hodnik so naredili zelo dolg*.
- (c) Pridevniški par *širok in ozek* izražata razsežnost (1) načeloma med dvema daljšima omejitvama, npr. *širok pas, rob, širok in dolg travnik, široka cesta*, tudi (2) med omejitvami nasploh, npr. *široke hlače, rokavi*,

3 Subjektivizirana antropocentričnost prostora

Subjektivizirana antropocentričnost je izhodišče za lokalizacijo, katere nosilec je polnopomenski glagol *imeti* – z drugimi besedami: pogoj izražanja subjektivizirane prostorske antropocentričnosti je polnopomenski glagol *imeti*. Človek ni več interpret možnosti členitve objektivne prostorske danosti, ampak postane sam temeljna orientacijska točka umestitve česa. Na podlagi pomenske relevantnosti pretvorbe tega glagola v svojilni pridevnik prek svojilnega roditelja pa je mogoče ločiti dva tipa tovrstne antropocentričnosti; lahko bi ju imenovali svojilnostna in prostorska v ožjem smislu (nahajalna).

²³ Poudarna vloga razvijajočih stavčnih členov, torej ob samostalniku pridevnik, je vezana na izpostavitve vseh konstitutivnih lastnosti samostalniškega jedra; lastnih prepoznavnih semov pridevnik v poudarni vlogi nima več, torej lahko tip **zelo gozd, *zelo puščava*. V tem smislu so tovrstni pridevniki po funkciji enaki prislovom stopnje, čeprav s formalnimi lastnostmi pridevnika.

²⁴ V SSKJ 3 (1979, 140-141) je zveza *nizek fant* pojasnjena z *majhen*.

3.1 Če glagol *imeti* izraža poleg prostorskost še svojilnost ali kakšno konstitutivno razmerje med lokalizatorjem in lokaliziranim, je pretvorljiv v svojilni pridevnik, v t. i. svojilni pridevniški lokalizator. Na podlagi kategorialne lastnosti človeško +/-, ki jo izkazujeta svojilna lokalizator in lokalizirano, je mogoče ločiti več tipov svojilnosti; izpostavimo nekaj tistih, katerih lokalizator in lokalizirano so zaznamovani s konkretno (k+):

Lokalizacijska točka svojine je torej posedovalec – lokalizator glede na posedovano – lokalizirano. Možnost nadaljnje pomenske členitve svojilnostne lokalizacije izhaja iz kategorialne skladenjsko-leksikalne dinamičnosti obeh akterjev svojilnosti, lokalizatorja in lokaliziranega glede na absolutno predvidljivo lokalizacijsko točko, izraženo z biti + PGM *pri* 'zraven' lokalizatorja, tudi *na* 'zgoraj' ali *v* 'znotraj, notri' lokalizatorju; lokalizacijska točka in lokalizator sta torej neločljiva oz. eno. Prvina, ki je doslej pri obravnavi izražanja prostorske različnosti nismo poznali, je način, vrsta razmerja med lokalizatorjem in lokaliziranim, torej *kako biti kje* oz. natančnejše – *kako*, kot kaj biti *pri*, *na*, *v*.²⁵ Prav način oz. vrsta lokalizacije z upoštevanjem omenjenih kategorialnih lastnosti lokalizatorja (Lr) in lokaliziranega (Ln) vpliva na možnost nadaljnje pomenske členitve.

3.1.1 Prava svojilnost, tip *Sosed/soseda* (Lr) *ima avto* (Ln) – *sosedov/sosedin avto*; posedovalca v vlogi lokalizatorja definicijsko določa kategorialna lastnost človeško (č+), posedovano v vlogi lokaliziranega pa človeško- (č-). Z lokalizacijskega vidika je torej pravo svojilnost mogoče definirati kot *biti* 'nahajati se' *kaj* (č-) *pri* 'zraven' *kom* (č+) *kako* – kot njegova lastnina;²⁶ sopomenka glagola *imeti* je posedovati. Kategorialno razmerje č+ : č- omogoča vnesti dodatno, temeljno informacijo o lastnini: Kdo kot lokalizator je hkrati lastnik, poseduje kaj kot lokalizirano; *imeti* 'biti lastnik, posedovati'.²⁷

3.1.2 Razmerna svojilnost, v zvezi z lokalizacijsko razlago svojilnosti primernejše poimenovanje pripadnostna svojilnost, tip *Sosed* (Lr) *ima brata* (Ln) – *sosedov brat*; lokalizator je vedno č+, lokalizirano tudi č+. Pomen umestitve glagola *imeti* – kdo ima koga – ustvarja razmerje, pripadnost koga komu. Rodovna razmerja ustvarjajo zanimivo antonimijo, tip *Sosed ima nečaka, ženo* (*brata/sestro, sestrično*) ... zato je *stric, mož, (brat, bratranec)*, kar ustvarja antonimne pare *stric – nečak, mož – žena, brat – ev. sestra* ...

3.1.3 Sestavinska svojilnost je s stališča kategorialnih lastnosti težje opredeljiva, mogoče je reči samo, da je lokalizator lahko bitje, organizem, snovno, torej č+, ž+, s+, lokalizirano pa č-, ž- in s+, tip *Človek ima roke* – *človekove/človeške roke, Jež*

²⁵ Vemo, da prav izražanje svojilnostne lokalizacije deli slovanske jezike na tiste, ki jo izražajo z glagolom *imeti* 'biti pri kom kako', med katere sodijo tudi južnoslovanski in med njimi slovenščina, in na tiste, ki jo načeloma izražajo z *biti pri* (*meni*), npr. *imam avto* : ruščina *u minja mašina*'. Prim. npr. VIDOVIČ-MUHA, DERGANČ (2008: 21, 133–147), kjer je podan tovrstni primerjalni poskus, ki izhaja iz slovenske svojilnostne tipologizacije glagola *imeti*.

²⁶ V zvezi z glagolom *imeti* in *biti*, s tem pa tudi s problematiko svojilnosti in lokalistično teorijo svojilnosti je bilo več razprav A. Vidovič Muhe z navedeno literaturo (VIDOVIČ MUHA 1998: 4, 293–323, ponatis 2000: 243–74; 2005: 291–314).

²⁷ Pomen svojilnosti 'biti lastnik, posedovati' je seveda pogojen s č+ za lokalizatorja in s č- za lokalizirano v določenem civilizacijskem in zgodovinskem okolju.

ima bodice – ježeve bodice; *Hrast ima liste* – hrastovi listi; *Celica ima jedro* – celično jedro. Gre za tip t. i. svojilne vrstnosti (VIDOVIČ MUHA 1981; 2013: 82–89). Gre za poimenovanje lokalizatorja kot vrstnega (generičnega) pojma in lokaliziranega kot tvorne (konstitutivne) sestavine, tvornega dela tega pojma; vzpostavljeno je razmerje med delom (lokaliziranim) in celoto (lokalizatorjem).

3.2 Če glagol *imeti* izraža samo prostorskost, se pravi brez ostanka, je pretvorljiv v *biti* + PGM, načeloma *pri* 'zraven'. Za izražanje opredelitve koga/česa glede na prostor – umeščenost (v prostoru) – je mogoče do določene mere zasledovati tipologijo, vzporedno s svojilnostjo. Tako velja, da je pretvorba v svojilni pridevnik iz svojilnega rodilnika formalno sicer mogoča, vendar ne izraža prave svojilnosti, ampak določeno, npr. interesno razmerje med lokalizatorjem in lokaliziranim. V takšnih primerih je svojilni pridevnik v pomenu prave svojilnosti neustrezen, npr. **njegovo urednikovo gradivo*. Kategorialne lastnosti so pomenskorazločevalna prvina, vendar z manjšo pomensko-razločevalno težo, kar je smiselno glede na odsotnost svojilnosti s pomenom lastništva.

3.2.1 Prava prostorskost, tip *Urednik* (Lr) *ima (zanimivo) gradivo* (Ln) – Pri uredniku je *(zanimivo) gradivo* (Ln); lokalizator je č+ in lokalizirano č-. Pomen umestitve glagola *imeti* – kdo *ima* kaj – je mogoče izraziti z glagolom *biti* 'nahajati se' in PGM *pri* 'zraven' koga (č+) kot npr. *Imaš ključne in denarnico?* 'So pri tebi ključni in denarnica?'. Pretvorba je ob upoštevanju že predvidene preureditve udeleženskih vlog sopomenska, kar dokazuje, da gre za nedvoumni krajevni pomen glagola *imeti*: 'nahajati se' *pri kom*, je torej enako kot (*Kdo*) *ima kaj*. Pri pravi svojilnosti je lokalizator hkrati posedovalec – določevalec prostora česa v smislu svojilnosti (*pri kom kaj* kot svojina), tu je lokalizator brez nadaljnje opredelitve.

Zaradi polnopomenskega *imeti* je v določenih okoliščinah pretvorba v svojilni rodilnik in dalje v svojilni pridevnik mogoča: *Gradivo je urednikovo* → *gradivo (od) urednika* → *urednikovo gradivo*. Pretvorba potrjuje uvodne ugotovitve, da sta krajevnost in svojilnost v bistvu v tesni zvezi, da je umestitev česa h komu v nekem smislu vzpostavitev pomembnostne hierarhije, ki se kaže v dejstvu, da kaj pri kom je z določenim namenom, v našem primeru dela, »ureditve« gradiva. Svojilnost (lastnina, posedovanje) ne igra nobene vloge, kar je mogoče dokazati z dejstvom, da je v obravnavanem sklopu lokalizirano lahko razvito s svojilnim pridevnikom; pomen lokalizacije potrjuje samo pretvorba tipa *biti pri*: *Urednik ima pisateljjevo/njegovo gradivo* – *Pri uredniku je avtorjevo/njegovo gradivo*.²⁸ – V stavčni strukturi z glagolom *imeti* je pogosto še prislovno določilo kraja, npr. *Otrok ima mizo pri oknu* – *Otrokova miza je 'se nahaja' pri oknu*. Temeljna orientacijska točka česa (*miza*) v prostoru (*pri otroku* – *otrokova*, vendar ne nujno v pomenu svojilnosti) je tu določena še na aktualne (besedilne) okoliščine (*pri oknu*).²⁹

²⁸ V obravnavanih primerih je umeščenost v prostor na podlagi prave svojilnosti – *biti pri kom* kot svojina – prvotnejša od prostorske umeščenosti (brez prvine svojilnosti): *Pisatelj je imel gradivo, ki ga je dal uredniku*, zato je mogoče (časovno) zaporedje: *Urednik ima pisateljjevo gradivo*, in ne obratno: **Pisatelj ima urednikovo gradivo*, če seveda ostajamo na ravni izhodiščne pomenskosti; tudi možnost *Pisatelj ima gradivo pri uredniku* je pogojena z izhodiščno svojilnostno umestitvijo gradiva (pri pisatelju).

²⁹ S. Topoliška razlaga ta tip s členitvijo po aktualnosti (1985).

3.2.2 Razmerna prostorskost se pojavlja vzporedno z razmerno svojilnostjo, tip *Sosed ima zidarje* – Pri sosedu so zidarji; zidarji soseda – sosedom zidarji. Tudi tu imamo opraviti z lokalizatorjem č+ in lokaliziranim č+. Sopomenski glagol *biti pri* 'nahajati se' seveda vpliva na preureditev udeleženskih vlog. Pretvorba v svojilni rodilnik in posledično v svojilni pridevnik je mogoča, če lokalizirano ni razvito s svojilnim pridevnikom. Odpade možnost vzpostavitve (prek glagola *biti*) dopolnjevalne protipomenskosti, značilne za jedrno pomensko skupino razmerne svojilnosti, za rodovna (družinska) razmerja.

V obravnavanih zgledih se potrjujejo uvodne ugotovitve, da je svojina v najširšem smislu samo varianta prostorskega razmerja, lahko celo čista prostorskost, torej *imeti* 'biti pri'.

4 Obravnavana problematika prostora je z antropocentrična vidika ločena v objektivizirano in subjektivizirano: prva izhaja iz prostorskih razmerij, kot jih glede na svoj položaj zaznava udeleženec govornega dejanja – govoreči, druga iz osebe kot temeljne orientacijske točke umestitve česa. Predvsem razsežnostni in znotraj njih merni pridevniki so tisti, ki neposredno glede na temeljne usmeritve koordinatnega sistema vertikalno, horizontalno in lateralno objektivizirajo umestitev koga/česa. – Prek polnopomenskega glagola *imeti*, prek njegove prostorske pretvorbe v *biti pri* se oblikuje svojilnostna subjektivizirana interpretacija v najširšem smislu, ki je ločljiva v dve skupini: t. i. prava svojilnost omogoča poleg prostorske pretvorbe glagola *imeti* v *biti pri* še pretvorbo v svojilni pridevnik, tip *Sosed ima avto* – sosedom avto, ali pa te pretvorbe ne omogoča in ostaja samo pri pretvorbi v prostorski pomen, tip *Urednik ima gradivo* – Gradivo je pri uredniku; pretvorba v svojilni pridevnik, *urednikovo gradivo*, je dvoumna, načeloma spremeni pomen tudi v svojilnost.

VIRI IN LITERATURA

- Andrée BORILLO, 1998: *L'espace et son expression en français*. Pariz: Ophrys, Collection l'essentiel français.
- Aleksandra DERGANČ, 2008: Glagol'nye sposoby vyraženiya possessivnosti v slovenskom i ruskom jazykah. *Slavistična revija* 56/2. 133–47.
- Dictionary of English Language and Culture*, ¹1992, 1998. Edinburgh Gate, Harlow: Longman.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego: Morfologia*, 1984. Varšava: Instytut języka polskiego PAN.
- Martin HEIDEGGER 1996: *Bytí a čas*. Praga: OIKÚMENÉ.
- Macmillan English Dictionary (for advanced learners)*, ²2007 (¹2002): Oxford: University Press.
- Mluvnice češtiny [2]: Tvarosloví*, 1986. Praga: Československá akademie věd.
- Predrag PIPER, ²2001 (¹1997): *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- , 2008: Gramatika granice. *Južnoslovenski filolog* LXIV, 307–23.
- Ivo PRANJKOVIĆ, 2009: Prostorna značenja u hrvatskome jeziku. *Prostor u jeziku: Književnost i kultura šezdesetih*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika* I, II, III, IV, V, 1970, 1975, 1979, 1985, 1991. Ljubljana: DZS.
- Zuzanna TOPOLIŃSKA, 1985: Autour de la notion de relation possessive. *Prilozi*, X 1 – Oddelenie za lingvistika i literaturna nauka. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite.
- Jože TOPORIŠIČ, ⁴2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- Claude VANDELOISE, 1977: *L'espace en Français*. Pariz: Éditions du Seuil.
- Ada VIDOVIČ MUHA, 1992: Glagolske sestavljenke – njihova skladenjska podstava in vezljivostne lastnosti. *Slavistična revija* 26/1. 161–92.
- , 1993: Merila pomenske delitve nezaimenske pridevniške besede. *Slavistična revija* 26/3. 253–76.
- , (¹1998) ²2000: Pomenski preplet glagolov *imeti* in *biti* – njuna jezikovnosistemska stilistika. *Slavistična revija* 46/4. 293–323.
- , 1999: Skladdenjska interpretacija glagolskih predpinskih obrazil – vprašanje propozicije. *Slavistična revija* 57/2. 251–63.
- , 2005: *Imeti* in einer Transformationsbeziehung zu *biti* (nachgewiesen an slowenischen Texten). *Semantische Probleme des Slowenischen und des Deutschen*. Ur. E. Horst, M. Zorman idr. Frankfurt na Majni: Peter Lang. 291–314.

--, ²2013 (2000¹): *Slovensko leksikalno pomenoslovje*. Ljubljana: ZIFF.

--, *Slovensko skladenjsko besedotvorje*, (¹1988), ²2011: Ljubljana: ZIFF.

Andreja ŽELE, 2008: *Vezljivostni slovar slovenskih glagolov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

SUMMARY

From the anthropocentric point of view, space that is expressed by some of adjectival and adverbial lexicon and its corresponding morphemes can be divided into two types: (1) *Objectivized anthropocentricity of space* originates in spatial relationships as they are perceived by the speech act participant, i.e., the speaker, relative to his/her position. Basic possibilities of spatial delimitation are formed in terms of three-dimensional coordinate system: from the frontal view, the horizontal and vertical axes are relevant, while the side view also includes depth. The role of this type of localizers is fulfilled by: (a) adverbs, like *zgoraj* ‘up’ vs. *spodaj* ‘below’, and their equivalents in unbound, free verbal morphemes, like *pisati na* ‘to write on top’, and bound morphemes—affixes, like in *na-pisati*. They are defined by a polar (extreme) antonymity and ability to derive semantically corresponding adjectives, like *zgornji* ‘upper’ vs. *spodnji* ‘lower’; (b) adjectives, particularly dimensional ones, with the core group of measure adjectives, like *globok* ‘deep’ vs. *plitev* ‘shallow’. The polar antonymity—their defining feature—is canceled by the typical right complement, e.g., *globok pet/nekaj metrov* ‘five/a few meters deep’. (2) *Subjectivized anthropocentricity of space* is derived from a person as the central orientation point for positioning, localization of something, possibly in the sense of possession that implies a spatial relation, i.e., concealed spatial relation, or simply a spatial relation. This type of interpretation is allowed by the verb *imeti* ‘to have’ with the meanings that exhibit dual valency—besides the left one for the subject, also the right, accusative, one—in the function of the localizer *kdo* ‘who’ and localized *kaj* ‘what’, e.g., *Kdo ima kaj* ‘who has what’. Two types of transformations show either concealed or open spatiality: (a) *Sosed ima avto* ‘The neighbor has a car’, *imeti* ‘to be the owner, to own’ – (a¹) *sosedov avto* ‘neighbor’s car’, (a²) *Pri ‘zraven’ sosedu je avto (kot njegova last)* ‘The car is at [beside] the neighbor (as his possession)’; the localizer is obligatory human (h+), the localized is not human (h-); (b) *Urednik ima (avtorjevo) gradivo* ‘The editor has the (author’s) material’ – (a²) *Pri ‘zraven’ uredniku je (avtorjevo) gradivo* ‘The (author’s) material is at [beside] the editor’; a transformation into a possessive adjective, i.e., the type (a¹), *urednikovo gradivo* ‘the editor’s material’, might be misleading with the possessive meaning.

GRAMATIKALIZACIJA PROSTORSKIH ČLENIC V ANGLEŠČINI IN SLOVENŠČINI

Prispevek obravnava proces gramatikalizacije prostorskih členic s kontrastivnega vidika na angleško-slovenskem jezikovnem paru. Razčlemba izhaja iz predpostavke, da je skladenjsko razmerje med glagolsko zvezo, ki uvaja dogodek, in okoliščinsko predložno zvezo, ki dogodek umesti v čas in prostor, osnovno skladenjsko razmerje in predstavlja izhodiščno stopnjo obravnavane gramatikalizacije. Proces gramatikalizacije se prične, ko se pomenska in skladenjska vez med prostorsko členico in njenim dopolnilom v predložni sintagmi zrahlja ter se členica pomensko in skladenjsko približuje glagolu v smislu slovničnokategorialne besedotvorne modifikacije. Končni rezultat tega procesa so glagolske tvorjenke, pri katerih je izhodiščna prostorska členica okrnjena na glagolski morfem in je (delno) izpraznjena prostorskega pomena.

Ključne besede: predlogi, predložna zveza, prislovi, gramatikalizacija, glagolske tvorjenke, glagolski vid

The paper from the contrastive point of view discusses the process of grammaticalization of spatial particles in English and Slovene. The analysis is based on the premise that the relationship between a verbal phrase introducing an event and a circumstantial prepositional phrase that positions the event into time and space constitutes the basic grammatical relationship. The process of grammaticalization begins when the syntactic connection between the spatial particle and its attribute in the prepositional syntagm loosens and the particle semantically and syntactically moves closer to the verb in the sense of derivational modification. The final result of this process are verbal derivatives in which the initial spatial particle is reduced to the verbal morpheme and is (partially) devoid of spatial meaning.

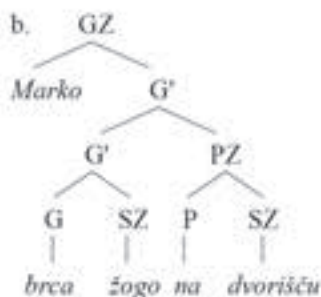
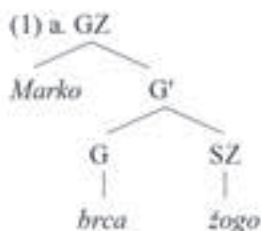
Keywords: prepositions, prepositional phrase, adverbs, grammaticalization, verbal derivatives, verbal aspect

1 Slovnčni okvir in določitev pojmov

1.1 Pri skladenjski razčlembi pojava gramatikalizacije prostorskih členic prispevek privzema osnovno predpostavko skladenjskega besedotvorja (VIDOVIČ MUHA 2011: 7), da gre »za spoznanje o globinski pomenski povezavi med definirano nestavčno besedno zvezo, skladenjsko podstavo, in smiselno zvezo morfemov v tvorjenki, kar je dokazljivo s pretvorbena-tvorbena (transformacijsko-generativno) metodo.« Tvorbeno-pretvorbena pristop v svoji vezalno-navezalni obliki (Chomsky 1981) in kasnejših različicah (Chomsky 1995, 1999) predvideva, da se skladenjska izgradnja stavka izvrši na treh ravneh: (i) na leksikalni ravni, na kateri se vzpostavijo udeleženska in prislovnodoločilna razmerja, (ii) na stavčni ravnini, na kateri se vzpostavijo časovna

in dogodkovnovidska razmerja, ter (iii) ilokucijski ravnini, ki vzpostavi vrsto povedi (npr. vprašaljenje) oz. razmerje med povedjo in sobesedilom (npr. žariščenje). Vse tri ravni so medsebojno hierarhično povezane: ilokucijska ravnina je nadredna stavčni ravnini, ta pa je nadredna leksikalni ravnini. Skladenjski gradniki vsake ravnine so besedne zveze. Tvorbeno-pretvorbena slovnica (CHOMSKY 1981: 48) priznava dve vrsti besednih zvez, ki so vse endocentrično sestavljene okoli jedra,¹ in sicer (i) leksikalne zveze, katerih jedra tvorijo slovarske enote s predmetnim pomenom ter z udeležensko in skladenjsko vezljivostjo (samostalniška, pridevniška, glagolska in predložna zveza) in (ii) funkcijske zveze, katerih jedra tvorijo slovarske enote brez predmetnega pomena in samo s skladenjsko vezljivostjo (npr. vezniška besedna zveza).

Za razvijanje analize gramatikalizacije prostorskih členic se bomo osredinili le na prvo ravnino, tj. leksikalno ravnino. Kot že ime predvideva, igrajo na tej ravnino pomembno vlogo leksikalne besedne zveze; najpomembnejša je vsekakor glagolska zveza (GZ), ki vzpostavi udeleženska razmerja (vršilec, prizadeto, prejemnik itd.) in zadosti slovarsko definirani glagolski (slovnični) vezljivosti. Če ponazorimo. Na ravni glagolske zveze ima dvovezljivi glagol *brcati* v zgledu *Marko brca žogo* strukturo (1a). Samostalniški zvezi (SZ) *Marko* je na mestu določila GZ pripisana zunanja udeleženska vloga vršilec, SZ *žoga* na mestu dopolnila pa notranja udeleženska vloga prizadeto. Neslovničnost primera **Janez brca žogo dvorišču* pokaže, da je glagol *brcati* lahko rabljen samo dvovezljivo, torej ko sta vlogi vršilec in prizadeto podeljeni, glagol ne more več pripisati dodatne udeleženske vloge. Če želimo vpeljati prislovnodoločilno udeležensko vlogo kraj, potem moramo v strukturo vpeljati tudi novega pripisovalca udeleženske vloge (prim. HAEGEMAN 1991: 51–52). V našem primeru to vlogo prevzema predlog *na*. Če si podrobneje ogledamo strukturo (1b), lahko opazimo veliko podobnost med glagolom (G) in predlogom (P): oba elementa sta jedri besednih zvez (GZ in PZ), oba sta v enakem strukturalnem razmerju s samostalniškima zvezama (tj. razmerje jedro-dopolnilo), oba v tem razmerju pripišeta eno udeležensko vlogo (prizadeto, kraj) in oba pripišeta sklon (tožilnik, mestnik).

¹ V slovenščini sta to levo določilo in desno dopolnilo, pri čemer je levo določilo strukturalno nadredno določilo (GOLDEN 2000: 22).

Ko primerjamo skladenjsko vezljivost glagolov in predlogov, bi veljalo izpostaviti še eno podobnost. Tako kot pri glagolu opazimo različne oblike skladenjske vezljivosti (npr. predmetna, povedkovodoločilna in stavčna vezljivost), lahko podobno raznolikost opazimo tudi pri vezljivosti predlogov. V slovenskih in vzporednih angleških primerih (2a) vidimo, da je dopolnilo predlogov *do* in *from* še ena PZ, v (2b) predloga *od* in *from* dopolnjujeta prislovna zaimka in v (2c) predloga *brez* in *without* kažeta stavčno vezljivost.

- (2) a. [*Do*[pred tremi dnevi]]*nisem vedel, kaj želiš.*
She pulled the child [from [under the bed]].
 b. *Ne naredi niti koraka [od [tam]].*
Don't move [from [there]].
 c. *Micko je zapustil, [brez [da bi ji kaj rekel]].* (neknjiž.)
He left Mary [without [saying a word.]]

Naj na koncu še omenimo, da predmetni pomen predloga vpliva tudi na njegov skladenjsko vezljivost: tako se, na primer, krajevni predlog *na* veže s tožilnikom v pomenu cilja (*hiteti na vrt*) in z mestnikom v pomenu položaja (*sedeti na vrtu*).²

Če povzamemo. Z vidika tvorbeno-pretvorbena pristopa k procesu gramatikalizacije prostorskih členic se moramo odmakniti od tradicionalnega pogleda na predloge (TOPORIŠIČ 1982: 39, TOPORIŠIČ 2000: 413), ki predvideva, da so le-ti brez predmetnega pomena in so le elementi slovnične izgradnje, s katerimi izražamo podredna skladenjska razmerja in ki bi jih veljalo obravnavati kot (proste) morfeme besednih vrst s predmetnim pomenom. Spoznanja sodobnega tvorbeno-pretvorbena jezikoslovja³ (prim. mdr. Jackendoff 1973, Chomsky 1981, Jackendoff 1983), so pokazala, da imajo predlogi v svoji osnovi določen predmetni pomen in tvorijo samostojno besedno zvezo, ki je zložena podredno okoli predložnega jedra in se lahko pojavlja kot samostojni skladenjski sestavnik, katerega skladenjska vloga je pogosto prislovnodoločilna.⁴

1.2 Termin prostorske členice v prispevku uporabljamo za nepregibne besedne vrste, s tujko partikule, ki so leksikalno povezane s krajevnim pomenom. Tukajšnje rabe termina členica ne enačimo s terminom členek kot besedno vrsto (prim. TOPORIŠIČ 1992: 17). Osredinili se bomo predvsem na naslednji vrsti prostorskih členic, pri katerih lahko sledimo procesu gramatikalizacije:

- predlogi;
- izpredložni prislovi.

O primerjavi predlogov v obeh jezikih bo več zapisanega v jedrnem delu prispevka, bi pa na tem mestu veljalo podrobneje predstaviti kategorijo izpredložnih

² O pomensko-konceptualnih razločkih posameznih predlogov s kontrastivnega vidika gl. mdr. Lipovšek (2013).

³ Tudi z vidika sodobnega kognitivnega pristopa (prim. Langacker 1988), ki zavrača formalistične postulate tvorbeno-pretvorbena jezikoslovja.

⁴ Prim. BAJEC idr. (1964: 94) za podobno razlago slovenskih predložnih zvez.

prislovov. V angleščini lahko prislovnodoločilno PZ nadomesti izpredložni prislov, ki je homonimičen s predlogom, pri čemer pride do opusta predložnega dopolnila. Tako lahko v povedi *Mary went up the stairs* (*Marija je šla gor po stopnicah*) nadomestimo prislovnodoločilno PZ (*up the stairs*) z izpredložnim prislovom *up*, torej *Mary went up*. Tudi v tem primeru gre za prosto sintagmo med GZ in prislovom (natančneje: prislovno zvezo), saj je le-ta izključno okoliščinski (prim. QUIRK 1999: 1161). V slovenščini nimamo podobnih struktur (tj. poprislovljenja predloga brez njegovega dopolnila), vendar pa BAJEC idr. (1964: 94–96) opisuje dva primerljiva slovnična pojava. Celotna predložna zveza (tj. predložno jedro in njegovo dopolnilo) se lahko bodisi združi v novit predlog, na primer, *v pričo ~ vpričo*, *za voljo ~ zavoljo*, bodisi v celoti poprislovi, na primer, *na poti ~ napoti*, *k višku ~ kvišku*. Pri slednji možnosti pride do rahlega pomenskega premika (prav tam: 94).

1.3 Gramatikalizacija je jezikovni proces, pri katerem določen samostojni leksikalni izraz izgublja svoj predmetni pomen in se vedno bolj rabi kot slovnični element (HOPPER IN TRAUOGOTT 1993: 4).⁵ Proces gramatikalizacije vedno poteka postopno, vendar po predvidljivih korakih, torej lahko govorimo o kontinuumu gramatikalizacije (3), na katerem lahko prepoznamo vmesne stopnje s samosvojimi leksikalnimi in slovničnimi lastnostmi. HOPPER IN TRAUOGOTT (1993: 7) razlagata, da proces gramatikalizacije poteka na dveh nivojih: slovničnem in pomenskem. Če na slovničnem kontinuumu (3a) sledimo krnenju leksikalnega izraza z vidika njegovih oblikoslovnoskladenjskih lastnosti, potem na pomenskem nivoju (3b) sledimo njegovi postopni krnitvi predmetnega pomena.

- (3) a. slovnični kontinuum: leksikalna beseda > slovnična beseda > naslonka > morfem
 b. pomenski kontinuum: polni pomen > delno izpraznjen pomen > izpraznjen pomen

Nadalje, proces gramatikalizacije lahko opazujemo z diahronega ali sinhronega vidika. Diahroni vidik se osredinja predvsem na razlaganje slovničnih oblik z vidika njihovega krnenja skozi čas, medtem ko se sinhroni vidik osredotoča na prepoznavanje vmesnih stopenj gramatikalizacijskega kontinuumu (3) in njihovih skladenjskih značilnosti (prav tam: 2). Slednjemu pristopu sledimo tudi v pričujočem prispevku.

2 Gramatikalizacija in prostorske členice

V prispevku se osredinjamo na proces gramatikalizacije na primeru prostorskih členic v angleščini in slovenščini ter poskušamo s sinhronega vidika prepoznati in skladenjsko razčleniti vmesne stopnje gramatikalizacijskega kontinuumu. Posamezne stopnje so predstavljene v preglednici 1.

⁵ V okviru skladenjskega besedotvorja (VIDOVIČ MUHA 2011: 72), bi proces lahko slovenili tudi kot proces obrziljenja.

Preglednica 1: Različne stopnje gramatikalizacije prostorskih členic.

oblika gramatikalizacije	slovenščina	angleščina
1. izhodišče: GZ + PZ	(4) a. <i>stopiti</i> v sobo b. <i>pisati</i> na papir	a'. <i>to run</i> <i>from the tap</i> b'. <i>to write</i> <i>on the paper</i> c'. <i>to run</i> <i>up the stairs ~ to run</i> <i>up</i>
2a. izpredložni/izprislovni glagolski morfem + PZ	(5) a. <i>vstopiti</i> v sobo b. <i>napisati</i> na papir	a'. <i>to run up</i> <i>up the stairs</i>
2b. izpredložni/izprislovni glagolski morfem brez PZ	(6) a. <i>vstopiti</i> b. <i>pobarvati</i> c. <i>napisati</i> pismo d. <i>opisati</i> dogodek	a'. <i>to sit down</i> b'. <i>eat ~ eat up</i> c'. <i>to run up</i> <i>a flag</i> d'. <i>work ~ work away</i>
3. glagolske tvorjenke z izpredložnim/izprislovnim morfemom brez krajevnega pomena	(7) a. <i>nanoniti</i> knjig b. <i>popisati</i> prebivalstvo c. <i>laziti za</i> kom (<i>zalezovati</i>)	a'. <i>to spy on</i> <i> smb (vohuniti)</i> b'. <i>to let down</i> <i> smb (razočarati)</i> c'. <i>to take off</i> (<i>vzleteti</i>)

2.1 GZ in okoliščinska PZ

Razčlemba predvideva, da sintagme v (4), kjer || označuje mejo med obema leksikalnima zvezama, predstavljajo izhodiščno stopnjo gramatikalizacijskega kontinuuma: GZ leksikalizira dogodek, medtem ko okoliščinska PZ umesti dogodek v prostor (ali čas). Skladenjska vez med obema skladenjskima sestavnikoma ni trdna in ni zahtevana v smislu glagolske valence (prim. (1b)). V angleščini (4c') lahko takšno prosto PZ (*up the stairs*) nadomesti izpredložni prislov *up* (prim. 1.2). Ker se v angleščini poprislovi samo predlog (*up the stairs ~ up*) in ne celotna PZ, je takšen izpredložni prislov zaradi svoje relativne fonološke šibkosti podvržen nadaljnjemu procesu gramatikalizacije (prim. JESPERSEN 1924: 333–37). V nadaljevanju bomo tako sledili obravnavi obeh vrst angleških prostorskih členic, tj. predložnih in izprislovnih.

2.2 Izpredložni/ izprislovni glagolski morfem + PZ

Pri zgledih (5) in (6) lahko pri obeh jezikih opazimo, da so originalne prostorske členice v celoti gramatikalizirane na slovničnem kontinuumu, saj so zreducirane na glagolske morfeme, hkrati pa lahko opazimo, da gramatikalizacija še ni dosegla končne stopnje na pomenskem nivoju, saj glagolski morfem (delno) ohranja krajevni pomen izhodiščne členice. Z drugimi besedami, gramatikalizirana členica je izgubila udeležensko in skladenjsko vezljivost, vendar še (delno) ohranja svoj osnovni predmetni pomen. Tako dobimo pri sestavljanju *vstopiti* (5a) pomen »*stopiti v + prostor*«. Okoliščinska PZ, ki sledi tako tvorjenemu glagolu in čigar predložno jedro je homonično z glagolsko predpono, leksikalizira osnovni krajevni pomen gramatikalizirane

členice (prim. za slo. Vidovič Muha 1993, 2000, 2009, Žele 2009a,b). Raba okoliščinske PZ ob sestavljenem glagolu ni vedno mogoča (npr. **preskočiti prek ovire*), v angleščini je pa takšna raba nasploh netipična (Bolinger 1971, Elenbaas 2007).

V obeh jezikih opazimo, da gramatikalizirana členica v obliki glagolskega morfe-
ma pridobiva sekundarno, slovničnokategorialno vidsko vlogo. Pri večini slovanskih jezikov (prim. mdr. Svenonius 2004) so to tipična glagolska predpomska obrazila, enako velja tudi za slovenska glagolska predpomska obrazila, za katere se dokazuje, da so večinoma izpredložna (prim. mdr. Dular 1983, Vidovič Muha 1993, 2000, 2009, 2011, Žele 2009a, b). Pri obravnavi slovenskih struktur v (5) in (6) v celoti privzemamo podrobno razčlemba glagolskih sestavljenk tipa (c₂) (VIDOVIČ MUHA 2011: 72), ki predvideva, da predpomska obrazila spreminja nedovršne glagole v dovršne in hkrati umešča glagolski pomen v krajevne okoliščine, medtem ko pri dovršnih glagolih le umešča glagolski pomen v krajevne okoliščine. Pri skladenjski razčlembi slovenske strukture (5) se pa delno odmikamo od predloga v VIDOVIČ MUHA (2009: 254), da ima predlog le skladenjsko vlogo sklonskega pripisovalca, temveč menimo, da je PZ samostojni skladenjski prislovnodoločilni sestavnik, katerega jedro (tj. predlog) ima predmetni pomen ter udeležensko in skladenjsko vezljivost (prim. 1.1).⁶

Pri vzporednih angleških primerih (5) in (6) lahko opazimo, da se izprislovni morfemi⁷ pojavljajo samo v prostomorfemski obliki⁸ (prim. Bolinger 1971, Fraser 1976, Jackendoff 2002, Elenbaas 2007) in vplivajo na vidsko spremembo. Na tem mestu velja poudariti, da angleščina ne sodi med jezike, pri katerih je razloček med dovršnostjo in nedovršnostjo označen direktno z osnovno in izpeljano glagolsko obliko kot pri slovenščini, temveč vidskost določimo na podlagi interpretacije sintagme. Tako je glagolsko dejanje z glagolom *run* v (i) *he ran every morning* nedovršno, v (ii) *he ran up* dovršno in v (iii) *He was running up* nedovršno. Če v slovenščini izpredložna predpomska obrazila vedno tvorijo samo dovršnike (TOPORIŠIČ 1982: 348, VIDOVIČ MUHA 2011: 72), je v angleščini (Bolinger 1971, Elenbaas 1994) z izprislovnimi morfemi možna tvorba tako dovršnih glagolov, najpogosteje z *up*, *off*, *in*, *out* (6a'-c'), kot nedovršnih glagolov z *on*, *away*, *around* (6d'). Znotraj vidskosti se pri obeh jezikih izpredložni/izprislovni morfemi lahko rabijo za izražanje faznosti v smislu začetnosti in končnosti⁹ (npr. slo. *zacingljati*, *zmasakrirati* in ang. *start up* in *trigger off*). Dovršnost tvorjenega glagola se kaže tudi v spremenjeni glagolski prehodnosti: dovršnost glagolskega dejanja pogosto zahteva, da je dejanje tudi zamejeno z neprvimi udeleženci tj. z desnopredmetno vezljivostjo (*pisati* ~ *napisati kaj*; *barvati* ~ *pobarvati kaj*) in ne več s prosto okoliščinsko PZ, kot je to značilno za izhodiščno stopnjo gramatikalizacije (prim. 2.1). V angleščini, kjer je vidskost odvisna od interpretacije celotne sintagme, ima prehodnosti posebno težo, saj na interpretacijo vpliva prisotnost oz. odsotnost desnopredmetne vezljivosti ter (ne)določnost in (ne)omejenost samega

⁶ Tvorbeno-pretvorbeni pristop k izpredložnim glagolskim morfemom celo predvideva, da gre pri primerih tipa (5a-b) za isti slovnični element, ki zaseda dve različni poziciji v skladenjskem drevesniku in se lahko fonetično realizira na višji, nižji ali obeh pozicijah, prim. mdr. Biskup (2009).

⁷ V vlogi vidskih prostih morfemom se v angleščini rabijo samo izprislovne členice (prim. QUIRK idr. 1999: 1162).

⁸ V angleščini je bila v preteklosti možna tudi predpomska oblika (npr. *uprun*), vendar je v sodobni angleščini produktivna le še prostomorfemska oblika (prim. Elenbaas 2007).

⁹ Za slov. prim. Žele (2009a).

predmeta. Primerjajmo nedovršno interpretacijo glagolskih dejanj *Peter ate* in *Peter ate apples* ter dovršnost dejanj *Peter ate an/the apple* in *Peter ate up the apples*. Da členica *up* omogoča le dovršno interpretacijo, dokažemo z neslovničnostjo primera **Peter ate up apples*: dovršno glagolsko dejanje se ne more vezati z neomejeno oz. nedoločno SZ na mestu predmeta.

Razložek med zgledi (5) in (6) je le v (ne)prisotnosti prislovnodoločilne PZ. Zdi se, da v zgledih, pri katerih prislovnodoločilna PZ ni več prisotna, glagolska predpona vse bolj izgublja izhodiščni krajevni pomen, torej se proces gramatikalizacije bliža koncu tudi na pomenskem kontinuumu (3b). Tako pri angleškem zgledu (6c') prosti morfem *up* izraža dovršnost, ohranjen je še osnovni predmetni pomen gibanja proti višjem kraju, vendar tvorjenka *run up* pomeni »dvigniti«. Podobno razmerje lahko opazimo tudi pri slovenskem glagolu *opisati*: »pisati o«, pa tudi »z besedami predstaviti«. Če povzamemo: izpredložni/izprislovni morfem v (5) in (6) je tako rabljen slovničnokategorialno in besedotvorno in se v slovenščini pojavlja kot glagolska predpona ter v angleščini kot glagolski prosti morfem.

2.3 Glagolske tvorjenke z izpredložnim/izprislovnim morfemom brez krajevnega pomena

Končni rezultat gramatikalizacijskega procesa so glagolske tvorjenke, pri katerih je izhodiščna prostorska členica v celoti izpraznjena prostorskega pomena in ima tako poudarjeno besedotvorno vlogo. Na tej stopnji so v slovenščini izpredložni morfemi rabljeni kot predpanska obrazila (7a-b) ali kot prosti morfemi (7c). Predpanski morfemi ohranjajo tudi slovničnokategorialno vlogo dovršnosti (Dular 1983, Toporišič 1982, Vidovič-Muha 1993). V angleščini je ponovno mogoča le prostomorfemska tj. desna glagolska modifikacija (5a'-c'). Različna slovničnokategorialna osnova izpeljanih glagolskih morfemov v obeh jezikih (tj. izpredložni ali izprislovni (2.1)), vpliva tudi na prehodnost prostomorfemsko modificiranega glagola.¹⁰ V slovenščini so obravnavani prosti morfemi v celoti samo izpredložni, zato je glagolska prehodnost zahtevana (7a'-c'); v angleščini pa so poleg izpredložnih (7a'), prosti morfemi lahko tudi izprislovni. V teh primerih je tvorjen glagol lahko prehodni (7b') ali neprehodni (7c). Pri prehodnih tvorjenih glagolih tega tipa ima desnovozljivi predmet tipično vlogo udeleženca in ne moremo več govoriti o okoliščinskih razmerjih. Ta kriterij se v angleškem jezikoslovju (QUIRK 1999: 1156) standardno uporablja za ločevanje med prosto sintagmo GZ in PZ na eni strani ter GZ, katere jedro je tvorjen glagol s prostim morfemom, na drugi (8).

¹⁰ Slovničnokategorialna podstava gramatikaliziranega prostega morfema vpliva tudi na poimenovanje prostomorfemskih glagolov: glagolom z izpredložnim prostim morfemom v angleščini pravimo predložni glagoli (*prepositional verbs*), glagolom z izprislovnim prostim morfemom pa frazni glagoli (*phrasal verbs*).

(8)

glagol s prostim morfemom	GZ + PZ
a. <i>She stood behind</i> <i>them.</i> 'Podpirala jih je' <i>Behind whom?</i>	a'. <i>She stood</i> <i>behind the sofa.</i> 'Stala je za kavčem.' <i>Where?</i>
b. <i>Janez lazi za</i> <i>Micko.</i> <i>Za kom?</i>	b'. <i>Otrok lazi</i> <i>za omaro.</i> <i>Kam? Kje?</i>

Nazadnje velja poudariti še naslednje. Če na splošno velja, da prihaja pri glagolih s prostim morfemom do metonimičnega prenosa (prim. (8)), je prosti morfem lahko še vedno dokaj semantično transparenten oz. še vedno lahko prepoznamo pojem krajevnosti, vendar »v preneseni, abstraktni vlogi« (VIDOVIČ MUHA 2011: 75) Oglejmo si za zgled slovenska primera (9a,a') in primerljiva angleška zгледа (9b,b').

(9) a. <i>Janez je zašel v gozd.</i>	a'. <i>Janez je zašel v težave.</i>
b. <i>The train arrived at the station.</i>	b'. <i>The committee arrived at the conclusion.</i>
'Vlak je prispel na postajo.'	'Komisija je prišla do zaključka.'

V primerih (9a, b) gre pri obeh jezikih za kombinacijo GZ in PZ, ki ima prislovnodoločilno vlogo. V (9a', b') še vedno lahko zaznamo (abstraktni) krajevni pomen gramatikaliziranega predloga, vendar opazimo metonimični prenos, tako glagol ne opisuje dejanja, ki je s PZ umeščen v določeno okoliščinsko razmerje, temveč je glagolska tvorjenka desnopredmetno vezljiva. V angleščini je desnopredmetna vezljivost lahko dokazljiva s t. i. predložnim trpnikom (*prepositional passive*): če je trpna pretvorba povedi (9b) s strukturo GZ + PZ slovnično nesprejemljiva (**The station was arrived at*), je trpna pretvorba povedi (9b') z desnovezljivim tvorjenim glagolom v celoti sprejemljiva (*The conclusion was arrived at*). V slovenščini ne moremo uporabiti trpne pretvorbe, vendar ŽELE (2010) nazorno pokaže, da na prislovnodoločilno oz. predmetno vezljivost glagola vpliva njegov leksikalni pomen: pri glagolih z bolj splošnim pomenom prihaja do prislovnodoločilne vezljivosti, medtem ko pri glagolih s konkretnim/specifičnim pomenom opazimo predmetno vezljivost.¹¹ Enako lahko opazimo tudi v angleščini: polisemični glagol *arrive* v (9b) ima manj specifičen pomen kot v (9b'). Lahko zaključimo, da sta slovenski in angleški glagol pomensko bolj splošna v (9a,b) kot pa v (9a',b').

3 Sklep

Prispevek je s kontrastivnega vidika predstavil različne stopnje gramatikalizacijskega procesa prostorskih členic v angleščini in slovenščini. Analiza se je osredinila

¹¹ Prim. Žele (2010): *odpraviti se z avtobusom* (kako?) in *odpeljati se z avtobusom* (s čim?).

na izpredložne in izprislovne glagolske morfeme s posebnim poudarkom na vmesnih stopnjah gramatikalizacijskega prehoda iz predložnih oz. prislovnih okoliščinskih razmerij v glagolsko modifikacijo. Pokazali smo, da v obeh jezikih glagolska modifikacija deluje slovničnokategorialno (npr. sprememba vidskega pomena) in besedotvorno (metonimičen prenos). Izpredložni glagolski morfemi v slovenščini se pojavljajo kot predpanska obrazila ali prosti morfemi, medtem ko v angleščini govorimo le o glagolskih izpredložnih in izprislovnih prostih morfemih.

Na koncu velja izpostaviti, da je treba na proces gramatikalizacije prostorskih členic gledati celostno, torej kot kontinuirano prehajanje iz ene stopnje v drugo. V pričujočem prispevku smo izpostavili le posamezne stopnje gramatikalizacije, ki so z oblikosladenjskega in pomenskega vidika jasno prepoznavne. Za jezikovno proučevanje so zelo zanimive tudi vmesne stopnje, kjer je težje določiti stopnjo prehoda. V to kategorijo zagotovo sodijo glagolske kolokacije, pri katerih ne moremo več govoriti le o prosti zvezi med GZ in PZ, ravno tako pa še ne moremo govoriti o čisti (prosto) morfemski glagolski modifikaciji (prim. Žele in Sicherl 2010).

VIRI IN LITERATURA

- Anton BAJEC, Rudolf KOLARIČ, Mirko RUPEL, 1964: *Slovenska slovnica*. Ljubljana: DZS.
- Petr BISKUP, 2009: Prefixes as Prepositions and Multiple Cases. *Studies in Formal Slavic Phonology, Morphology, Syntax, Semantics and Information Structure*. Ur. G. Zybatow, U. Junghanns, D. Lenertová in P. Biskup. Frankfurt na Majni: Peter Lang. 3–17.
- Dictionary of Phrasal Verbs*. 1989. London, Glasgow: Collins.
- Dwight BOLINGER, 1971: *The Phrasal Verb in English*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Noam, CHOMSKY, 1981: *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris.
- -, 1995: *The Minimalist program*. Cambridge, Massachusetts: The MIT press.
- -, 1999: *Derivation by Phase*. *MIT Occasional Papers in Linguistics*, 18. Cambridge, Massachusetts: The MIT press.
- Janez DULAR, 1983: Napovedljivost vezave iz morfemske sestave glagolov. *Slavistična revija* 31/4. 281–86.
- Marion ELENBASS, 2007: *The Synchronic and Diachronic Syntax of the English Verb-Particle Combination*. Utrecht: LOT.
- Bruce FRASER, 1976: *The Verb-Particle Combination in English*. New York, San Francisco, London: Academic Press.
- Marija GOLDEN, 2000: *Teorija opisnega jezikoslovja: 1. skladnja*. Ljubljana: FF.
- Liliane HAEGEMAN, 1991: *Intorudction to Government & Binding Theory*. Oxford UK, Cambridge, USA: Blackwell.

- Paul J. HOOPER, Elizabeth Closs TRAUGOTT, 1993: *Grammaticalization*. Cambridge: University Press.
- Ray JACKENDOFF, 1973. The Base Rules of the Prepositional Phrases. *Festschrift for Morrison Halle*. Ur. S. Anderson, P. Kiparsky. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- , 1983: *Semantics and cognition*. Cambridge, Massachusetts; London, England: The MIT Press.
- , 2002: English Particle Constructions, the Lexicon, and the Autonomy of Syntax. *Verb-Particle explorations*. Ur. N. Dehé, R. Jackendoff, A. McIntyre, S. Urban. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 67–94.
- Otto JESPERSEN, 1924: *The Philosophy of Grammar*. London: George Allen&Unwin Ltd.
- Ronald W. LANGACKER, 1982: Space Grammar, Analysability, and the English Passive. *Language* 58/1. 22–80.
- Frančiška LIPOVŠEK, 2013: Movement Out of, Off, and from the Landmark: Conceptualization of the Departure Point. *AAA: Arbeiten aus Anglistik und Amerikanistik* 38/2. 185–202.
- Randolph QUIRK, Sidney GREENBAUM, Geoffrey LEECH, Jan SVARTVIK, ¹⁵1999: *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Harlow: Longman.
- Peter SVENONIUS, 2004: Slavic Prefixes Inside and Outside VP. *Nordlyd* 32/2: Special issue on Slavic prefixes. Ur. P. Svenonius. Tromsø: CASTL. 205–53.
- Jože TOPORIŠIČ, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.
- , 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: CZ.
- , 1996: Glagolske sestavljanke iz zveze glagol + predložna zveza. *Razprave XV*. Ljubljana: SAZU, Razred za filološke in literarne vede. 109–23
- , ⁴2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- Ada VIDOVIČ-MUHA, 1993: Glagolske sestavljenke – njihova skladenjska podstava in vezljivostne lastnosti (Z normativnim slovensko-nemškim vidikom). *Slavistična revija* 41/1. 162–90.
- , 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje*. Ljubljana: ZIFF.
- , 2009: Skadenjska interpretacija glagolskih predponskih obrazil – vprašanje pozicije. *Slavistična revija* 57/2. 251–61.
- , 2011: *Slovensko skladenjsko besedotvorje*. Ljubljana: ZIFF.
- Andreja ŽELE, 2009a: Predponsko-predložna razmerja: na primerih glagolov v slovenščini. *Opera Slavica* 19/2. 23–35.
- , 2009b: O predponsk(oobraziln)ih glagolih v slovenščini. *Slovenski jezik* 7. 95–113.
- , 2010: Na meji med vezljivostjo in (obvezno) družljivostjo. *Jezikoslovni zapiski* 16/1. 67–83.

Andreja ŽELE, Eva SICHERL, 2010: Valency and prepositions: Comparative and Contrastive Slovene-English Aspects. *Slovo a slovesnost* 71. 176–91.

SUMMARY

The paper from a contrastive point of view discusses the process of grammaticalization (or, rather, affixation) of spatial particles in English and Slovene. Grammaticalization is a gradual linguistic process in which an independent lexical item (content word) loses its lexical meaning and gradually acquires its secondary, grammatical, meaning; at the same time, it becomes morpho-syntactically truncated, i.e., the transition from an independent lexical item to a clitic to a morpheme). The analysis is based on the premise that the relationship between a verbal phrase introducing an event and a circumstantial prepositional phrase that positions the event into time and space, e.g., *pisati na papir* ‘to write on paper’, constitutes the basic grammatical relationship and represents the initial stage of the grammaticalization under investigation. The process of grammaticalization begins when the syntactic connection between the spatial particle and its attribute in the prepositional syntagm loosens and the particle semantically and syntactically moves closer to the verb in the sense of derivational modification. The final result of this process are verbal derivatives in which the initial spatial particle is reduced to the verbal morpheme and is (partially) devoid of spatial meaning. Verbal derivatives are formed differently in the two languages. While in Slovene this type of verbal derivatives is formed with prefixation, e.g., *preskočiti* ‘to jump over, skip’ and modification with a free morpheme, e.g., *laziti za nekom* ‘xxx’, modern English only allows modification with a free morpheme, e.g., *go through, run up*. The article analyzes and compares various forms of verbal modification and stages of the grammaticalization process.

UDK 811.163.6'367.635

Andreja Žele

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

ČLENKI TUDI KOT VNAŠALNIKI NOVIH PROSTORSKIH RAZMERIJ V OBSTOJEČE SPOROČILO

V prispevku so predstavljene funkcijsko-pomenske lastnosti slovenskih členkov kot posledica sporočanjских razmerij v besedilu; tu je obravnava omejena na členkovno izražena prostorska razmerja.

Gljučne besede: členki, prostor, besedilni modifikatorji, funkcijsko-pomenske lastnosti, naklonska in povezovalna vloga členkov

The article outlines functional-semantic features of Slovene particles that are result of communicative relationships in the text. The discussion is limited to the spatial relationships expressed by particles.

Keywords: particles, space, textual modifiers, functional-semantic features, modal and connecting roles of particles

Členki vnašajo v obstoječe besedilno sporočilo še tvorčevo sopročilo in s tem v že upovedeni prostor še tvorčev prostor in hkrati še razmerje med obema. Tvorčev prostor je vezan na istočasnost tvorjenja besedila in na tvorčevo vsevednost oz. vseobdovanje trenutka govorenja. Členki so kot besede konteksta v vsakem primeru okoliščinske besede; gre za ubesedeno hkratno večprostorskost v besedilu, vsaj za vsebinsko propozicijsko in tvorčevo interpretacijsko; členki torej lahko vnašajo razmerje med upovedeno propozicijo in tvorčevo interpretacijo ali pa vzpostavljajo znotrajbesedilno razmerje med dvema propozicijama. V prispevku bodo predstavljeni z vidika izražanja prostora – torej kot razmerijske metafore prvotno zunajokoliščinskih prostorskih prislovov oz. prislovnih zaimkov tipa *blizu, okoli, daleč, nekje, nekam, tam*, ki omogočajo metaforični pomenski prenos od nedoločne splošne prostorske v zgolj razmerijske pomene približnosti, omejenosti, nedoločene količinske in še naprej v vrednotenje ali poudarjanje upovedenega v besedilu; vzpostavljajo se razmerja prostor/čas \diamond razmerja \diamond vrednotenje/poudarjanje. Z vidika prvotnega/izhodiščnega prislovnega/prostorskega pomena se veže možnost širšega ali ožjega izražanja razmerijskih pomenov oz. različne zmožnosti razmerijskih pomenov so odvisne od prvotnega/izhodiščnega prislovnega pomena; s pomenskim vidikom oz. z zmožnostjo izražanja različnih razmerijskih pomenov se vzajemno povezuje funkcijski vidik, ki poudarja bodisi medosebno/medudeležensko rabo ali povezovalno (medpropozicijsko) besedilno rabo.

Enkrat gre za tvorčevo nagovarjanje drugega udeleženca v smislu pozivanja, zanikanja, vrednotenja ali različnega čustvenega odzivanja, drugič pa za tvorčevo povezovanje ali navezovanje nanovo ubesedenega z že obstoječim besedilnim sporočilom.

Pri členu izhajam iz osnovnega spoznanja, da isti členek lahko v različnih kontekstih dobi različne razmerijske pomene in je torej zanj tipična funkcijska večpomenskost.¹ Izhodišče te obravnave o slovenskem členu je torej funkcijski strukturalistični vidik, ki besedne vrste opredeljuje glede na njihovo skladenjskopomensko vlogo, in funkcijsko-pomenske lastnosti členkov so samo posledica sporočanjskih razmerij v besedilu.

1 O členu v slovenskem in tujem jezikoslovju²

Členek je samostojna skladenjskofunkcijska besedna vrsta oz. skladenjskofunkcijski modifikator,³ ki pa nima niti predmetnega niti slovničnega samostojnega pomena niti ni oblikovno določena, in kot funkcijsko razpomenjena ali besedilno omejena besedna vrsta – saj jo sproti določa (še)le konkretna skladnja – je tudi stavčni nečlen oz. modifikator tipa *seveda*. Zaradi poimenovanja besedilnih spremnih okoliščin je členek lahko tudi t. i. stavčni prislov,⁴ pogosteje pastavek; lahko ga opredelimo tudi kot razmernopomenski izrek. Dinamičnost in stavčna povednost členka je potrjena tudi z oznako »adverbialno rabljene glagolske oblike z zakritim glagolom« (JESENOVEC 1944: 529). Členki so vnašalniki novih pomenskih razmerij in hkrati tudi spreminjevalniki pomenskih razmerij, s tem v besedilo vnašajo tudi govorno dinamiko. Njihovo prvenstveno besedilno in funkcijsko vlogo odražajo oz. morajo odražati tudi funkcijske slovarske razlage, ki členek opisujejo kot ubesedeno (slovarsko) referenco z govornim dejanjem.⁵

Členke kot poimenovanja ali ubeseditve zakritih govornih dejanj (nasproti npr. polnoizraženim frazemom, VIDOVIČ MUHA 2000: 86–91) lahko označimo tudi kot neke vrste pomožne besede oz. stavčne ali besedilne modifikatorje (VIDOVIČ MUHA 1984: 144), s katerimi se poročevalec navezuje na kontekst in pri tem izraža različne pomenske in čustvene odtenke posameznih izrazov ali povedi v kontekstnih ali aktualizacijskih odnosih. Ker imajo členki torej prvenstveno in zlasti besedilno vlogo, so to hkrati zlasti smiselne besed(ic)e z izrazito komunikacijsko (konektorsko) vlogo in hkrati vplivajnsko vlogo⁶ in zato jih znamo smiselno besedilno uporabljati zlasti v svojem prvem jeziku.

¹ Sintagma »razmerijski pomen« mi pomeni 'pomen razmerja', medtem kot mi »pomensko razmerje« pomeni 'razmerje med pomeni'.

² Za sintezo dosedanjih ugotovitev o slovenskem členu sem upoštevala in komentirala ugotovitve sodobnih slovenskih jezikoslovcev: J. Toporišič (1976, 1991, 2000), I. Čermelič Kozlevčar (1992), A. Vidovič Muha (1984, 2000), A. Skubic (1999), in zlasti ugotovitev iz sodobnih anglo-ameriških, ruskih, čeških in slovaških slovnici (citirani so v besedilu in v zbrani literaturi na koncu razprave).

³ Modifikator je tu mišljen kot beseda, ki povzroča spremembe v obstoječih pomenskih razmerjih ali z vnašanjem novih pomenskih razmerij.

⁴ O členkih kot o stavčnih prislovih »rečnični prilozi« z vidika pragmatične obravnave modalnosti govori tudi že Milka Ivič (1973).

⁵ Glede našega edinega večzvezkovnega razlagalnega slovarja je treba je upoštevati opozorilo njegovih sestavjalcev (VIDOVIČ MUHA 1993: 38), da SSKJ ne vzpostavlja vzročno-posledične zveze med stavčnimi členi in besednimi vrstami – ni namreč še uveljavljen funkcijski strukturalistični vidik, ko temeljna besedilna struktura, npr. osnovni stavčni vzorec, določa besedne vrste.

⁶ Zato ni naključje, da so starejše tradicionalne slovenske slovnice, npr. 1947, 1956, členke uvrščale med »miselne prislove«.

1.1 Dovolj jasen funkcijsko-pomenski pristop se pri obravnavi členkov v slovenski slovnici odraža že v sedemdesetih letih v ugotovitvah, da se členki po vlogi približujejo prislovom ali veznikom oz. so s slednjimi v konverznem razmerju (1976: 384, 363, 367) in da vzpostavljajo zvezo s sobesedilom⁷ – so poved v povedi; njihova naklonskost, ki je besedilno priložnostna, pa daje pomenski podstavi povedi dokončno določitev (TOPORIŠIČ 1976: 531); in ta ugotavljanja so samo bolj eksplicitno potrjena z današnjimi delitvami.

Tako s funkcijsko-pomenskega kot s sporočanjško-pragmatičnega vidika se členki lahko delijo na dve krovni skupini, in sicer na povezovalne (besedilne) členke, ki izhajajo iz pragmatičnih okoliščin in naklonske (medosebne) členke, ki izhajajo iz sporočanjških razmerij.⁸ Povezovalni poudarjajo besedilno koherentnost in kohezivnost in v tem smislu se delijo še na podskupine: dodajalni (Pd), izbirni (Pizbir), izvzemalni (Pizvze), navezovalni oz. nadaljevalni (Pnavez), nadomestni (Pnadam), nasprotovalni (Pnaspr), pojasnjevalni (Ppojas), ponazarjalni (Pponaz), popravni (Ppoprav), poudarni (Ppoudar), povzemalni (Ppovze), zadržka (Pzadrž), zastranitveni (Pzastr); naklonski, ki se osredotočajo bodisi na udeležence, na okoliščine, na glagolski proces ali na količino, pa obsegajo štiri večje podskupine: čustvenostni (Nč), pozivni (Np), vrednotenjski (Nv) in členki zanikanja (Nn). Tako naklonski kot povezovalni členki niso deli propozicije, temveč jo le modificirajo.

Dodatno poudarjanje funkcijskosti je trditev⁹, da so členki posledica pomenskega praznjenja besed, in tako ohranjajo samo še vlogo pomenskega niansiranja določevanih besed v neposredni bližini, tj. vsebini besed v neposredni bližini dodajajo zgolj spremne okoliščine. V ruskem jezikoslovju so poimenovani tudi kot členki vezavno-prislovnega (prehodnega) tipa, ki zaradi vezniške nadstavčnosti izražajo modalnost celotne povedi in maniro govora (VINOGRADOV 1947: 733–37). Skladenjskopomensko odprtost členkov izražajo tudi angleška poimenovanja subordinating conjunction /subordinator.¹⁰ Po Quirkovi slovnici so označeni tudi kot podrazredi prislovov (subclass of adverbials) ali kot podredni deli povedja (predication subjuncts), ki izražajo osebno usmeritev (subject-orientation) z različnimi vrstami naklonskosti. Ta 'ožji osebni vidik',¹¹ ki vključuje povedje in govorca, je vezan na prisojevalno razmerje, in največkrat dodaja še vljudnost, poudarjanje in izpostavljanje.¹² Prvotnemu funkcijsko-in razvrstitvenostrukturnemu vidiku se kot drugotni pridružuje pomenski vidik, ki določenim funkcijam daje še različne kombinacije pomenskih sestavin (PS); njihova

⁷ In širše s celotnim kontekstom, ki vključuje tudi t. i. sotvarje oz. nebesedilne okoliščine sporočanja (gl. TOPORIŠIČ 1993: 8).

⁸ Ta delitev pa je povzeta po Hallidayevi slovnici (1996), pri nas pa je jo na zgledih slovenskih členkov predstavil A. E. Skubic (1999).

⁹ Gl. V.V. VINOGRADOV (1947: 729).

¹⁰ Na navezno vlogo členkov opozarja tudi M. A. K. HALLIDAY (1996: 81–84) kjer Conjective Adjuncts skupaj s Comment Adjuncts obravnava kot podskupino 'modalnih členkov' (Modal Adjuncts).

¹¹ Po QUIRKU (20194: 567–612) so najpogostejši členki v povedju (predican subjuncts), npr. *zares*, sledijo časovni členki (time-relationship subjuncts), npr. *že, še*; manj pogosti so 'poudarniki' (emphasizers), npr. *seveda, zares*, 'stopnjevalniki' (intensifiers) za 'povečanje', npr. *povsem*, za 'pomanjšanje' (downtoners), npr. *skorajda*, in še neke vrste 'omejitveniki' (focusing subjuncts), npr. *predvsem*.

¹² Upoštevala sem angleške jezikoslovne slovarje kot NTC's Dictionary of Grammar Terminology (1991) in A Dictionary of Linguistics and Phonetics (41997).

funkcijska poudarnost lahko združuje pomenske sestavine (PS) 'poudarnosti', 'samoumevnosti', 'izvzemalnosti', 'dodajalnosti' in 'presojevalnosti': *Gre predvsem za ironijo do samega sebe; Slačil se je, povsem se je razgalil.*

Členki v konektorski vlogi lahko v sicer navadno intonančno in aktualizacijsko členjeno poved oz. besedilo (s pripovedno kadenco in tema-rema členitvijo) vnesejo spremembo, tako da znotraj iste povedi z izhodiščno/začetno aktualizacijo teme dosežejo začetno intonančno kadenco in s tem dva intonančna vrha, ki sta hkrati tudi komunikacijski jedri, npr. *Vsi mimoidoči so bili zavzeto zaposleni ... Tudi drobna starka je pred seboj potiskala napol prazen voziček* (BĚLIČOVÁ, UHLÍŘOVÁ 1996: 199). Glede na povedano je konektor enakopravni nosilec intonančnega središča povedi, npr. *Tja ne grem, navsezadnje nimam možnosti zmagati* (DANEŠ 1999: 152; 2000: 168–69).

1.2 Členki ne vzpostavljajo konkretnih prostorskih/časovnih razmerij, kar velja za stavčnoočlenske (predmetnopomenske) prislove, temveč navadno izražajo odnosnostna oz. pojmovna priložnostna skladenjskopomenska razmerja in že označeno predmetnost še dodatno doživljajsko modificirajo. Temeljna in prevladujoča razmerna skladenjskopomenska vloga je poudarjena tudi v drugih jezikih, npr. v angleščini se to označuje kot »the clause-relating functions« (CARTER 1998: 83) in v ruščini »общее значение отношения« (Russkaja grammatika I, 1980). Tako naklonskost kot posplošeno skladenjskopomensko razmerje omogoča široko priložnostno uporabo pomena glede na konkretne skladenjske zahteve oz. glede na zahteve konkretnega besedila. Tovrstna funkcijska večpomenskost členkom omogoča skladenjskopomensko prehajanje med naklonsko in povezovalno vlogo, npr. *Po dolgem omahovanju se je navsezadnje odločil* (Nv) nasproti *Navsezadnje tudi on ni brez napak* (Ppovze)

2 Členki kot metafore prostorskih prislovov oz. prislovnih zaimkov

Glede na prvotni/izhodiščni prislovni/prostorski pomen so dane možnosti širšega ali ožjega izražanja razmerijskih pomenov oz. so različne zmožnosti razmerijskih pomenov vzvratno odvisne od prvotnega/izhodiščnega prislovnega pomena; z zmožnostjo izražanja različnih razmerijskih pomenov se vzajemno povezuje funkcijski vidik, ki poudarja bodisi naklonsko medosebno/medudeležensko rabo ali povezovalno (medpropozicijsko) besedilno rabo.

Enkrat gre za tvorčevo nagovarjanje drugega udeleženca v smislu pozivanja, zaničanja, vrednotenja ali različnega čustvenega odzivanja, drugič pa za tvorčevo povezovanje ali navezovanje nanovo ubesedenega z že obstoječim besedilnim sporočilom.

In zlasti v 'govornem diskurzu' (CARTER 1998: 93) oz. v govoru je še navadnejša raba sklopnih členkov, ki poleg skladenjskopomenskega vidika omogočajo še bolj izčrpno upoštevanje tudi pragmatičnega vidika.

2.1 Členki kot sklopi¹³

Sklop je tipični način ubeseditve govornega dogodka in vezanost na povedje postavlja sklapljanje kot tipično besedotvorno vrsto pri tvorjenih členkih,¹⁴ tipična nepregibnost sklopov¹⁵ pa naj bi bila posledica tudi stavčnih in besednozveznih govornih podstav z že neko notranjo strukturno-morfološko urejenostjo. Pogostnost sklopov v členkovni vlogi pa še potrjuje nestavčnočlenskost členska in hkrati besedilno razsežnost členkov nasploh.

Sklopni členki kot stavčni sklopi so po slovaški akademski slovnici obravnavani kot 'drugotni členki' (sekundarne častice, 753), saj je jedro takih sklopov navadno glagolska oblika, ki je kdaj tudi skrčena ali izpuščena: *seveda, morebiti, morda, povsem*; poudarjalno razmerje izstopa v primerih kot *nazadnje – navsezadnje, skoraj – skorajda* ipd. Pogoste so konverzije iz povedkovnika, npr. *zagotovo*, konverzije iz prislova, npr. *navsezadnje*, in konverzije iz veznika npr. *četudi*; nekatere med njimi bi tudi zaradi enonaglasnosti lahko razvojno označili tudi kot »zabrisane sklope« (TOPORIŠIČ 1998: 124).

Z vidika stopnje ohranjanja prvotnih okoliščin nekatere sklopne členke lahko razlagam kot stavčne ali besednozvezne govorne enote z ohranjeno izraženo prostorsko sestavino, rabljeno metaforično:¹⁶

- **namésto** (iz predloga *za izražanje zamenjave*) **povezovalni nadomestni članek (Pnadm)** izraža zamenjavo: Pojdi tja namesto mene; Noče v službo, namesto tega rajši prekupčuje |Navedeno je zamenjal z ...| // v zvezi z da za izražanje nasprotja s prej povedanim: Namesto da bi delal, postopa |Ma že predvideno, kaj bi moral|
- **nasprótno** (iz prislova *za izražanje izhodišča na drugem koncu ali strani*) **povezovalni nasprotovalni članek (Pnaspr)** uvaja novo trditev namesto prej zanikane: S to izjavo ni škodil samo sebi, nasprotno, to bo škodilo vsemu kolektivu; Izjava ni resnična, nasprotno, zlonamerna je; Prosil ga nisem jaz, nasprotno, on mene |Ravno obratno je|
- **čézinčéz** (iz prislova *za izražanje razprostranjenosti po vsej površini*) **naklon-ski čustvenostni članek (Nč)** izraža naveličanost, prekomernost: Zdaj te imam pa čezinčez dovolj |Čez vse meje, Čez glavo|

¹³ Razvojno gledano se MIKLOŠIČEVIM (1875: 350) ugotovitvam o skladenjskopomenski samostojnosti sklopnih sestavin in njihovi pomensko-oblikovni prekrivnosti z besedno zvezo, iz katere sklop nastane, pridružuje še BREZNIKOVO (1944: 316–19) ločevalno merilo o ohranjanju naglasov na sestavinah sklopne besedotvorne podstave.

¹⁴ Členki najpogosteje nastajajo iz glagolov ali povedkovih izrazov, največkrat kot kmitve. Za slovenščino o tem F. Jesenovec (1944) in tudi J. TOPORIŠIČ (1982: 272), nazadnje še v učbeniku za srednje šole Slovenski jezik in sporočanje 2 J. TOPORIŠIČA (1998: 136).

¹⁵ Z vidika slovenščine so tipične besedotvorne lastnosti sklapljanja: a) končniška homonimnost sklopnih medpon in pripon in odsotnost medponskega obrazila, b) številčna nerelevantnost in pomenska ter oblikovna samostojnost predmetnopomenskih besed, c) pretvorbena enakost vseh besed (VIDOVIČ MUHA 1988: 32).

¹⁶ Pri prikazu je upoštevana tudi leksikografska obdelava členkov G. Helbiga (21990). Poleg SSKJ sta zaradi aktualiziranja gradiva vključena še korpusa Fidaplus, <http://www.fidaplus.net/> in Gigafida, <http://www.gigafida.net/>.

- **počéz** (iz prislova za *izražanje vzporednosti s krajšo stranjo ali osjo*) **naklonski vrednotenjski členek (Nv)** izraža približno ocenitev, ocenjevanje: Ljudi ne smemo ocenjevati (kar) počéz; Letina je bila, počéz vzeto, kar dobra; Zapirali so ljudi, vse počéz, krive in nedolžne |Brez premisleka, razsodbe|
- **potemtákem** (prvotno predložno-zaimenski sklop) > **povezovalni navezovalni členek (Pnavez)** uvaja vzročno-sklepalno razmerje: Vse je drago, kako naj potemtakem brezposelni preživi; Ponudba na tem trgu je majhna. Potemtakem ni čudno, če so cene visoke |Glede na vse, kar je|
- **povřhu** (iz prislova za *izražanje stanja na zgornji strani česa ali premikanje v tak položaj*) **povezovalni dodajalni (Pd)** uvaja dodajanje, stopnjevanje: Na hitro je odšel, povrhu pa pustil še dolgove; Plačal mu je za delo in povrhu dal nekaj za otroke |In na vse to|; Na vsakih deset izvodov je eden povrhu |Zastonj|
- **povsěm** (iz prislova *popolnoma, čisto*) **naklonski vrednotenjski členek (Nv)** izraža prepričanost v povedano: Razmere so se povsem spremenile |Čisto drugače je|; Trditev ni povsem utemeljena |Čisto do popolnosti|
- **predvsěm** (iz prislova za *izražanje česa, po pomembnosti na prvem mestu*) **povezovalni poudarni členek (Ppoudar)** poudarja pomembnost sporočenega: Predvsem je treba poudariti njegovo razgledanost; Upoštevajo naj se predvsem urbanistične značilnosti mesta |To ima prednost pred vsem drugim| // izraža omejevanje na najpomembnejše: Male oglase se objavlja samo ob delavnikih, predvsem v soboto; Oglašajo se ptice, predvsem pa strnadi |Še zlasti| // izraža zavrnitev s popravkom: Predvsem pa Durmitor ni gora, ampak pogorje |Triba je zlasti pripomniti ali popraviti|

2.2 Funcijsko-pomenski vidik razmerja prislov – predlog – členek

Nedoločnost in pomenska posplošenost prislovnih zaimkov je dobro izhodišče za metaforični prenos v členkovno nedoločnost oz. njihovo pomensko posplošenost in hkrati širino. Členki kot tudi prostorske metafore omogočajo vzpostavljanje razmerij prostor/čas < razmerja < vrednotenje/poudarjanje in glede na to njihovo zmožnost je pričakovano, da je večina členkov funkcijsko večpomenskih. V nadaljevanju je prikazana postopna pomenska posplošitev v členek v smislu **prislov > predlog > členek**, znotraj členka pa njegova funkcijska večpomenskost v smislu naklonske medosebne oz. medudeleženske rabe ali povezovalne (medpropozicijske) besedilne rabe.

2.2.1 Razmerje prislov > predlog > členek

Metaforični pomenski prenosi od nedoločne posplošene prostorski v zgolj razmerijske pomene približnosti, omejenosti, nedoločene količinskosti in še naprej v vrednotenje ali poudarjanje upovedenega v besedilu vzpostavljajo razmerja prostor/čas < razmerja < vrednotenje/poudarjanje. Prikaz je povzet po geslih v SSKJ in dober usmernik za iskanje členka po SSKJ je kombinacija oznak prisl., ekspr.

- **blízu prisl.** *izraža majhno razdaljo*: ljudje so blizu; hiše stojijo zelo blizu skupaj; tu blizu ni nikogar; od blizu pogledati; s čustvenim dajalnikom *izraža pri-*

jazno razmerje, duhovno sorodnost: te države so nam zelo blizu in prijateljske **blizu predl.** z roditeljsko *za izražanje majhne razdalje*: delati blizu doma; vas blizu Metlike; stati blizu vrat **blizu kot členek Nv** *izraža približno oceno*: Tehta blizu sto kilogramov [Skoraj]; To pleme je blizu na tem, da izumre [Skoraj]; govoril je blizu takole [Nekako], sin. skôraj

- **zraven prisl.** *izraža položaj, prostor v neposredni bližini, sosedstvu česa*: na mizo je postavila čajnik in zraven položila prtičke; stena je suha, omaro lahko porinete čisto zraven **zraven predl.** z roditeljsko *za izražanje položaja v bližini česa ali premikanja v tak položaj*: sedela sta drug zraven drugega; zraven hiše raste velik oreh; postavila se je zraven njega / tik zraven okna je počilo; tukaj zraven zida **zraven členek Pd** *izraža dodajanje k izrečenemu*: če boste kupili posodo, vam bomo zraven dali še pribor; tega nisem plačal, to sem dobil zraven / lepa je, pa še bogata zraven; ne poznam poti in še bolan sem zraven
- **nekjé prisl.** *izraža neznan ali namenoma neimenovan kraj*: nekje je otrok dobil lešnike in jih trlj; vzrok tiči nekje drugje; tu blizu nekje je steza / nekje iz gozda so se oglašali volkovi / ekspr. nekje v sebi je čutil, da ne ravna prav **nekjé kot členek Nv** *izraža približnost, vrednotenje*: zidava naj bi se začela nekje sredi prihodnjega leta; vzgojno delo mu je bilo nekje blizu po naravi in poklicu

Postopno odmikanje od okoliščinske prostorske v metaforična razmerja se kaže v zvezah:¹⁷ *še tam, še tedaj tam* (*še* = členek, *tedaj* = prislov, *tam* = je prislovni zaimek), *še tam nekje* (*še* = členek, *tam* = členkovna raba, *nekje* = je prislovni zaimek) > *še tam nekje spodaj* (*še* = členek, *tam nekje* = členkovna raba, *spodaj* = prislov)

2.2.2 Funkcijska večpomenskost členka

Členkova funkcijska večpomenskost v smislu pomenskega prehajanja med naklonsko medosebno rabo in povezovalno (medpropozicijsko) besedilno rabo je tipična za večino členkov, kar potrjujejo tudi spodnji primeri:

- **navsezadnje naklonski vrednotenjski (Nv)** *izraža pričakovanje ob odločitvi*: Po dolgem omahovanju se je navsezadnje odločil; Tako dolgo ji je razlagal, da je navsezadnje razumela; Zapravil je denar in navsezadnje še hišo [Na koncu]; Kar je storil, navsezadnje ni nič slabega [Če se malo premisli, Je pravzaprav sprejemljivo]; sin. kônčno > **naklonski čustvenostni (Nč)** *izraža čisto osebno stališče, prizadetost*: Navsezadnje, kaj mi je mar za njega [Konec koncev pa ...]; Navsezadnje bo že povsod videl strahove [Na koncu pa bo tako, da ...] > **povezovalni povzemalni (Ppovze)** *omejuje in hkrati utemeljuje povedano*: Navsezadnje tudi on ni brez napak; Upoštevati je treba politične, gospodarske in navsezadnje tudi kulturne razmere [In če malo premislimo ...]; sin. nazadnje, nenazadnje
- **nenazadnje naklonski čustvenostni (Nč)** *izraža samoumevnost trditve*: Hiša je nenazadnje le hiša, čeprav je še tako majhna [V vsakem primeru je treba upo-

¹⁷ Členki kot *še, šele, že* izražajo samo še različna razmerja, s tem da ima *še* izhodiščno razmerje 'trajanja', *šele* ima za izhodišče 'poznost' in *že* 'predčasnost'.

števati, da ...]; sin. navsezádnje > **povezovalni dodajalni (Pd)** *opozarja še na tisto, kar se zgodi po vseh naštetih dejstvih*: Fant je bister in nenazadnje dovolj star, da se sam odloči; Ne nenazadnje je treba upoštevati njegovo mladoletnost |Treba je dodati, da ...]; sin. navsezádnje > **povezovalni poudarni (Ppoudar)** *poudarja pomembnost povedanega*: Skladba preseneča zaradi iznajdljivosti in ne nazadnje zaradi neposrednosti |In zlasti zaradi, In prav zaradi]; sin. nazádnje

Pomensko večfunkcijskot izraža tudi **tudi** kot tipični členek, ki ohranja najsplošnejša prostorskost 'soobstajanja':

- **túdi naklonski čustveni (Nč)** *krepi trditve*: To pa je tudi vse, kar so lahko stori-li; Ti si pa tudi pameten! |Nič več kot to| // izraža očitek, nejevoljo, začudenje: Ta pa se mora tudi v vse vmešati!; Je pa tudi kaj boljšega! |O tem raje ne bi ...| > **povzemalni dodajalni (Pd)** *uvaja širšo veljavnost trditve*: Tudi tokrat mu je uspelo; Njej se je tudi to zgodilo |Treba dodati, da niso edini| > **povezovalni poudarni (Ppoudar)** *stopnjuje povedano z dodatno trditvijo*: Mnogi so zboleli, nekateri tudi umrli; Odnehali so tudi najbolj vzdržljivi |Celo, Ne bi pričakovali| // v nikalnih stavkih poudarja zanikanje: Takih stvari tudi v sanjah ne podo-živiš!; Tudi malo ne pazi na svoje zdravje! |Celo, Kar bi bilo prej možno| // navadno v zvezi ne le, ne samo – ampak tudi stopnjuje prej povedano: Ni samo govoril, ampak tudi delal |Poleg tega| > **povezovalni povzemalni (Ppovze)** *uva-ja dejstvo, kljub kateremu se dejanje uresniči*: Tudi če bi hotel, ne bi smel tega narediti! |Nič ne poma-ga!]; sin. čepráv, četúdi

3 Za sklep

Členki kot besedilna vrsta izražajo razmerje do povedanega in do okoliščin govornega položaja sploh, zato so funkcijsko zelo žive sestavine jezika vsakdanjega sporazumevanja. Kot funkcijski modifikatorji ubesedenih vsebin imajo zmožnost, da lahko s svojo pomensko večfunkcijskostjo vsakokrat aktualizirajo konkretno besedilno sporočilo in ta aktualizacija nujno zaobsega bodisi konkretni prostor bodisi različne vrste abstrahirane prostorsкости oz. prostorskih razmerij.

VIRI IN LITERATURA

- Helena BĚLIČOVÁ, Ludmila UHLÍŘOVÁ, 1996: *Slovanská věta*. Řada lingvistická 3. Pra-ga: Euroslavica.
- Anton BREZNIK, 1944: *Zloženke v slovenščini*. Ljubljana: AZU.
- Ronald CARTER, ²1998: *Vocabulary Applied Linguistic Perspectives*. London: Rou-tledge.
- Cobuild Learner's Dictionary*, 1999. London: Harper Collins Publishers.
- David CRYSTAL, ⁴1997: *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Blackwell Publishers.

- Ivana ČERNELIČ, 1991: Členek kot besedna vrsta v slovenskem knjižnem jeziku. *Jezi-koslovni zapiski* 1. Ljubljana: ISJ, ZRC SAZU. 73–85.
- Ivanka ČERNELIČ KOZLEVČAR, 1992: O delitvi členkov. *Vprašanja slovarja in zdomske književnosti*. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 213–27.
- František DANEŠ, 1999: Príspevek k rozboru významové výstavby výpovědi. *Jazyk a text I: Výbor z lingvistického díla Františka Daneše*. Část 1. Ur. O. Uličný. Praga: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta. 67–78.
- , 1999: Intonace v textu promluvě. *Jazyk a text I: Výbor z lingvistického díla Františka Daneše*. Část 1. Ur. O. Uličný. Praga: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta. 142–63.
- , 1999: O koherenci textu hovorů. *Jazyk a text I: Výbor z lingvistického díla Františka Daneše*. Část 2. Ur. O. Uličný. Praga: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta. 424–37.
- , 2000: Order of Elements and Sentence Intonation. « *Jazyk a text II: Výbor z lingvistického díla Františka Daneše*. Ur. O. Uličný. Praga: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta. 160–175.
- Fidaplus. Na spletu.
- Gigafida*. Na spletu.
- Michael Alexander Kirkwood HALLIDAY, 1996: *An Introduction to Functional Grammar*. New York: St. Martin's Press Inc.
- Gerhard HELBIG, ²1990: *Lexikon deutscher Partikeln*. Leipzig: Verlag Enzyklopädie.
- Milka IVIČ, 1973: Problematika modalnih rečenica. *Otázky slovanské syntaxe*. Roč. III. Brno: J. E. Pukryne. 85–91.
- Nataša JAKOP, 2000/01: Funkcijska delitev členkov: Značilnosti naklonskih členkov. *Jezik in slovstvo* 46/7–8. 305–16.
- Franc JESENOVEC, 1944: Pomenske funkcije slovenskih členic. *Zbornik zimske pomoči*. Ur. N. Velikonja, B. Borko, T. Debeljak, Z. Simčič. Ljubljana. 529–36.
- Fran MIKLOŠIČ, 1875: *Vergleichende Stammbildungslehre der slavischen Sprachen*. Dunaj.
- Mluvnice češtiny 2*, Tvarosloví, 1986. Praga: Academia.
- Morfológia slovenského jazyka*, 1966. Bratislava: Slovenská akadémia vied.
- Randolph QUIRK idr., ²⁰1994: *A Comprehensive Grammar of the English Language*. New York: Longman.
- Rikard SIMEON, 1969: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Andrej SKUBIC, 1999: Ogled kohezijske vloge slovenskega členka. *Slavistična revija* 47/2. 211–38.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 1970, 1975, 1979, 1985, 1991. Ljubljana: DZS.

- A. Richard SPEARS, 1991: *NTC's Dictionary of Grammar Terminology*. Lincolnwood: National Textbook Company (NTC).
- Jože TOPORIŠIČ, ¹1976, ⁴2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- Jože TOPORIŠIČ, 1982: *Nova slovenska skladnja (NSS)*. Ljubljana: DZS.
- , 1991: Členki in njihovi stavčnočlenski ustrezniki. *XXVII. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: FF. 3–16.
- , 1997/8: *Slovenski jezik in sporočanje 1, 2*. Maribor: Obzorja.
- Ada VIDOVIČ MUHA, 1984: *Nova slovenska skladnja J. Toporišiča*. *Slavistična revija* 32/2. 142–55.
- , 1988: *Slovensko skladijsko besedotvorje ob primerih zloženk*. Ljubljana: ZIFF, Partizanska knjiga.
- , 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje. Govorica slovarja*. Ljubljana: ZIFF.
- Vladimirovič Vinogradov VINOGRADOV, 1947: *Russkij jazyk (grammatičeskoe učenie o slove)*. Moskva.

SUMMARY

The article, which is based on functional-structuralist point of view, outlines functional-semantic features of Slovene particles resulting from communicative relationships in the text.

Particles are presented from the point of view of expression of space, i.e., a relational metaphor of originally extra-circumstantial spatial adverbs or adverbial pronouns like *blizu, okoli, daleč, nekje, nekam, tam*, which allow a metaphoric semantic transfer from an indefinite generalized space into merely relational meanings of the approximate, limited, indefinite quantity, and even further into evaluation or emphasis of what is verbalized in the text, thus establishing the relationships of space/time \diamond relationships \diamond evaluation/emphasis. From the point of view of the original/initial adverbial/spatial meaning, the possibility of broader or narrower expression of relational meanings or rather, various capabilities of relational meanings, depend on the original/initial adverbial meaning. Connected to the semantic aspect, i.e., to the ability of expressing various relational meanings, is the functional perspective, which emphasizes either interpersonal/inter-agental use or connecting (inter-propositional) textual use. In one case, the author addresses the other participant through appeal, negation, evaluation, or various emotional responses; in the other, the author connects the newly formulated text or links it to the existing text.

PROSTORSKA INFORMACIJA V STAVČNO ZASNOVANI SLOVARSKI DEFINICIJI

V prispevku je prikazana zasnova pomenskih shem – skladenjskih realizacij posameznih glagolskih pomenov – v Leksikalni bazi za slovenščino, ki predstavljajo izhodišče za oblikovanje stavčnih razlag v slovarju in omogočajo uporabo v jezikovnotehnološke namene. Glagolski pomeni, ki vsebujejo prostorsko komponento v pomenski shemi, so analizirani z vidika stavčnih vzorcev, v katerih se tipično realizirajo, in z vidika leksikalnih zapolnitev posameznih vezljivostnih mest, kot se kažejo v kolokacijah.

Ključne besede: leksikalna baza za slovenščino, pomenske sheme, stavčne razlage, semantični tipi, stavčni vzorci, kolokacije, prostorska pomenska komponenta

The paper describes the design of semantic frames, i.e., syntactic realizations of individual verbal meanings in the Slovene Lexical Database, which represent the basis for formulation of sentence-level lexical definitions and allow the use with language technologies. Verbal meanings containing a spatial component in their semantic frames are analyzed from the point of view of the syntactic patterns in which they are typically manifested and from the point of view of lexical realization of individual arguments as evident from collocations.

Keywords: Slovene lexical database, semantic frames, sentence definitions, syntactic patterns, collocations

1 Uvod

V prispevku je opisana zasnova *pomenskih shem*, kot smo jih oblikovali v Leksikalni bazi za slovenščino v okviru projekta Sporazumevanje v slovenskem jeziku, in sicer za posredovanje leksikalnogramatičnih podatkov v slovarju v obliki *stavčnih razlag* in za strojno procesiranje slovenščine. Zasnova tovrstnih opisov izhaja iz dveh teoretičnih modelov: evociranja pomenov besed na podlagi t. i. *shemske semantike* v projektu Framenet (Fillmore idr. 2003) in na podlagi opisov *stavčnih vzorcev* po teoriji jezikovnih konvencij in možnosti njihove izrabe v projektu Corpus Pattern Analysis (Hanks 1994, 2004; Hanks in Pustojevsky 2005). Obe izhodišči smo pri oblikovanju pomenskih shem nadgradili z upoštevanjem posebnosti slovenščine in glede na namebnost slovarske baze. Pri analizi prostorske informacije, kot je v stavčno oblikovanih pomenskih shemah razvidna iz *semantičnih tipov*, ki jih razumemo kot abstraktne zastopnike tipičnih leksikalnih zapolnitev na posameznih vezljivostnih mestih določenega glagolskega pomena, npr. *če PREDMET zaradi sile težnosti pade na nek PROSTOR ali POVRŠINO, prileti tja iz zraka ali z višine*, smo se osredotočili na tiste glagole oz. njihove pomene, pri katerih je mogoče na podlagi korpusne analize in z analizo besednih skic v orodju Sketch Engine (Kilgarrieff idr. 2004) ugotoviti prostorsko determiniranost pomena.

Obenem smo analizirali tudi načine skladenjskega in pomenskega izražanja prostorske komponente. V ta namen smo analizirali stavčne vzorce, značilne za določen pomen besede, npr. *pasti* – 'premikati se od zgoraj proti navzdol': *kaj pade kam, kaj pade na kaj, kaj pade v kaj* ipd. Ob tem smo beležili tipične leksikalne zapolnitve na posameznih mestih evidentiranih stavčnih vzorcev v obliki kolokacij, npr. [bomba, granata, drevo] pade, pasti na [dno, zemljo, tla], pasti v [prepad, globino, morje] ipd.

2 Leksikalna baza za slovenščino v okviru projekta SSJ

V okviru projekta Sporazumevanje v slovenskem jeziku (SSJ)¹ je bila med drugim izdelana Leksikalna baza za slovenščino (LBS), ki naj bi, kot izhaja iz projektne dokumentacije, služila (a) določitvi standardov za izdelavo slovarskih gesel v sodobnih slovarskih priročnikih za slovenščino (Gantar idr. 2009; Gantar idr. 2009a) in (b) računalniški obdelavi jezika oz. uporabi v jezikovnotehnoloških aplikacijah za slovenščino.

Leksikalnogramatični podatki so v LBS organizirani v obliki med seboj povezanih nivojev: pomenskem, skladenjskem, kolokacijskem in ponazarjalnem, ki jih povezuje lema oz. iztočnica. Najpomembnejši del – v smislu, da so mu podrejeni vsi drugi nivoji – je pomenski nivo, ki prinaša informacije o pomenski razčlenjenosti besede v obliki *pomenskih indikatorjev*, ki so primarno namenjeni oblikovanju pomenskega menija in služijo lažji navigaciji po zgradbi večpomenskega gesla v spletni postavitvi. V pričujočem prispevku nas bo zanimal predvsem pomenski opis, ki je zapisan v obliki pomenskih shem, ki se konceptualno približujejo semantičnim okvirjem v projektu Framenet in stavčnim vzorcem v projektu CPA, ki jih nekoliko podrobneje opredelimo v nadaljevanju. Pomenske sheme predstavljajo osnovo za oblikovanje stavčnih definicij Cobuildovega tipa (Hanks 1987, Barnbrook 2002, Dzemianko in Lew 2013), kar je za slovenščino novost, hkrati pa so z navedbo udeleženske zgradbe in s prikazom zapolnitve posameznih mest s semantičnimi tipi osnova za strojno procesiranje skladenjsko-pomenskih povezav na ravni stavka.

3 Teoretična in metodološka izhodišča

Pri oblikovanju pomenskih shem smo se teoretično naslonili na projekta Framenet, ki ga je zasnoval Charles Fillmore, in Corpus patterns Analysis (CPA) Patricia Hanksa, ki zaradi združitve skladenjskih in pomenskih informacij najbolj ustrežata na korpusu temelječemu opisu sodobne slovenske leksike.

3.1 Projekt Framenet

Logika pomenskega opisa, kot jo predstavlja Framenet (Fillmore in Atkins 1998; Fillmore idr. 2003),² temelji na ugotavljanju potrebnih (jedrnih in nejedrnih) shemskih

¹ Projekt je financiralo Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šolstvo ter Evropski socialni skladi. Rezultati projekta so dostopni na: <http://www.slovenscina.eu/>.

² Teorija in praksa projekta Framenet je podrobno predstavljena v posebni številki *International Journal of Lexicography*, Zv. 16, Št. 3, september 2003.

elementov za evociranje posameznih pomenov besede, ki jih je nato na podlagi skupnih oz. razlikovalnih elementov mogoče združevati v semantične okvirje oz. sheme. Tako npr. shema »Staranje« (ang. *Aging*) med drugimi vključuje glagola *postarati se*, *starati se* ter pridevnik *ostarel* (ang. *age*, *aging* in *mature*). Obvezni ali jedrni element te skupine je »entiteta«, ki je podvržena staranju, nejedrni, torej opcijski elementi pa so lahko še: »okoliščine«, »način«, »lokacija«, »rezultat« in »čas«. Če skušamo pravilo zelo poenostavljeno prenesti na slovenski zgled, bi npr. v povedi: *Pretirano je kadila, njen obraz se je hipoma postaral*, zvezo *njen obraz* označili za »entiteto«, *hipoma* za »način«, *pretirano je kadila* pa za »okoliščine«, v katerih je entiteta podvržena procesu staranja. Dokumentacija shemskih elementov po vzoru Frameneta predvideva tudi opis njihove skladenjske realizacije.³ Kot pravita ATKINS in RUNDELL (2008: 145), je framenetovski pristop najbolj primeren za raziskovanje obnašanja besed na podlagi korpusnih podatkov, ker omogoča dosledno analizo besedilnega okolja, hkrati pa ne spregleda nobenega ključnega pomenskega dejstva.

3.2 Projekt CPA

Drugi projekt, ki izhaja z korpusne analize stavčnih vzorcev v povezavi s konkretnimi pomeni obravnavane besede, je projekt analize korpusnih vzorcev (Corpus Patterns Analysis; Hanks 2004, 2008, 2013; Hanks in Pustejovsky 2005). Projekt temelji na projiciranju pomena iz sobesedila na posamezno besedo in izhaja iz teorije jezikovnih konvencij in možnosti njihove izrabe (ang. *Theory of Norms and Exploitations*, Hanks 1994; Hanks in Pustojevsky 2005). V postopku analize so posamezne besede (poleg glagolov so na ta način obravnavani tudi samostalniki) na podlagi primerov realne rabe povezane v semantično motivirane sintagmatske vzorce. Tem vzorcem je nato pripisan pomen, ki je izražen s t. i. implikaturami, na njihovi podlagi pa je mogoče postopoma oblikovati pomensko ontologijo. Identifikacija semantičnega vzorca nikakor ni preprost in avtomatiziran postopek, pač pa zahteva veliko leksikografske spretnosti in prakse: med najtežjimi leksikografskimi odločitvami je prav gotovo določitev ustrezne stopnje posplošitve, znotraj katere je mogoče razločevati posamezne (pod)pomene.

V slovarju *Pattern Dictionary of English Verbs*,⁴ ki izhaja iz omenjenega projekta, je za vsak glagol določeno število osnovnih vzorcev, ki ustrezajo registriranim pomenom, ter vzorci, ki predstavljajo ustvarjalno rabo ali t. i. eksploatacije. V Hanksovi analizi korpusnih vzorcev tako npr. glagol *adore* (oboževati; častiti) predvideva dva osnovna vzorca, ki izkazujeta tudi možnost eksploatacije:

- 66 % [[Human 1]] adore [[Human 2 | Deity | {Animal = Pet}]] conc.⁵
[[Human 1]] has extremely strong positive emotions with regard to [[Human 2 | Deity | {Animal = Pet}]] exploit.
- 34 % [[Human]] adore [[Entity | Eventuality]] conc.
[[Human]] enjoys [[Entity | Eventuality]] very much exploit.

³ Več o tem v prispevku S. Kreka (2008).

⁴ Celotni opis korpusnih vzorcev, vključno s povezavo na korpusne konkordance, ki ustrezajo posameznemu vzorcu, je za trenutno 877 angleških glagolov dostopen na: <http://deb.fi.muni.cz/pdev/>.

⁵ Tako pri osnovnih vzorcih kot pri eksploatacijah so predvidene povezave na konkordance, ki ustrezajo vzorcu.

Tak način označevanja pomenskih lastnosti glagolov služi predvsem uporabi v jezikovnotehnološke namene ter za jezikoslovne analize, ki temeljijo na empiričnih podatkih. Obema projektoma, kot tudi oblikovanju pomenskih shem v LBS, je skupno to, da izhajajo iz kontekstualnega principa določanja besednega pomena oz. iz spoznanja, da pomeni besed sami na sebi ne obstajajo (Kilgarriff 1997), obstajajo samo pomenske tendence, ki jih besede uresničujejo v sobesedilu (Hanks 2009).

4 Pomenske sheme v Leksikalni bazi za slovenščino

Pomenska shema je v zgradbi LBS tisti element geselskega članka, ki je namenjen skladijskemu opisu konkretnega pomena obravnavane besede. Kot taka vsebuje ključne informacije o realizaciji pomena v okviru skladijsko zaključene celote, kot je prosti stavek,⁶ in predstavlja vir podatkov za oblikovanje stavčnih definicij, ki vključujejo vse ključne skladijsko-pomenske elemente posameznega pomena, tj. udeležence in okoliščine, njihovo oblikoskladijsko organizacijo kot tudi konotativne in pragmatične jezikovne prvine, potrebne za njegovo realizacijo.

Stavčni vzorec, ki ga vsebuje pomenska shema, kot jo razumemo v LBS, praviloma vključuje vse pomensko relevantne udeležence v obliki t. i. semantičnih tipov (gl. v nadaljevanju), oz. prikazuje »največjo« udeležensko zgradbo, ki jo je mogoče ugotoviti iz večjega števila realnih besedilnih zgledov⁷ za konkretni glagolski pomen. Pri tem je pomembno opozoriti, da z vidika stavčnega vzorca, znotraj katerega prepoznavamo pomensko intenčno polje glagola, obravnavamo kot pomensko relevantna tako (številčno omejena) vezljivostna določila kot skladijsko nevezjavne udeležence, ki so (običajno številčno neomejena) nevezljivostna dopolnila (prim. ŽELE 2003: 35). V pomenskih shemah in stavčnih vzorcih se o vrsti skladijskega razmerja (ujemanje, vezava, primik) ne odločamo, zanima nas predvsem pomenska (ne)nujnost oz. realna prisotnost/odsotnost udeležencev oz. konkretne leksikalne zapolnitve na njihovih mestih.

Udeležence in okoliščine, ki predstavljajo udeležensko zgradbo posameznega pomena glagola, zapisujemo v pomenski shemi z velikimi črkami v obliki t. i. semantičnih tipov zaradi možnosti avtomatskega pridobivanja prototipičnih vzorcev in zaradi povezovanja elementov pomenske sheme s kolokacijami in stavčnimi vzorci. Hkrati z določitvijo števila udeležencev določimo v pomenski shemi tudi njihove sklonske oblike in razporeditev v stavčni zgradbi, ki naj bi odražala tudi tipično skladijsko realizacijo pomena besede v stavku, ter t. i. pomenski scenarij, ki povezuje udeležence in okoliščine v konkretno sporočanje situacijo, ki je za dani pomen značilna:

⁶ Vidik pomenske povezovalnosti, ki izhaja iz koncepta besedne kompatibilnosti in kolokabilnosti (ČERMÁK 2010: 282), predvideva izraženost pomenske kolokabilnosti tudi zunaj stavčne povedi obravnavanega glagola, kar koncept vezljivosti, ki navadno pomensko kompatibilnost in kolokabilnost oblikoskladijsko kategorizira le znotraj stavka, širi na raven besedila. V zvezi s tem prim. ŽELE (2010, 2012: 251 in dalje).

⁷ Ročna analiza je zajela najmanj 150 in navadno ne več kot 300 konkordanc v korpusu Gigafida (Logar idr. 2012).

4.1 Semantični tipi

O udeleženski zgradbi, kot jo beležimo v pomenski shemi, ni mogoče govoriti, ne da bi pri tem opozorili na vlogo semantičnih tipov kot abstraktnih zastopnikov leksikalnih zapolnitev na predvidenih udeleženskih mestih. Leksikalno realizacijo semantičnih tipov predstavljajo na kolokacijskem nivoju kolokacije kot konkretne statistično izstopajoče leksikalne zapolnitve udeleženskih mest. Kolokacije za predvidene skladienske pozicije je na podlagi slovnice besednih skic,⁸ ki delujejo na oblikoslovno označenem in lematiziranem korpusu v orodju Sketch Engine (Kilgarriff idr. 2004), pridobiti s pomočjo besednih skic (ang. *Word Sketches*). Slika 1 prikazuje del besedne skice za glagol *pasti* v kombinaciji s predlogom *na*:

S. na-d. ed	20963	24.4
z pamet	2671	10.21
z tla	4710	9.35
z pleča	236	8.0
z finta	162	7.76
z rame	306	7.58
z vozšče	119	6.58
z glava	1014	6.45
z zemlja	540	6.4
z pokrov	129	6.29
z hrbet	218	6.28
z misel	508	6.22
z rit	34	6.15
z bok	122	5.95
z dno	207	5.89

Slika 1: Del besedne skice za glagol *pasti* v korpusu Gigafida.

⁸ Prva različica slovenske slovnice besednih skic, ki je bila izdelana ob vključitvi korpusa FidaPLUS v orodje SkE (Krek in Kilgarriff 2006), je bila prvič nadgrajena po končani prvi fazi izdelave LBS, ko je bilo mogoče na podlagi pomensko-skladijskih analiz pri poskusno izdelanih geslih ugotoviti, katere skladienske strukture so za leksikalnogramatični opis slovenščine relevantne in jih je potrebno vključiti v novo različico. Druga nadgradnja je potekala v povezavi z izvedbo postopka avtomatizacije, ki je poleg prilagojenih in dodanih gramatičnih relacij upoštevala tudi možnosti, ki so bile na novo razvite v samem orodju, hkrati pa je bila ta različica aplicirana tudi na korpus Gigafida.

V prvi fazi izdelave LBS smo semantične tipe zapisovali brez enotne taksonomije, saj gre za postopek, ki ga je potrebno reševati induktivno, tj. od posameznega (konkretnega kolokatorja) k skupnemu oz. abstraktnemu pomenskemu zastopniku. Poleg tega je bilo mogoče pričakovati, da bodo na začetku abstraktni pomenski zastopniki zapisani z različnimi izrazi, saj je posamezne skupne pomenske imenovalce mogoče izraziti na več načinov. V drugi fazi izdelave LBS smo zato posamezne semantične tipe poenotili in izdelali štiristopenjsko taksonomijo. Kot hierarhično najvišje smo določili t. i. (1) pomensko polje, ki vsebuje posamezne pomenske razrede, in sicer (1.1) pomenske tipe, (1.2) pomenske podtipe, (1.3) kolokatorske tipe in (1.4) konkretne kolokatorje. **POMENSKA POLJA** zastopajo vrhnje pomenske kategorije, ki služijo združevanju osnovnih pomenskih tipov. Ob zaključku LBS so bila taka pomenska polja tri: (1) živo bitje, (2) konkretna entiteta in (3) abstraktna entiteta. **POMENSKI TIPI** predstavljajo samostojne pomenske kategorije znotraj pomenskih polj in smo jih v pomenski shemi uporabljali za označevanje udeležencev, kadar besedilnih realizacij ni bilo mogoče natančneje opredeliti. **POMENSKI PODTIPI** določajo relativno samostojne pomenske skupine znotraj pomenskega tipa, **KOLOKATORSKI TIPI** pa natančneje opredeljujejo pomenske tipe ali podtipe, in sicer s konkretnjšimi predstavniki, ki pa so še vedno zastopniki večje skupine sorodnih primerkov, medtem ko predstavljajo **KOLOKATORJI** v vlogi semantičnih tipov konkretne leksikalne zapolitve na udeleženskih mestih. Z njimi smo označevali udeležence pri posameznih pomenih besede, kjer je realizacija pomena vezana na konkretno leksikalno zapolnitev. Taksonomijo semantičnih tipov s prostorskim pomenom v pomenskih shemah LBS prikazuje Tabela 1.

Tabela 1: Pomenska taksonomija za označevanje semantičnih tipov s prostorskim pomenom v pomenskih shemah LBS.

Pomensko polje	Pomenski tip	Pomenski podtip	Kolokatorski tip	Kolokator
KONKRETNA ENTITETA				
	LOKACIJA			
		OBMOČJE		morje, jezero, reka ...
				pokrajina, dolina, obala, otok ...
			OKOLICA	
			OKOLJE	
			DRŽAVA	dežela
			OZEMLJE	
		KRAJ		vas, mesto
		PROSTOR		hodnik, balkon, etaža ...

				sadovnjak, gozd, vrt, rastlinjak ...
			STAVBA	hiša
			OBJEKT	
		MESTO		delovno mesto
			TOČKA	vrh, postaja
		POVRŠINA		gladina
			ZEMLJA	prst, gredica
			TLA	dno
	SMER			
		CILJ		
		POT		

4.2 Stavčni vzorci

Stavčni vzorci, kot jih razumemo v kontekstu izdelave LBS, so formalni prikaz vezljivosti posameznega glagolskega pomena znotraj stavčne zgradbe, ali natančneje, prikaz različnih realiziranih (ne torej zgolj sistemsko možnih) skladenjskih in obliko-skladenjskih načinov uresničevanja določenega glagolskega pomena v zgradbi prostega stavka. Na ta način stavčni vzorci vzpostavljajo povezavo s pomensko shemo, ki vsebuje »največji« stavčni vzorec (v smislu pomensko in skladenjsko nujnih, čeprav v besedilu ne vedno izraženih, določil in dopolnil), in s kolokacijami kot leksikalnimi zapolnitvami posameznih vezljivostnih (vezavnih in primičnih) mest.

Vezljivostna mesta, kot jih predvideva posamezni glagolski pomen, so v stavčnih vzorcih izražena s poljubnostnim zaimkom *kdo/kaj*, ki poleg sklona izraža tudi slovnico-pomenski kategoriji neživosti in človeškosti (TOPORIŠIČ 2004: 311), redkeje s prislovnimi zaimki kraja, npr. *kaj pade kam*; *kdo se pobere od kod*, ki so v kolokacijah zapolnjeni s prislovi: *pasti [dol, notri, stran]*; *vrniti se [domov, nazaj]*. Stavčne vzorce smo nato združevali v samostojne skupine glede na to, ali izražajo okoliščine, kot so kraj, smer in čas, ter lastnosti, kot so način pa tudi namen in vzrok. V pričujoči razpravi nas bodo zanimali predvsem glagoli oz. njihovi pomeni, kjer smo stavčne vzorce beležili pod skupnim imenovalcema LOKACIJA in SMER. Posamezni deli stavčnega vzorca se, če so kolokabilni, potrjujejo s kolokacijami.

5 Glagoli s prostorsko pomensko komponento v LBS

V LBS so glagoli oz. posamezni glagolski pomeni s prostorsko komponento obravnavani na tri načine: (a) v svoji udeleženski zgradbi, izraženi v pomenski shemi, lahko vsebujejo semantični tip, ki označuje prostorski pomen (gl. Tabela 1), ali pa je (b) prostorska komponenta vključena v stavčne vzorce, ki predstavljajo različne skladenjske realizacije osnovnega stavčnega vzorca v pomenski shemi, združene pod skupni »prostorski« imenovalc: SMER ali LOKACIJA, npr. *če ŽIVAL ali ČLOVEK*

bega po PROSTORU, se po njem premika v različnih smereh, navadno zato, ker je preplašen ali zmeden. Tretja (c) možnost je vključitev prostorske komponente v t. i. scenarijski del stavčno oblikovane pomenske sheme, ki prinaša tiste pomenske vsebine, ki pridejo do izraza v konkretnih sporočanjških situacijah oz. v odnosu do in med udeleženci sporočanja. Glede na to, da pomenska shema za posamezni glagolski pomen vključuje najširši stavčni vzorec, tj. tako skladenjsko in pomensko obvezna kot neobvezna določila in dopolnila, izražena vsaj v večini realnih besedilnih realizacij, je logično, da se bodo v pomenski shemi zabeleženi semantični tipi s pomenom prostora realizirali tudi na ravni stavčnih vzorcev in se potrjevali s kolokacijami, ki vključujejo besede s prostorskim leksikalnim pomenom, npr. *begati po čem*: begati po [hodnikih, sobi].

V spodnjih primerih, s katerimi potrjujemo vse tri načine izražanja prostorskega pomena v LBS, navajamo najprej glagolsko iztočnico, ki ji sledijo posamezni prostorsko determinirani pomeni, zapisani v obliki pomenskih indikatorjev (ležeče).⁹ Indikatorju sledi pomenska shema kot izhodišče za oblikovanje stavčne razlage (v okvirčku).¹⁰ Semantični tipi, s katerimi označujemo udeleženska mesta, so zapisani z velikimi črkami. Prostorsko determinirani deli stavčnih vzorcev, ki sledijo, se lahko potrjujejo s konkretnimi leksikalnimi zapolnitvami v obliki kolokacij.¹¹ Kolokacijam sledijo korpusni zgledi, ki potrjujejo tiste stavčne vzorce, katerih prostorsko determinirani deli niso kolokabilni, jih je bilo pa mogoče ugotoviti iz analize konkordanc.

obiskati

iti kam z določenim namenom

če ČLOVEK obišče določeno USTANOVO, KRAJ ali DOGODEK, gre tja zaradi osebne ali službenega interesa ali potrebe

obiskati koga/kaj

- obiskati [državo, občino, domovino, deželo]
- obiskati [prestonico, kraj, mesto]
- obiskati [muzej, knjižnico, razstavo, galerijo, prireditve]

obiskati koga v čem

- obiskati v [bolnišnici, zaporu]

obiskati koga na čem

- obiskati na [domu]

pobrati

priiti iskat

če ČLOVEK pobere PREDMET ali ČLOVEKA na neki LOKACIJI, ga pride tja iskat, da bi ga odpeljal ali vzel s seboj

⁹ Pri večpomenskih glagolih izpostavljamo samo tiste pomene, ki vključujejo prostorski semantični tip ali izkazujejo prostorsko determinirane stavčne vzorce.

¹⁰ Oblikovanje stavčnih razlag na podlagi pomenskih shem je opisano v Gantar in Krek (2009), več o stavčnih razlagah pri prenosu na slovenščino pa Gantar, Krek in Kosem (2014) ter Šorli (2014).

¹¹ Kolokacije v LBS razumemo kot statistično izstopajoče vzajemno družljive besede. Na ta način ločujemo med individualnimi realizacijami prostorskega pomena in kolokacijami, ki so vedno statistično izstopajoče realizacije posameznega dela stavčnega vzorca. Na ta način se posredno izkazuje tudi relativna pogostost posameznega glagolskega pomena.

pobrati koga/kaj v čem
 pobrati koga/kaj po čem
 pobrati koga/kaj na čem
 • pobrati na [letališču, postaji]

iti stran; oditi

če se ČLOVEK pobere z nekega KRAJA, od tam odide, navadno zato ker ga kdo preganja ali ker tam ni zaželen

pobrati se od česa/kod¹²

Večkrat sem zagrozil, da se bom pobral od doma.

Iz Metala so nam grozili, da bodo metali šarže na nas in naj se poberemo od tod.

pobrati se iz česa

Augusto zagrozi Margariti, naj se pobere iz Santiagovega življenja.

križariti

pluti

če ČLOVEK s PLOVILOM ali če PLOVILO križari po MORJU, REKI ali JEZERU, po njem pluje

križariti po čem

- križariti po [morju, oceanu], križariti po [Sredozemskem, Severnem] morju
- križariti med čim
- križariti med [otoki]

križariti okoli česa

križariti ob čem

- križariti ob [obali]

vreti

množično prihajati

če LJUDJE vrejo iz PROSTORA, množično prihajajo iz njega

vreti iz česa

Iz Opere trumoma vrejo ljudje, večinoma nedeljsko oblečeni.

vreti v kaj

Veliko romarsko središče privablja vernike celo iz Indije; reke ljudi vrejo vanj.

migrirati

seliti se

če ČLOVEK migrira, se seli iz enega KRAJA ali DRŽAVE v drug KRAJ ali DRŽAVO, navadno iz ekonomskih razlogov

migrirati v kaj

- migrirati v [Avstralijo]

migrirati na kaj

- migrirati na [Zahod, Florido]; migrirati na [delo]

¹² Čeprav v LBS, kot rečeno, nismo določali prostorskih udeležencev glede na način izražanja skladijskega razmerja, je to posredno razvidno – vsaj pri prislovih v vlogi krajevnih prislovnih določil – v zapisu stavčnega vzorca.

smučati*voziti se s smučmi*

če ČLOVEK smuča, se s smučmi večkrat spusti po zasneženem in za to urejenem OBMOČJU

smučati

smučati po čem

- smučati po [strmini, prog]

smučati na čem

- smučati na [smučišču, prog]

smučati z/s česa

- smučati z [vrha]

smučati v čem

- smučati v [tujini]

Prostorskost, kot je razvidno iz zgornjih primerov, se po pričakovanju izraža s predložnimi zvezami, kjer izstopajo zlasti predlogi *na*, *v*, *po* in drugi. Pri izražanju prostorskega pomena z brezpredložnim tožilnikom obstaja možnost pretvorbe v glagol premikanja ali nahajanja in ustreznega predloga: *obiskati frizerja, zdravnika, bolnišnico, sejem, soseda* → *iti k frizerju, zdravniku; iti v bolnico, na sejem, do soseda; nahajati se/ biti v bolnici, pri frizerju, sosedu, na sejm*. Preureditev delovalniških vlog, ki vključuje prostorski pomen,¹³ je sicer mogoče opazovati tudi pri drugih členih stavčnega vzorca, npr. *razred buči od smeha* – *v razredu buči od smeha*; *srece stisne koga* – *pri srcu stisne koga*; *križ boli koga* – *v križu boli koga*, pri čemer leksikalne zapolnitve na teh mestih niso arbitrarne in vedno vzajemno zamenljive: *ušesa/v ušesih boli, križ/v križu boli* : *boli v prsih, glava boli* (neizkazano: *prsi bolijo, v glavi boli*).

V drugi skupini je mogoče obravnavati glagolske pomene, pri katerih se noben od udeležencev v pomenski shemi ne izraža s prostorskim semantičnim tipom, vendar pa je prostorska komponenta razvidna iz stavčnih vzorcev in potrjena s kolokacijami. Govoriti je mogoče o glagolih, kjer je prostorska komponenta običajen vendar ne pomensko nujen element glagolskega pomena.

anketirati*pridobivati podatke*

če ČLOVEK ali USTANOVA anketira LJUDI, jim zastavlja vnaprej pripravljena vprašanja o določeni TEMI ali PROBLEMATIKI, o kateri želi pridobiti mnenje ali zbrati podatke

anketirati na čem

- anketirati na [ulici, terenu]

anketirati v čem

- anketirati v [Ljubljani]

¹³ Prim. tudi utemeljitev pomenskopretvorbene razmerja med svojino in nahajanjem na nekem mestu (VIDOVIČ MUHA 1998: 294).

cveteti*pognati cvetove*

RASTLINA cveti, ko so RAZMERE UGODNE, da lahko požene in razpre cvetove

kaj cveti na čem

- cveteti na [vrtu, polju]

kaj cveti v čem

- cveteti v [zimskem] vrtu

klestiti*povzročati škodo; uničevati*

če NARAVNI POJAV klesti PRIDELEK, ga uničuje
--

kaj klesti po čem

- klestiti po [vinogradih, dolini]
- klestiti po [občini, Sloveniji]

kaj klesti v čem

nakupovati*pridobivati kaj za plačilo*

če POTROŠNIK nakupuje IZDELKE ali DOBRINE, jih pridobiva v zameno za plačilo
--

nakupovati v čem

- nakupovati v [trgovini, supermarketu, nakupovalnem centru, trgovskem središču]
- nakupovati v [tujini]

nakupovati na čem

- nakupovati na [tržnici]

V tretji skupini moramo izpostaviti glagole, ki prostorsko komponento izražajo zgolj na ravni pomenskega scenarija. Glede na koncept pomenskega scenarija v LBS, bi lahko rekli, da gre za glagolske pomene, kjer je prostorska komponenta del pragmatičnih pomenskih vsebin (spodaj poudarjeno), npr.

blatiti*grdo govoriti o kom*

če ČLOVEK blati drugega ČLOVEKA ali njegovo DEJAVNOST, o njem v javnosti govori slabe stvari, navadno zato, da bi škodil njegovemu ugledu
--

blatiti v [medijih, javnosti, časopisih, tujini]

blatiti po [časopisih, televiziji]

zadremati*zaspati za kratek čas*

če ČLOVEK zadrema, za kratek čas zaspí, navadno podnevi in na neobičajnem mestu
--

zadremati za [volanom, mizo]

zadremati pri [mizi]

zadremati na [soncu]

6 Zaključek

Za prikazane načine vključevanja prostorske informacije v slovarski opis glagolskih pomenov v LBS je najbolj pomembno to, da prostorsko komponento posredujejo na podlagi realnih besedilnih realizacij, kar slovarskemu uporabniku posreduje vsaj tri vrste medsebojno povezanih relevantnih skladenjskopomenskih informacij.

Uporabnik najprej prek semantičnih tipov, ki so v stavčni razlagi nadomeščeni s konkretnimi kolokatorji oz. so abstrahirani do te mere, da zastopajo realno skupino pomensko sorodnih udeležencev, uzavesti udeležence (število in oblikoskladenjsko organizacijo znotraj stavka) in njihove tipične leksikalne realizacije, ki se eksplicitno potrjujejo s kolokacijami. Nadalje, prek različnih stavčnih vzorcev, ki predstavljajo realizacijske možnosti osnovnega stavčnega vzorca v pomenski shemi oz. stavčno oblikovani slovarski razlagi, uzavešča možnost (ne)opustljivosti oz. pomenske (ne)nenujnosti določenih – v našem primeru prostorskih – vsebin. Nenazadnje je za aktivno uporabo konkretnega glagolskega pomena v besedilu, kot tudi za njegovo ustrezno dekodiranje pomembno, da se prek posameznih stavčnih vzorcev sooči in posledično uzavesti ne le tiste skladenjske realizacije, ki so za določeni pomen tipične, pač pa predvsem tiste, ki so znotraj številnih jezikovnosistemskih možnosti v besedilih tudi dejansko realizirane.

Opredeljevanje prostorskih pomenskih komponent z vidika vezavnosti nasproti družljivosti (oz. ločevanje med določili in dopolnili), se nam ob dejstvu, da je mogoče govoriti tudi o številnih vmesnih primerih, opredeljenih s pojmi kot *vezavna družljivost* ipd., zdi za slovarsko informacijo manj pomembno. Ob tem je potrebno poudariti, da nam način zapisovanja semantičnih tipov v pomenski shemi in združevanje predložnih stavčnih vzorcev pod skupne imenovalce na ravni slovarske baze omogoča avtomatsko pridobivanje vseh glagolov, ki v slovarski bazi vključujejo pomensko komponento prostora (tudi časa, načina, vzroka in namena), ter možnost njihovega nadaljnega računalniškega procesiranja in uporabo v jezikovnotehnoloških aplikacijah za slovenščino.

VIRI IN LITERATURA

- Sue B. T. ATKINS, Michael RUNDALL, 2008: *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford: University Press.
- Geoff BARNBROOK, 2002: *Defining Language: A Local Grammar of Definition Sentences*. Amsterdam, Filadelfija: John Benjamins Publishing Company.
- František ČERMÁK, 2010: *Lexikon a sémantika*. Praga: Nakladatelství Lidove Noviny.
- Anna DZIEMIANKO, Robert LEW, 2013: When-definitions revisited. *International Journal of Lexicography* 26/2. 154–75.
- Charles FILLMORE, Sue B. T. ATKINS, 1998: FrameNet and Lexicographic Relevance. *Proceedings of the First International Conference On Language Resources And Evaluation*. Granada, Španija, 28–30 Maj 1998.
- Charles FILLMORE, Christopher J. JOHNSON, Miriam R. L. PETRUCK, 2003: Background to Framenet. *International Journal of Lexicography* 16/3. 235–50.

- Polona GANTAR, Katja GRABNAR, Polonca KOCJANČIČ, Simon KREK, Olga POBIRK, Rok REJC, Mojca ŠORLI, Simon ŠUSTER, Petra ZARANŠEK, 2009: *Specifikacije za izdelavo leksikalne baze za slovenščino: standard za izdelavo posamezne leksikalne enote v leksikalni bazi*. Projekt Sporazumevanje v slovenskem jeziku ESS in MŠŠ.
- , 2009a: *Specifikacije za izdelavo leksikalne baze za slovenščino: Opis analize referenčnega korpusa*. Projekt Sporazumevanje v slovenskem jeziku ESS in MŠŠ.
- Polona GANTAR, Simon KREK, 2009: Drugačen pogled na slovarske definicije: Opisati, pojasniti, razložiti? *Infrastruktura slovenščine in slovenistike*. Ur. M. Stabej. Ljubljana: FF (Obdobja 28). 151–59.
- Patrick HANKS, 1987: Definitions and Explanations. *Looking Up: An Account of the COBUILD Project in lexical computing*. Ur. J. Sinclair. London: Collins. 116–36. Na spletu.
- , 1994: Linguistic Norms and Pragmatic Exploitations, or Why Lexicographers Need Prototype Theory and Vice Versa. *Papers in Computational Lexicography*. Complex '94. Ur. F. Keifer, G. Kiss, J. Pajzs. Budimpešta: Hungarian Academy of Sciences. 89–113.
- , 2004: Corpus Pattern Analysis. *Proceedings of XI Euralex International Congress*. Ur. G. Williams, S. Vessier. Lorient: Université de Bretagne-Sud. 87–97.
- , 2009: Sestavljanje enojezičnega slovarja za domače govorce. *Jezik in slovstvo* 54/3–4. 7–24.
- , 2013: *Lexical Analysis: Norms and Exploitations*. Cambridge: MIT Press.
- Patrick HANKS, James PUSTEJOVSKY, 2005: A Pattern Dictionary for Natural Language Processing. *Revue Française de Linguistique Appliquée* 10/2. 63–82.
- Adam KILGARRIFF, 1997: 'I Don't Believe in Word Senses'. *Computers in the Humanities* 31/2. 91–113.
- Adam KILGARRIFF, Pavel RYLCHÝ, Pavel SMRZ, David TUGWELL, 2004: The Sketch Engine. *Proceedings of XI Euralex International Congress*. Ur. G. Williams, S. Vessier. Lorient: Université de Bretagne-Sud. 105–16.
- Simon KREK, 2008: FrameNet in slovenščina. *Jezik in slovstvo* 53/5. 37–54.
- Simon KREK, Adam KILGARRIFF, 2006: Slovene Word Sketches. *Jezikovne tehnologije* 5. Ur. T. Erjavec, J. Gros. Ljubljana: IJS. 62–65.
- Simon KREK, Polona GANTAR, Iztok KOSEM, 2014: Razlage v novem slovarju slovenskega jezika. *Novi slovar za 21. stoletje*. E-zbornik prispevkov s Posveta o novem slovarju slovenskega jezika na Ministrstvu za kulturo 12. 2. 2014. Ur. I. Grahek, S. Bergoč. Na spletu.
- Nataša LOGAR, Miha GRČAR, Marko BRAKUS, Tomaž ERJAVEC, Špela ARHAR HOLDT, Simon KREK, 2012: Korpusi slovenskega jezika Gigafida, KRES, ccGigafida in ccKRES: Gradnja, vsebina, uporaba. Ljubljana: Trojina, zavod za uporabno slovenistiko, FDV.
- Mojca ŠORLI, 2014: Sodobni sporazumevalni slovar slovenskega jezika: Izhodišča, viri, izvedba. *Novi slovar za 21. stoletje*. E-zbornik prispevkov s Posveta o novem

slovarju slovenskega jezika na Ministrstvu za kulturo 12. 2. 2014. Ur. I. Grahek, S. Bergoč. Na spletu.

Jože TOPORIŠIČ, ⁴2004: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

Ada VIDOVIČ MUHA, 1998: Pomenski preplet glagolov imeti in biti – njuna jezikovno-sistemska stilistika. *Slavistična revija* 46/4. 293–323.

Andreja ŽELE, 2003: *Glagolska vezljivost: iz teorije v slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

--, 2010: Elipsa med glagolsko intenco in besedilno koherenco (Izpust med glagolsko usmerjenostjo in besedilno soveznostjo). *Slavistična revija* 58/1. 117–31.

--, 2012: *Pomensko-skladenjske lastnosti slovenskega glagola*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

SUMMARY

The paper describes the design of semantic frames as formulated for the Slovene Lexical Database within the project Communication in Slovene, namely, for providing lexico-grammatical data in a dictionary in the form of sentence-level explanations (Hanks 1987, Barnbrook 2002, Dzemianko and Lew 2013) and for use with language technologies. The design of this type of descriptions is based on two theoretical models: (1) lexical meanings that are evoked on the basis of the so-called frame semantics in the project FrameNet (Fillmore 2003); (2) descriptions of syntactic patterns following the theory of linguistic conventions and possibilities of their use in the project Corpus Pattern Analysis (Hanks 1994, 2013; Hanks in Pustojevsky 2004, 2005). In building semantic frames, both models have been upgraded taking into consideration the specific features of Slovene and the purpose of the lexical database. When analyzing spatial information as is evident in sentence-level semantic frames within the semantic types, the author focuses on the verbs in which it is possible to detect a spatial determination of meaning using corpus analysis and analysis of lexical frames with the tool Sketch Engine (Kilgarriff et al. 2004). The semantic types are understood as abstract representatives of typical lexical realizations of individual arguments in a particular verbal meaning, e.g., *if an OBJECT due to force of gravity falls on some SPACE or SURFACE, it flies there from the air or from a place high above*. In addition, the methods of syntactic or semantic expression of the spatial component were analyzed. For this purpose the author recorded syntactic patterns typical of a particular lexical meaning, e.g., *pasti* ‘to fall’—‘to move upside down’: *kaj pade kam*, ‘something falls somewhere’, *kaj pade na kaj* ‘something falls onto something’, *kaj pade v kaj* ‘something falls into something’, etc., and syntactic patterns like: *pasti pod kotom x stopinj* ‘to fall at a x-degree angle’, *pasti z višine x metrov* ‘to fall from a height of x-meters’. Typical lexical realizations of arguments in the recorded syntactic patterns emerged in the form of collocations, for example [*bomba, granata, drevo*] *pade* ‘[bomb, grenade, tree] falls’, *pasti na [dno, zemljo, tla]* ‘to fall to [bottom, earth, floor]’, *pasti v [prepad, globino, morje]*, ‘to fall [over a precipice /into deepness/the sea].

UDK 811.161.1'367:811.163.6'367

Aleksandra Derganc

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

ŠE O GLAGOLIH PREMIKANJA V RUŠČINI IN SLOVENŠČINI

V članku se obravnavajo razlike med glagoli premikanja v ruščini in slovenščini, predvsem nekatere razlike med predpionskimi tvorjenkami s *po-* osrednje dvojice *идти-ходить* in *ити-ходить*.

Ključne besede: glagoli premikanja – slovenščina – ruščina – glagolski vid – *идти/но́йти/ити*

The article deals with the differences between verbs of motion in Russian and Slovene, particularly with some differences between prefixed verbs with *po-* derived from the central pairs *идти-ходить* and *ити-ходить*.

Keywords: verbs of motion, Slovene, Russian, verbal aspect, *идти/но́йти/ити*

1 Glagoli premikanja so nekako inherentno povezani s prostorom, saj se premikanje pač dogaja v prostoru. Vendar pod tem imenom ne mislim vseh glagolov premikanja, ampak tiste, ki tvorijo v ruščini razmeroma jasno omejeno skupino, ki obstaja v parih, med posameznimi členi parov pa obstaja posebno pomensko, besedotvorno in slovnično razmerje. O razlikah med glagoli premikanja v ruščini in slovenščini je pisal F. Jakopin (Jakopin 1971), na tem mestu bi želela dodati nekaj opažanj, zlasti povezanih s predpionskimi sestavljenkami osrednjih parov *идти-ходить* oz. *ити-ходить*.

2 Ruski glagoli premikanja so sestavljeni iz dveh nizov: iz glagolov determiniranega premikanja (*идти, ехать, вести, везти, лететь, бежать, нести, плыть ...*) in z njimi pomensko in slovnično povezanimi glagoli nedeterminiranega premikanja (*ходить, ездить, водить, возить, летать, бегать, носить, плавать ...*). Ruske slovnice in dela, ki obravnavajo glagolski vid, ponavadi posvečajo glagolom premikanja poseben razdelek. Spisek glagolov se med avtorji razlikuje, vendar jedro ostaja isto (ISAČENKO 1960: 309–44; JAKOPIN 1968: 240; RG 1982: 590, 594; ZALIZNJAK, ŠMELEV 2002: 77–86; SEVER, DERGANČ 2006: 126–29). Odnos med členoma determiniranega in nedeterminiranega premikanja, ki sta oba nedovršna, opisujejo nekateri jezikoslovci kot v nekaterih pogledih podoben odnosu med dovršnim in nedovršnim členom vidskega para (ZALIZNJAK, ŠMELEV 2002: 77, JAKOPIN 1971: 3).

2.1 Ruski glagoli determiniranega premikanja tipa *идти* načeloma izražajo konkretno gibanje v določeni smeri (v določenih kontekstih tudi ponavljajoče se tako gibanje), medtem ko glagoli nedeterminiranega premikanja tipa *ходить* načeloma izražajo premikanje v različnih smereh, ponavljajoče se premikanje v določeni smeri, sposobnost premikanja in premikanje v dveh smereh (tja in nazaj). Tipični zgledi za rabo teh dvojic v učbenikih so:

- konkretno usmerjeno premikanje
 - (1) Ребёнок бежит к маме. (Otrok teče k mami.)
 - (2) Миша идет по улице и несёт чемодан. (Miša gre po cesti in nese kovček.)
 - (3) Вот они идут. Миша ведёт брата в школу. (Glej, tamle gresta. Miša pelje brata v šolo.)
 - (4) Куда вы идёте? (Kam greste?)
- neusmerjeno premikanje
 - (5) Дети бегают во дворе. (Otroci tekajo na dvorišču.)
 - (6) Дети долго ходили по парку. (Otroci so dolgo hodili po parku.)
 - (7) Миша каждый день водит брата в школу. (Miša vsak dan pelje/vodi brata v šolo.)
 - (8) Ребёнок уже ходит. (Otrok že hodi.)
 - (9) Сегодня утром я ходил в библиотеку. (Danes zjutraj sem bil v knjižnici.)

2.2 Toporišič uvršča pare glagolov *nesem - nosim, peljem/vedem - vodim, peljem - vozim, jaham - jezdim, tečem - tekam, grem - hodim* in še nekatere druge v posebno vrsto glagolskega dejanja; prve glagole v dvojici imenuje določne in druge nedoločne. Oboji so nedovršni, razlika med njimi pa je, da eni pomenijo enosmerno dejanje, drugi pa neenosmerno; prvi so razen tega trajni, drugi pa ponavljalni (TOPORIŠIČ 2000: 351).

Če bi sodili po prevodih ruskih zgledov (1)–(9), je podobnost med ruščino in slovenščino velika. Edini pomen, ki ga slovenščina sploh ne pozna, je izražanje premikanja tja in nazaj z nedeterminiranimi glagoli (zgled (9); JAKOPIN 1971: 6). In vendar je v sestavu pomenskih razmerjih med dvojicami in v predponskih tvorjenkah glagolov premikanja med obema jezikoma veliko razlik. Jakopinovim ugotovitvam bi rada dodala še nekatera opažanja, povezana s predponskimi tvorjenkami teh glagolov, zlasti o razmerju med ruskim *noïmu* (začetno vrsto glagolskega dejanja oz. funkcionalnim vidskim parom k *udmu*) in slovenskim *iti*.

3 Ruska skupina glagolov premikanja tvori zelo enotno skupino tudi pri tvorjenju predponskih dovršnikov. Tu moramo ločiti dva načina tvorjenja.

3.1 S številnimi predponami tvorijo glagoli determiniranega premikanja nove dovršnike, ki imajo svoje sekundarne nedovršnike. Nepreneseni pomen teh glagolov je krajevni. Zanimivo je, da je pri nekaterih glagolih premikanja (*идти, нести, везти, нести*) osnova sekundarnega nedovršnika identična glagolu nedeterminiranega premikanja. Naštejmo torej tvorjenke glagola *идти*, čeprav velja tak način tvorjenja novih glagolov za vso skupino. Prvi člen je dovršni, drugi nedovršni: *прийти* – *приходить* ('priti'), *войти* – *входить* ('vstopiti'), *выйти* – *выходить* ('iti ven, izstopiti'), *зайти* – *заходить* ('zaiti, stopiti v kaj'), *обойти* – *обходить* ('obiti, iti okoli česa'), *отойти* – *отходить* ('oditi stran, umakniti se'), *подойти* – *подходить* ('stopiti k čemu, približati se'), *сойти* – *сходить* ('stopiti s česa, spustiti se'), *перейти* – *переходить* ('preiti, prečkati, iti čez kaj'), *пройти* – *проходить* ('iti čez kaj, mimo česa'), *уйти* – *уходить* ('oditi').

3.2 Z nekaterimi predponami tvorijo glagoli premikanja določene vrste glagolskega dejanja (способ глагольного действия, Aktionsart).¹ Te tvorjenke so perfektiva tantum in nimajo sekundarnih nedovršnikov. Tu omenimo le dve vrsti glagolskega dejanja, tvorjeni s predpono **по-**.

3.2.1 Glagoli nedeterminiranega premikanja + predpona **по-** tvorijo **omejevalno** (delimitativno) vrsto glagolskega dejanja: *походить* ('malo hoditi'), *побегать* ('malo tekati'), *носить* ('malo nositi'), *повозить* ('malo voziti') itd. To so dovršniki in nimajo sekundarnih nedovršnikov.

(10) Она походила по магазинам и устала. (Hodila je nekaj časa po trgovinah in se utrudila.)

Vsi ruski glagoli nedeterminiranega premikanja tvorijo na tak način omejevalno vrsto glagolskega dejanja. V slovenščini take regularnosti ni. Čeprav je omejevalna predpona *po-* v slovenščini znana (*malo poležati, posedeti, poklepetati*), gre vsaj pri treh glagolih premikanja s to predpono za drug pomen: *пohoditi* je prehodni in pomeni 's hojo poškodovati ali uničiti' (prim. tudi Vidovič-Muha 1993: 174). Tudi glagol *ponositi* je prehodni in pomeni 'z nošenjem, oblačenjem obrabiti', glagol *povoziti* pa 'zapeljati čez koga in ga poškodovati'.

3.2.2 Glagoli determiniranega premikanja + predpona **по-** tvorijo v ruščini **začetno** (ingresivno) vrsto glagolskega dejanja: *пойти* ('iti, oditi'), *побежать* ('steči'), *понести* ('nesti, ponesti, odnesti') itd. To so, kot že zgoraj povedano, dovršniki in nimajo sekundarnih nedovršnikov, tudi v tem primeru velja ta način tvorjenja za vse glagole premikanja.

(11) Лошадь встала и пошла. (Konj je vstal in šel/začel hoditi/šel naprej).

¹ Vrste glagolskega dejanja (способ глагольного действия, Aktionsart) različni avtorji pojmujejo nekoliko različno. Toporišič prišteva glagole premikanja med vrste glagolskega dejanja in se torej v tem pogledu uvršča med jezikoslovce, ki pojmujejo vrste glagolskega dejanja širše. V RG (1982: 585) so vrste glagolskega dejanja opredeljene ožje: kot »лексико-грамматические разряды глаголов« in »такие семантико-словообразовательные группировки глаголов, в основе которых лежат модификации (преобразования) значений безпрефиксных (преимущественно немотивированных) глаголов с точки зрения временных, количественных и специально-результативных характеристик. Важно при этом, что такие модификации значений всегда и обязательно *формально выражены* префиксом, суффиксом или префиксально-суффиксальными формантами.« (poudarek A. D.). Zgledi so *неть-занеть* kot začetna vrsta glagolskega dejanja in drugi. V tej definiciji se torej poudarjajo tudi formalne značilnosti posameznih vrst glagolskega dejanja. Tudi ISAČENKO (1960: 209), ki imenuje to kategorijo 'совершенство глагольного действия', poudarja, da so za posamezne vrste glagolskega dejanja pomembne formalne lastnosti. Isačenko opozarja, da nekateri avtorji ne smatrajo, da bi morale biti posamezne vrste glagolskega dejanja tudi formalno besedotvorno označene, ampak mednje prištevajo poleg takih tudi samo pomenske skupine, za katere je značilen ta ali oni značaj ali način dejanja (характер действия). Po Isačenku družiti skupino glagolov premikanja ravno 'характер действия' (ISAČENKO 1960: 301, 309). Na vlogo predponskih obrazil pri tvorjenju vrst glagolskega dejanja opozarja VIDOVIČ MUHA (1993: 162), tako razvršča glagole v svoji raziskavi glagolov v slovenskem knjižnem jeziku 16. st. M. MERŠE (1995: 286–313).

Vendar za glagole tipa *noïtu* velja, da je pri njih pomen začetnosti pogosto nekoliko oslavljen, zlasti kadar je ob glagolu tudi cilj premikanja. V takih kontekstih ti predponski dovršniki funkcionirajo kar kot vidski par k nepredponskim nedovršnikom determiniranega premikanja. Odnose med pari kot *идти – noïtu*, *ехать – noexatъ* mnogi jezikoslovci pojmujejo v določenih kontekstih kot zelo podobne odnosom med vidskimi pari (npr. ZALIZNJAK, ŠMELEV 2002: 51, 91–92). V zgledu (12) ne gre toliko za pomen začetka dejanja kot za celovito, zaključeno dejanje. Oče je začel z dejanjem *идти*, ga je pa verjetno tudi zaključil in prispel na cilj (ZALIZNJAK, ŠMELEV 2002: 91–92):

(12) Отца нет дома; он пошёл в город.

V slovenščini obstajajo dovršniki kot so *ponesti*, *povesti*, *poleteti*. Toporišič opredeljuje njihov pomen kot 'začeti dejanje' (TOPORIŠIČ 2000: 218). Prva dva sta v SSKJ označena kot stilno zaznamovana.

Je pa za sodobno knjižno slovenščino značilno, da v nasprotju z ruščino ob glavnem glagolu determiniranega premikanja *iti* ni dovršnika (ali začetne vrste glagolskega dejanja)² **poiti*, ki bi imel deležnik **pošel*. V pretekliku in prihodnjiku funkcijo dovršnika, ki bi ustrezal ruskemu dovršniku *nouël* oz. *noïdy* ponavadi prevzemata kar obliki nepredpanskega *iti*: *sem šel* oz. *bom šel*.

(12') Očeta ni doma; šel je v mesto.

Če se Jakopin izraža previdno, da bi lahko v zgledu

(13) Marjan je zgodaj vstal, poklical psa s seboj in šel čez travnik.

imeli obliko *je šel* kar za dovršnik, pa je *iti* v SSKJ opredeljen takole: **ítí** grém in grém nedov. in dov.; /.../ bom šel in pójdem itd.; pójdi pójdite /.../ šel šla šlo /.../

Glagol je opredeljen kot nedovršni in dovršni, torej dvovidski; Glavni razlog za to, da je glagol *iti* opredeljen kot dvovidski, je gotovo v tem, da nekatere njegove oblike (predvsem v pretekliku in prihodnjiku) izražajo enkratno, zaključeno in celovito dejanje, tako kot ga izražajo dovršniki (prim. tudi Miklič 1979/80). Temu gledanju v prid govorijo tudi zgledi (12, 12', 13) in naslednji zgledi iz prevodov, kjer ustreza ruskemu dovršniku *nouël* slovenska oblika *sem (je) šel* (in obratno; Derganc 1986):

(14) Я пошёл на право. (Moskva – Petuški, 6)

(14') Šel sem na desno. (Moskva – Petuški, 11)

(15) Я встал и пошёл. (Moskva – Petuški, 15)

(15') Vstal sem in šel. (Moskva – Petuški, 17)

(16) Таща: Poglej, kam je šel! (Večer ženinov, 15)

(16') Тёща: Взгляни-ка, куда это он пошёл! (Bludnyj syn, 200)

(17) Jane: /.../ Ali je šla, vsaj malo? (Večer ženinov, 19)

² Obstaja seveda oblika *pošel* od glagola *poiti* v pomenu *zmanjkati* (Zaloge so pošle).

(17') Яне /.../ Ну и что, пошла она, хоть ненадолго? (Bludnyj syn, 204)

Dodatni razlog, da imamo lahko oblike glagola *iti* v teh kontekstih za dovršne je tudi v tem, da bi lahko obliko *šel*, ki izraža enkratno, celovito dejanje, vsakokrat brez velike spremembe v pomenu nadomestil nedvomno dovršni glagol *odšel je* ali *odpravil se je*.

(14'') Odšel sem na desno.

(15'') Vstal sem in odšel.

(16'') Poglej, kam je odšel!

V zgledih (18) in (19) imamo dovršni prihodnjik:

(18) Jutri bo vstala ob 7h, pozajtrkovala in šla v šolo.

(18') Завтра она встанет в 7 ч., позавтракает и пойдёт в школу.

(19) Я пойду, сейчас пойду. (Moskva – Petuški, 7)

(19') Šel bom, koj bom šel. (Moskva – Petuški, 13)

Dovršni glagol *iti* vendar ima dve obliki s predpono *po-*: *pojdem* in velednik *pojdi*. Dovršni sedanjik *pojdem* ima izrazit pomen prihodnjika, zdi se tudi stilistično nenevtralen, knjižno obarvan, čeprav v SSKJ ni tako označen. Vsekakor pa bi lahko zgled (19) prevajalec prevedel kot

(19'') Pojdem, koj pojdem.

Nevtralna in pravzaprav edina mogoča pa je oblika velednika *pojdi*.

Dvovidske so torej oblike glagola *iti*, ki so tvorjene s pomočjo deležnika na *-i*; kadar nastopa taka oblika, šele iz konteksta lahko ugotovimo, ali gre za dovršnik ali nedovršnik.³

3.2.1.1 Ne strinjajo pa se vsi aspektologi z mnenjem, da je glagol *iti* v slovenščini dvovidski. S. DICKEY (2003: 202–04) meni, da je v zgledu (20) oblika 'šla' nedovršna:

(20) Poklical me je Brane in sva šla v hribe.

Opazimo, da je kontekst več ali manj tak kot v zgledu (13). Dickey trditev utemeljuje takole: že v starejši literaturi je bilo opaženo, da je v slovenščini (in še bolj v češčini) možno prikazovanje niza zaporednih dogodkov na tak način, da sledi dovršniku – nedovršnik, zlasti po vezniku *in* (prim. za češčino tudi Berger 2013). Dickey navaja zgled:

(21) Župan je naslonil plečati hrbet na klop in gledal mrko.

³ O novejših dvovidskih glagolih v slovenščini (Žele 2011).

Dickey meni, da je 'sva šla' v (20) nedovršnik tako kot v (21) 'je gledal'. Misli, da je oznaka dvovidskosti v SSKJ nastala ravno zaradi takih zgledov in ima oznako glagola *iti* kot dvovidskega za krožno utemeljevanje.⁴

Na to je mogoče odgovoriti naslednje: res je, da v slovenščini lahko pri nizanju zaporedja dogodkov včasih nastopa tudi nedovršnik (kot sam Dickey omenja, pač zato, ker izraža v nizu dogodkov neko neomejeno dejanje, proces). Vendar to še ni razlog, da bi zavrnili oznako glagola 'iti' kot dvovidskega. V naših zgledih oblike glagola 'iti' nastopajo predvsem v kontekstih, ko ni mogoče govoriti o zaporednem nizu dogodkov, izražajo same po sebi zaključeno, celovito dejanje, ki zahteva dovršni glagol. Poleg tega ustrezajo dovršnikom v ruščini, v slovenščini pa bi lahko bile zlahka nadomeščene z dovršnimi oblikami 'odšel, se je odpravil'. Zato ni pravega razloga, da bi zavračali opredelitve oblik glagola 'iti' kot dovršnega tudi v zgledih (13) in (20).

4 V ruščini obstaja dokaj jasno zamejena leksikalno-slovnična skupina glagolov premikanja, za katere je značilno, da obstajajo v dvojicah. Pomensko razmerje med dvojicami je stalno, prav tako način predpanskega tvorjenja novih dovršnikov in njihovih sekundarnih nedovršnikov ter določenih vrst glagolskega dejanja. Kljub mnogim podobnostim med ruščino in slovenščino, obstaja med jezicoma tudi mnogo razlik, opisanih že v Jakopin 1971. V tem prispevku smo obravnavali predvsem nekatere razlike med *udmu* oz. *noïmu* in *iti*, ki govorijo v prid dvovidskost glagola *iti*.

VIRI IN LITERATURA

- Venedikt Erofeev, 1990: *Moskva – Petuški*. Moskva: Izdatel'stvo SP »Interbuk«.
- Venedikt Jerofejev, 1980: *Moskva – Petuški*. Pre. Drago Bajt. Ljubljana: CZ.
- Andrej Hieng, 1979: *Večer ženinov*. Maribor: Obzorja.
- , 1984: *Bludnyj syn i drugie p'esy*. Prev. N. Vagapova. Moskva: Raduga.
- Tilman Berger, 2013: Imperfektive Verben in Handlungsfolgen im Westslawischen. *Deutsche Beiträge zum 15. Internationalen Slavistenkongress, Minsk 2013*. Ur. S. Kempgen idr. München: Otto Sagner. 57–66.
- Aleksandra Derganc, 1986: Glagolska predpona *po-* v ruščini in slovenščini. *Vestnik Društva za tuje jezike in književnosti SRS XX/1–2*. 12–21.
- , 2010: Dve zanimivi obravnavi razlik v kategoriji glagolskega vida v slovanskih jezikih. *Izzivi sodobnega jezikoslovja*. Ur. V. Gorjanc, A. Žele. Ljubljana: ZIFF. 187–93.
- Stephen Dickey, 2003: Verbal Aspect in Slovene. *Slovenian from a Typological Perspective* 56/3. 182–207.
- , 2011: The Varying Role of *po-* in the Grammaticalization of Slavic Aspectual Systems: Sequences of Events, Delimitatives, and German Language Contact.

⁴ O tem razpravlja tudi v obširnem in zanimivem članku (Dickey 2011).

- Journal of Slavic Linguistics* 19/2. 175–230.
- Aleksander V. Isačenko, 1960: *Grammatičeskij stroj ruskogo jazyka v sopostavljenii s slovackim: Morfologija: Čast' vtoraja*. Bratislava: Izdatel'stvo slovackoj Akademii nauk.
- Franc Jakopin, 1971: Glagoli premikanja v slovenščini in ruščini. *VII. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ur. J. Toporišič. Ljubljana: FF. 1-12.
- , 1966: *Slovnica ruskega knjižnega jezika*. Ljubljana: DZS.
- Majda Merše, 1995: *Vid in vrstnost glagola v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja*. Ljubljana: SAZU.
- Tjaša Miklič, 1979/80: Nekateri glagoli premikanja. *Jezik in slovstvo* 25/4–5, 107–15.
- Russkaja grammatika I*, 1982. Ur. N. Ju. Švedova idr. Moskva: Nauka.
- Jože Sever, Aleksandra Derganc, 2006: *Ruska slovnica po naše*. Ljubljana: CZ.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika* I–IV, 1970–1991. Ljubljana: DZS.
- Ada Vidovič Muha, 1993: Glagolske sestavljenke – njihova skladenjska podstava in vezljivostne lastnosti. *Slavistična revija* 41/1. 161–92.
- Jože Toporišič, 2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- Anna A. Zaliznjak, Aleksej D. Šmelev, 1997: *Lekcii po ruskoj aspektologii*. München: Otto Sagner.
- Andreja Žele, 2011: Glagoli na *-irati* v današnji slovenščini. *Slavistična revija* 59/2. 213–27.

SUMMARY

The article deals with some differences between verbs of motion with the prefix *po-* in Slovene and Russian. Of particular interest is the comparison between the Russian verb denoting the beginning of verbal action *noŭmu*, which is perfective, and its Slovene equivalent, which is in many contexts the non-prefixed *iti*, as that also confirms its definition in SSKJ as biaspectual.

UDK 811.163.6'367.624

Nataša Jakop

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU

LESIKALIZACIJA PROSTORSKIH RAZMERIJ V SLOVENŠČINI: JEZIKOVNOPRAGMATIČNI VIDIK

V prispevku z jezikovnopragmatično analizo nabora jezikovnih izrazov najprej identificiramo jezikovne prvine s prostorsko referenco, kjer izražanje prostorskega temelji na dinamičnem, relativnostnem razumevanju prostora, odvisnem od opazovalca in pogosto tudi časovne dimenzije, nato s pragmatičnega vidika pojasnimo njihovo leksikaliziranost. Rezultate raziskave, ki razkrivajo razsežnosti egocentričnega pogleda govorca na prostor okrog sebe in dojemanje prostorskih razmerij v slovenščini, je mogoče uporabiti v leksikografiji pri obravnavi skupine prostorskih (tudi deiktivnih) prvin.

Ključne besede: izkustveni realizem, pragmatični pomen, prostorski prislovi, utelešeni razum

With a linguistic pragmatics analysis of the chosen linguistic means the author first identifies linguistic components with spatial reference where the expression of spatiality is based on dynamic, relative understanding of space, which depends on the observer and often on the temporal dimension. After that, she explains their lexicalization.

Keywords: expression of spatial relationships, lexicology, linguistic pragmatics, pragmatic meaning, spatial deixis

1 Uvod

Triletni otrok med vsakokratno hojo po nadvozu zastavi isto vprašanje: »*A smo zdaj zgoraj ali spodaj?*« Ta prvinska človeška prostorska izkušnja, povezana z jezikovnim izražanjem, je spodbudila intenzivnejše razmišljanje o tesni povezanosti procesa razumevanja prostorskih izrazov z našim neposrednim spoznavanjem, opazovanjem in aktivno jezikovno rabo. Postavljena je bila delovna hipoteza, da je v leksikalizacijo prostorskih razmerij neposredno vpleten človek s svojo bivanjsko izkušnjo. Teza je bila preverjena v okviru teorije izkustvenega realizma z analizo rabe prostorskih izrazov v korpusnem gradivu.

1.1 Izkustveni pristop k pragmatičnemu pomenu

Ideja o vključenosti človeškega izkustva v oblikovanje pomena jezikovnih izrazov ima teoretično podporo v »teoriji izkustvenega realizma« (prim. Kante 1998), ki zagovarja stališče, da povsem objektivne resnice ni, izkustvo pa postavlja za temeljni vir človeškega vedenja (Lakoff in Johnson 1980). Teorija je vzniknila iz ugotovitev kognitivnega jezikoslovca druge generacije Georgea Lakoffa in filozofa Marka

Johnsona, ki sta raziskovala vlogo metafore v človeškem mišljenju in ugotovila, da je metaforično strukturiranje eno ključnih miselnih procesov, pri katerem se navadna vsakdanja zaznavna izkušnja projicira na drugo področje zato, da strukturiramo izkušnjo na nov način.¹

Človeški možgani skušajo s pomočjo konkretnjših konceptov, ki so jasneje zasnovani z našim izkustvom, strukturirati abstraktnjše in kompleksnejše koncepte, tako da konceptualna metafora širi pojmovne in izrazne možnosti, npr. metafori *dobro je zgoraj, več je zgoraj*. Vsaka metafora je del sistema metafor, ki jih uporabljamo za razumevanje jezika in dojemanje sveta. Temeljni viri za konceptualizacijo so povezani s človeško telesno izkušnjo ter izkušnjo s fizičnim in družbenokulturnim okoljem. Posamezni koncepti ne obstajajo avtonomno, temveč so del splošnega človeškega vedenja o svetu.

Teorija izkustvenega realizma, ki se je razvila v zadnjih 25 letih, podobno kot kognitivno jezikoslovje zavrača misel o obstoju objektivne resničnosti in jezika ne dojema zgolj kot njeno odsljikavo (GEERAERTS in CUYCKENS 2007: 36). Vsaka perspektiva je namreč subjektivno zaznamovana, zato je resničnost pogojena s človeško percepcijo, ki se oblikuje v skladu s človeškim izkustvom (MARMARIDOU 2000: 47). V tem smislu je zanimivo primerjati slovarske razlage, npr. razlagi za dve pasmi psa (z različno namembnostjo), ki sta, objektivno gledano oz. izmerljivo, približno enake velikosti: *buldog* 'manjši, čokat hišni pes [...]' – *bokser* 'večji službeni pes [...]' (samci buldoga so visoki 50–71 cm, samci bokserja pa 57–63; prim. www.mojpes.net).²

Zagovorniki izkustvenega realizma³ trdijo, da je človek aktivno vpleten v konstituiranje pomena jezikovnih prvin prek izkustva, pri čemer pa človeška subjektivnost seveda ni neomejena, temveč zaznamovana s številom uporabljenih pomenskih shem, konceptualno oblikovanih s človeško fizično, družbeno in kulturno interakcijo s svetom. Jezik je del človeškega razuma in je primarno namenjen sporazumevanju (komunikaciji) in delitvi izkušnje. Vedenje o jeziku je strukturirano konceptualno, razkriva ga jezikovna raba, zato ima osrednjo vlogo pri tem ravno raziskovanje pragmatičnega pomena.⁴

¹ Pomembnejši rezultati kognitivističnega pristopa v slovenskem jezikoslovju so reflektirani zlasti v frazeologiji z analizo konceptualne metafore, npr. Jemec 1998/99; Kržišnik in Smolič 1999; Kržišnik 2004; Bernjak 2007. Leksikal(izira)no metaforo kot tip znotrajleksemske medpomenske povezave, ki jo omogoča ustrezna pomenska organiziranost jezikovnega sistema, ne (zgolj) asociativna povezanost vsebin, pa je celovito obravnavala J. Snaj (2010) v okviru slovenskega leksikalnega pomenslovja; pri tem strukturalistični vidik ne izključuje predpostavk znotraj teorije konceptualne metafore.

² Primerjava v drugih slovarjih bi verjetno dala podobne rezultate, npr. Merriam-Webster: *bulldog* 'a short, strong, muscular dog [...]', *boxer* 'any of a German breed of compact medium-sized dogs [...]'.

³ Poleg Lakoffa in Johnsona omenimo še Eve Sweetser (*From etymology to pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*, 1990), Sophio Marmaridou (*Pragmatic Meaning and Cognition*, 2000), Jana Garretta. Literatura s področja »utelešenosti razuma« (*embodied cognition, embodied reason*), ki posplošuje idejo, da so kognitivni procesi globoko zakoreninjeni v človeški telesni interakciji s svetom, je po letu 2000 močno narasla in bi potrebovala temeljit strokovni pregled in kritičen premislek (prim. Wilson 2002).

⁴ Pragmatični pomen kot pomen, ki ga določa in oblikuje jezikovna raba in je utemeljen kognitivno in družbeno. S. Marmaridou (2000) je v okviru teorije izkustvenega realizma skušala pojasniti pomen tipičnih pragmatičnih pojavov, kot so deiktični izrazi, presupozicije, govorna dejanja in konverzacijske implikature. Aktualna so tudi leksikološka spoznanja pri nas o tem, da imajo medmeti, členki in pragmatični frazemi »sporočanjsko-komunikacijski« (Vidovič Muha 1999), »pragmatični pomen« (Jakob 2006) v smislu leksikaliziranega govornega dejanja.

Sodobna pragmatična izhodišča⁵ poudarjajo, da je za celovito razumevanje fenomena jezikovne rabe treba upoštevati kognitivne in družbene vidike sporazumevanja, saj je jezik tako biološki kot družbeni pojav, po eni strani del človeškega razuma in kognitivnih sposobnosti, po drugi pa se razvija družbeno, v družbi in je povezan z družbenim zaznavanjem.

Pragmatični pomen v izkustvenem realizmu je opredeljen kot »utelešen«⁶ v okviru človeških bioloških (kognitivnih) genetsko pogojenih sposobnosti ter individualnih in kolektivnih fizičnih in družbenih izkušenj, ki jih človek pridobiva iz življenjskega okolja, v katerem funkcionira kot biološko in družbeno bitje (MARMARIDOU 2000: 60–63; BERNJAK 2007: 289). Implicira, da isti nevalni in kognitivni mehanizmi, ki so zadolženi za percepcijo in senzomotorični nadzor, kreirajo naše konceptualne sisteme in načine človeškega razumevanja prek procesov hkratne nevalne aktivacije (MARMARIDOU 2000: 48).⁷

(Pre)živeti v prostoru je primarni cilj živih bitij in človeška prostorska izkušnja je pravzaprav prvinska, zato se vsaka veda, ki preučuje človeka in njegovo delovanje, dotakne tudi nekega segmenta prostorskega. V 80. letih prejšnjega stoletja se je v psihologiji utrdilo prepričanje o tem, da ima prostorska organizacija osrednjo vlogo v človeški kogniciji (LYONS 1977: 718 po MILLER in JOHNSON-LAIRD 1976: 375 id.). Konec 80. let 20. stoletja je raziskovanje prostorske entitete doživelo svojevrstni preporod, saj so mnoga družboslovna in humanistična področja v središče svojega raziskovalnega premisleka postavila prostor oz. prostorskost (WARF in ARIAS 2008: 12).⁸ V strokovni literaturi se ta raziskovalni premik označuje sicer nekoliko populistično, prostorski obrat (*spatial turn*), označuje pa ga spoznanje, da sta položaj (pozicija) in kontekst osrednje in neizogibno implicirana v vse strukture našega vedenja.⁹

⁵ Pregled sodobnih jezikovnopragmatičnih izhodišč raziskovanja jezikovne rabe in glavnih predstavnikov filozofske, kognitivne in družbene usmeritve pragmatike je podan pri S. MARMARIDOU (2000: 13–41).

⁶ Pojem utelešenosti je predmet zanimanja v nevroznanosti, psihologiji, semiotiki, jezikoslovlju, filozofiji in antropologiji (FUSAROLI, DEMURU, BORGHİ 2012: 1–6).

⁷ Tovrstne raziskave potekajo v nevropsihologiji; že dolgo je znano, da je primerna obdelava časovnih in prostorskih podatkov predpogoj za ustrezno človeško delovanje in dojemanje sveta. Študije dajejo zanimive rezultate; npr. potrjene so domneve o tem, da je desna polovica možganov ključno vpletena v razumevanje prostora, medtem ko je leva bolj povezana z razumevanjem časa (Lux, Marshall, Ritzl, Zilles, Fink, 2003). Zanimiva je tudi eksperimentalna študija o tem, da se preslikave prostorskega razlikujejo med ljudmi, ki pri delu primarno uporabljajo desno oz. levo roko, pri čemer desničarji pozitivneje vrednotijo desno stran in obratno (Casanto 2009).

⁸ Kritičnemu razmisleku »prostorskega obrata« v literarni vedi sta bili namenjeni tematska števila *Slavistične revije* 60/3 (2012), ur. Urška Perenič, in tematska številka revije *Primerjalna književnost* 36/2 (2013).

⁹ Med pionirji je omenjen Georg Simmel (s člankoma *The Sociology of Space, On the Spatial Projections of Social Forms*, 1903), ki je v začetku 20. stoletja z raziskovanjem prostora kot družbenega konstrukta odprl nove raziskovalne dimenzije kulturoloških in družboslovnih znanosti (BUSCH 2009: 130). V 60. letih sta pariška intelektualca Michel Foucault in Henri Lefebvre neodvisno drug od drugega prva radikalno povzdignila prostorsko entiteto, ki je dotlej veljala za statično, nad časovno, ki je veljala za dinamično, in razkrila ontološko pomembnost prostora. S tem sta pomembno vplivala na širjenje ideje prostorskega najprej na geografijo in zgodovino, nato še v druge družboslovne in humanistične znanosti (SOJA 2009: 18). V naravoslovnih znanostih se je že v začetku 20. stoletja uveljavil koncept prostor-čas, ki prostorski razsežnosti priključuje še časovno (t. i. štiridimenzionalni prostor Minkowskega); prim. npr. *Encyclopaedia Britannica: Time in 20th-Century Philosophy of Physics*.

1.2 Metoda

Nabor (enobesednih) prostorskih leksemov je bil pripravljen iz *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ) s sistemsko enotno pomenskosestavinsko zgradbo slovarskih razlag; izhajali smo iz razmerja med izrazom in s pomenom aktualizirano vsebino predstave (prostorske) pojmovne danosti (VIDOVIČ MUHA 2000: 18). Seznam jezikovnih izrazov, ki izražajo gibanje, položaj, stran telesa, usmerjenost ali razsežnost, smo uredili besednovrstno in ga primerjali z naborom gradiva v Leksikalni bazi za slovenščino,¹⁰ ki je v *Predlogu za izdelavo Slovarja sodobnega slovenskega jezika* predvidena kot eden temeljnih virov za izdelavo Slovarja sodobnega slovenskega jezika (KREK, KOSEM, GANTAR 2013: 10).

Jezikovnopragsmatični vidik je osredotočen na analizo rabe prostorskih izrazov v kontekstu okoliščin izrekanj, ki zaradi besedilnih korpusov ni več zgolj fiktivno možna, temveč temelji na gradivsko potrjenih tipičnih besedilnih realizacijah, ki omogočajo v večji meri in objektivneje razumeti dejanske okoliščine izrekanja in pogoje rabe. Zato smo v gradivu besedilnega korpusa Gigafida¹¹ analizirali rabo prostorskih izrazov, pri čemer je bila sistematično pregledana pogostnost pojavitve prostorskih pridevniških, prislovnih in predložih izrazov.¹² Na izbranih primerih je bilo analizirano neposredno besedilno okolje levo in desno od prostorskega izraza, gradivo pa razvrščeno glede na korpusni podatek o besedni vrsti, frekvenci in »kubičnem razmerju vzajemnosti« oziroma t. i. MI3 kolokatorjev (GANTAR 2007: 46 v GORJANC 2005: 82), pri čemer smo se omejili na največ deset najpogostejših kolokatorjev pri vsaki posamezni skupini. Sledil je deskriptivni opis empirično analiziranega izbranega gradiva.

2 Rezultati analize z razpravo

Prostor, splošno opredeljen ko »neskončna tridimenzionalna razsežnost, v kateri imajo predmeti in dogodki neko relativno pozicijo (položaj) in usmerjenost« (npr. po Encyclopaedii Britannici), določajo tri razsežnosti: dolžina, širina in višina oz. globina. V slovenščini izražamo razmerja (znotraj) teh razsežnosti s pridevniki, prislovi in predlogi, in sicer kakovostnimi pridevniki, ki poimenujejo (merljivo) razsežnost v prostoru (VIDOVIČ MUHA 2000: 65, 171–72), npr. *dolg – kratek*, *debel – tanek*, *ozek – širok*, *globok – plitev* oz. *plitek*; *visok – nizek*; krajevnimi pridevniki, npr. *bližnji*

¹⁰ Upoštevaajoč poskusni *Spletni slovar slovenskega jezika*.

¹¹ Korpus Gigafida vsebuje 1.187.002.502 besedi oz. 3.659.058 lem (JAKOPIN 2014: 10).

¹² Priznati je treba, da razmišljanje o povezanosti prostora in jezika raziskovalca hitro zapelje v smer lokalističnega razmišljanja (npr. teorija semantičnih lokacij; Piper 2001), da imajo prostorski izrazi v jeziku primarnejšo vlogo v primerjavi z drugimi izrazi, kar je tudi hipoteza kognitivnih psihologov, npr. Miller, Johnson-Laird (MARMARIDOU 2000: 86). Prostorski izrazi so namreč pogosto osnova za razlaganje drugih izrazov, npr. *krošnja* (zgornji del drevesa), *hlače* (oblačilo, ki obdaja spodnji del telesa), *dlan* (del zgornje človeške okončine), *zadnjica* (spodnji del človeškega trupa, zgornji del živalskega trupa), *obesiti* (namestiti kaj tako, da je pritrjeno zgoraj), *dvigniti* (premakniti z nižjega mesta, položaja na višjega), *skloniti se* (premakniti glavo, zgornji del telesa navzdol, zlasti naprej), *dohiteti* (s premikanjem priti do koga, ki gre spredaj), *pllašč* (oblačilo, ki se spredaj zapenja), *prvi* (ki leži, je spredaj pred čim), *metuljček* (modni dodatek na sprednji strani srajce) ipd. Vključitev vseh leksemov s prostorskimi asociativnimi predstavami bi pomenila prevelik odmik od cilja pojasniti leksikalizacijo prostorskih razmerij v slovenščini.

– *daljnji*; krajevnimi prislovi in prislovnimi zaimki: *zgoraj – spodaj, dol – gor, spredaj – zadaj, levo – desno, blizu – daleč, notri – zunaj, noter – ven, naprej – nazaj – naravnost; navzgor oz. navkreber – navzdol, navznoter – navzven; severno – južno, vzhodno – zahodno; tu oz. tukaj – tam*; prostorskimi predlogi, npr. *nad – pod, v – iz, od – do, pred – za*.

2.1 Pogostnost rabe prostorskih izrazov

Prostorski izrazi so, sodeč po podatkih o številu pojavitev v korpusu Gigafida, v jezikovni rabi zelo pogosti. Pregledana je bila pogostnost 12 lematiziranih kakovostnih pridevnikov,¹³ 25 krajevnih prislovov, 3 krajevnih prislovnih zaimkov in 8 prostorskih predlogov. Vsi imajo v korpusu več kot 2000 pojavitev, 56 % ima celo več kot 50.000 pojavitev. 41 % pridevnikov in 21 % prislovov (vključno s prislovnimi zaimki) ima več kot 100.000 pojavitev, npr. *širok* (185.383), *nizek* (263.329), *dolg* (382.014), *kratek* (401.830), *visok* (759.791); *tukaj* (173.605), *nazaj* (180.483), *daleč* (212.673), *tu* (314.053), *naprej* (389.517), *tam* (444.952). 75 % predlogov pa ima več kot 2.000.000 pojavitev v korpusu, npr. *pred* (2.111.618), *do* (3.684.487), *od* (3.925.760), *iz* (4.148.311), *za* (15.506.349), *v* (31.211.962).¹⁴

Vsi ti prostorski izrazi so v slovenščini že bili kompleksno in tudi pomensko-funkcijsko slovarsko obravnavani (npr. SSKJ). V Leksikalni bazi za slovenščino so skladensko razčlenjeni in pomensko opisani 3 izrazi, ki imajo v korpusu okrog 60.000 pojavitev: pridevnika *ozek* (68.593) in *debel* (65.386) ter prislov *zunaj* (54.377).

2.2 Kolokabilnost prostorskih izrazov

Identificirani zanimivejši kolokatorji prislovov *zgoraj* in *spodaj* so: a) samostalniki, ki poimenujejo dele besedila oz. neko upodobitev, npr. *slika zgoraj* (tako še: *pasica, stran, fotografija, rob*); b) glagolska primitiva *biti, imeti*, npr. *biti spodaj*; c) glagoli čutnega zaznavanja, npr. *gledati*; č) glagoli, ki ubesedujejo človeško besedilno delovanje, npr. *pisati, pripisati, objavljati, napisati*; d) izglagolski stanjski pridevniki, npr. *naveden, omenjen, naštet, opisan, citiran, podpisan*; e) prostorska predloga *od, v*, npr. *od zgoraj, spodaj v*; f) krajevni prislovi, npr. *desno, levo, visoko, daleč, globoko*, in g) krajevni zaimki, npr. *tam, tu*. Prislova *zgoraj* in *spodaj* sta pogosto sestavini stalnih besednih zvez in frazeoloških enot, npr. *od zgoraj navzdol, od spodaj navzgor; zgoraj brez* 'brez modrčka', *spodaj brez* 'brez spodnjic', *nekdo/tisti/on/oni tam zgoraj 'bog', nekje tam zgoraj 'nebesa'*.¹⁵

¹³ Tipologija lematiziranih pridevnikov v korpusu Gigafida ni pomenska; pridevniki so razdeljeni na »splošne, svojilne in deležniške«. V izračunu so upoštevani »splošni pridevniki«, ki pa seveda niso vedno kakovostni, temveč vrstni, del stalnih besednih zvez, npr. *visoko šolstvo, višje sodišče, visoka šola, višja šola; globoki dekolte, širša javnost, široki rezanci; debelo črevo, Debeli rtič* ipd. Problemov, povezanih z lematiziranostjo korpusa, na tem mestu ne bomo odpirali.

¹⁴ Zadnji dostop dne 8. 7. 2014.

¹⁵ Frazeološke enote zaradi svojega celovitega pomena potrebujejo svojevrstno obravnavo. Frazeološke sestavine s prostorsko sestavino so vsekakor zanimive za raziskovanje konceptualne metafore, npr. *zgoraj je dobro*.

Podobno so med opaznejšimi kolokatorji pri prislovih *spredaj* in *zadaj*: a) glagolska primitiva *biti*, *imeti*, npr. *biti spredaj*; b) stanjska glagola *ostati*, *sedeti*; c) krajevni prislovi, npr. *daleč*, *desno*, *levo*; č) krajevni zaimki, npr. *tam*, *tu*, in d) prostorski predlogi, npr. *od spredaj*, *zadaj za*.

Med zvezami pridevnika *levi* in *desni* je vredno omeniti samostalniške zveze, katerih jedrni del zapolnjujejo poimenovanja parne predmetnosti, zlasti telesnih delov, npr. *roka*, *noga*, *oko*, *rama*, npr. *leva roka*; *desno krilo*. Statistično najustaljeneje so zveze s samostalnikom *stran*, ki implicira prostorskost, npr. *desna/leva stran ceste*, *desna/leva stran telesa*. Izpostaviti je treba še pogosto skladijsko povezovanje pridevnikov *levi* in *desni* s prostorskimi predlogi *na*, *v*, *za*, *pod*, *od*, *proti*, npr. v zvezah *od leve proti desni*, *na levi*, *v levo*, *proti desni*.

Pregledane najpogostejše zveze z izbranimi prislovi, prislovnimi zaimki in pridevniki pokažejo v paru presenetljivo visoko identično realizacijo najpogostejših (prostih) besednih zvez, tudi ob zgolj statistični omejitvi na pet najpogostejših kolokatorjev, npr. razmerje a) *zgoraj* – *spodaj*, npr. *slika*, *fotografija*, *stran zgoraj/spodaj*; *biti*, *imeti* *zgoraj/spodaj*, *zgoraj/spodaj napisati*, *pripisati*; *zgoraj/spodaj naveden*, *omenjen*, *opisan*; *od zgoraj/spodaj*; *levo*, *desno*, *daleč zgoraj/spodaj*; *tam*, *tu zgoraj/spodaj*; b) *spredaj* – *zadaj*, npr. *biti*, *imeti*, *sedeti spredaj/zadaj*; *daleč spredaj/zadaj*; *tam spredaj/zadaj*; *spredaj/zadaj od*, *za*, *v*; c) *levo* – *desno*,¹⁶ npr. *levo/desno biti*; *levo/desno zaviti*, *zapeljati*; *levo/desno spodaj*, *zgoraj*; *na*, *v levo/desno*; *levo/desno od*. Posamezni protipomenski pari spadajo v isto pomensko polje, saj temelji na pripadnosti skupnemu pojmovnemu polju, kot navaja že A. VIDOVIČ MUHA (2000: 169) za par *dolg* – *kratek*. V slovarskem pomenskem opisu se v teh primerih zdi smiselno ohraniti podatek o medleksemskem pomenskem razmerju in ga tipološko ustrezno prikazati; v SSKJ, ki označuje dve skupini protipomenk, tj. skrajnostne in dopolnjevalne (VIDOVIČ MUHA 2000: 174), je npr. s kvalifikatorjem antonim (ant.) označeno razmerje *zgoraj* – *spodaj*.

2.3 Pragmatični pomen prostorskih izrazov

Pomen prostorskih izrazov je v slovenskem leksikalnem pomenoslovju tipološko že razčlenjen in opredeljen; prim. VIDOVIČ MUHA 2000: pomen krajevnih prislovo (37, 75–77, 97), pomen izprislovnih in izštevniških, vrstnih vrstilnih pridevnikov (64–65), pomen pridevnikov, katerih denotat je (merljiva) razsežnost v prostoru (65), pomen pridevnikov, povezanih z govornim dejanjem (190); prim. tudi skladijskopomenske utemeljitve o prvotno prostorskem oz. časovnem pomenu predložnih morfemov pri A. ŽELE (2012: 63 in na več mestih). Zato skušamo ugotovitve, da imajo prostorski izrazi z govornim dejanjem neločljivo povezan pomen in relativno prostorsko orientacijo glede na govorca (VIDOVIČ MUHA 2000: 64),¹⁷ osvetliti še s pragmatičnega vidika.

Analiza gradiva pokaže, da govorec z rabo prostorskih izrazov opravlja različna govorna dejanja, tipično dve: govorec izraža položaj, gibanje oz. usmerjenost koga/česa v tridimenzionalnem prostoru oz. govorec kaže na določeno mesto (v besedilu),

¹⁶ Prislova *levo*, *desno*, ki izražata prostorsko razmerje, sta izpeljana iz pridevnikov, in smo ju ločeno analizirali.

¹⁷ V SSKJ je to vidno v slovarskih razlagah pridevnikov *desni*–*levi* in prislovo *tukaj*–*tam*.

npr. *Zdelo se mu je, da se s tekočimi stopnicami vozi že celo večnost in končno je bil zgoraj na peronu – Izredni študent mora zgoraj naštete razloge utemeljiti z ustrežno dokumentacijo.*

Referenčna točka prostorskih izrazov je različna. Prim. povedi:

- (1) *Razstavna polovica sejma je zgoraj, prodajna je spodaj.*
- (2) *Izjavljam, da so zgoraj navedeni podatki resnični.*

Referenčna točka prislova *zgoraj* je v povedi (1) vezana na govorčevo zaznavanje prostora ('nad mano'), v povedi (2) pa na zaznavanje časa ('prej'). Prim. SSKJ (gesli *zgoraj* in *spodaj*), kjer je časovna dimenzija vključena v opis ponazarjalnih zgledov *zgoraj navedeni podatki* 'v predhodnem, dotakratnem besedilu', *opombe glej spodaj* 'v predhodnem, dotakratnem besedilu'. Raba izglagolskega pridevnika v prislovni zvezi tipa *zgoraj naveden*, ki je bila tudi s korpusno analizo identificirana kot pogosta (prim. 2.2), tipično indicira mestovno (ne prostorsko) referenčno točko.

- (3) *Ostanite tukaj.*
- (4) *Kliknite tukaj.*

Pomen prislovnega zaimka *tukaj* je v povedi (3) mogoče določiti glede na govorce, ki je v trenutku govorjenja prisoten v prostoru ('kjer sem zdaj jaz' oz. 'kamor zdaj jaz kažem'), v povedi (4) pa to ni nujno ('kamor (zdaj) jaz kažem' oz. 'kamor kaj, npr. puščica, kaže). Prostorsko referenco vzpostavlja le, kadar ga definira tudi časovna dimenzija, sicer indicira mestovno referenčno točko.

- (5) *Peljite skozi lipov drevored, nato zavijte levo.*
- (6) *Pojdite skozi vhod levo od odra.*

V obeh povedih je v pomenu prislova časovna dimenzija nerelevantna. Referenčna točka je človeško telo, ki je z vertikalnega vidika razumljeno dvodelno,¹⁸ zato je povezava z govorcem le posredna. Intuitivno se je zavedamo in jo je kognitivno tudi mogoče pojasniti.

2.4 Utelesenost izražanja prostorskih razmerij

Odgovoriti želimo še na vprašanje, kateri kognitivni mehanizmi podpirajo leksikalizacijo prostorskih razmerij. Raziskovanje univerzalnosti v prostorski semantiki je pokazalo, da vsi jezikovni prostorski sistemi temeljijo na človeškem izkustvu prostora, ki je omejen z naravo človeškega zaznavnega sistema (REGIER 1995: 63).¹⁹ Prostorskim razmerjem *zgoraj – spodaj, spredaj – zadaj in levo – desno* je skupna predstavnna shema telesno (tj. pogojene z vidom oz. premikanjem glave) in perceptivno (tj. z

¹⁸ Telo se menda pri človeškem zarodku začne razvijati simetrično (leva stran je enaka desni). Srce je prvi organ, ki se začne razvijati asimetrično, ko se levi ventrikel razširi. Ta položaj srca je pri človeku naraven in genetsko pogojen, saj se le pri 0,01 odstotku ljudi srce razvije na desni strani in velja za prirojeno anatomsko anomalijo (*dextrocardia situs inversus*). Človeško telo (ne govorec!) je orientacijska točka tudi v razlagah pridevnikov *levi* in *desni* v SSKJ (npr. *levi*): 'ki je na isti strani telesa kot srce'.

¹⁹ Seveda pa jeziki prostor različno opisujejo (Levinson 2004; www.medscape.com).

opazovanjem prostora okrog sebe) ponotranjene izkušnje. Premikanje oči oz. glave pri usmerjenosti, osredotočenosti pogleda na referenčno točko v prostoru je človeško univerzalno. Utelesenost pomena prostorskih razmerij omogoča polnofunkcijsko rabo teh pogostih izrazov v najrazličnejših kontekstih, predvsem pa razumevanje mnogih iz te prostorske predstavne sheme motiviranih pomenskih prenosov.

3 Sklepna misel

Že zgolj frekvenčni podatki o pogosti rabi prostorskih izrazov kažejo, da pri prostorskih izrazih upravičeno pričakujemo temeljit pomensko-funkcijski opis v vseh novih razlagalnih slovarjih slovenščine. Z analizo kolokabilnosti prostorskih izrazov v korpusnem gradivu smo potrdili obstoj osnovnih treh prostorskih razmerij v slovenščini: *zgoraj – spodaj, spredaj – zadaj in levo – desno*.²⁰ Vertikalno razmerje *zgoraj – spodaj* se potrjuje kot eno od primarnih leksikaliziranih prostorskih razmerij (prim. LYONS 1977: 690). Analiza jezikovne rabe je pokazala, da je v leksikalizacijo temeljnih prostorskih razmerij ključno vpleten človek kot uporabnik jezika. Z alterativnim izkustvenim pristopom k pragmatičnemu pomenu smo pojasnili, da so temeljna prostorska razmerja utemeljena z univerzalno človekovo bivanjsko in čutno izkušnjo, s čimer smo potrdili v jezikoslovju že ugotovljeno, da prostorska dimenzija temelji na antropocentričnem in antropomorfskem dojetanju sveta (LYONS 1977: 690).

VIRI IN LITERATURA

- Elizabeta BERNJAK, 2007: Črno na belem – fehéren feketén: Pomenske razsežnosti črne in bele barve v slovenski in madžarski frazeologiji. *Slavistična revija* 55/1–2. 283–302.
- Brigitta BUSCH, 2009: Local Actors in Promoting Multilingualism. *Discourses on Language and Integration: Critical Perspectives on Language*. Ur. G. Hogan-Brun, C. Iar-Molinero, P. Stevenson. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 129–52.
- Daniel CASANTO, 2009: Embodiment of Abstract Concepts: Good and Bad in Right- and Left-Handers. *Journal of Experimental Psychology* 138/3. 351–67.
- Encyclopedia Britannica*. Na spletu.
- Riccardo FUSAROLI, Paolo DEMURU, Anna M. BORGHI (ur.), 2012: *Journal of Cognitive Semiotics: The Intersubjectivity of Embodiment* 4/1.
- Polona GANTAR, 2007: *Stalne besedne zveze v slovenščini: Korpusni pristop*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Dirk GEERAERTS, Hubert CUYCKENS, 2007: *Cognitive Linguistics*. Oxford: University Press.
- Nataša JAKOP, 2006: *Pragmatična frazeologija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

²⁰ Zanimive rezultate bi dala pragmatična analiza še drugih prostorskih razmerij, npr. *notri–zunaj*.

- Primož JAKOPIN, 2014: Slovar sodobnega slovenskega jezika in Wikislovar. *Posvet o novem slovarju slovenskega jezika*. Na spletu.
- Mateja JEMEC (1998/1999): Človeku dobro dene, če se izrobanti: Izražanje jeze v Slovarju slovenskega knjižnega jezika, Pleteršnikovem Slovensko-nemškem slovarju in Slovenskem etimološkem slovarju. *Jezik in slovstvo* 44/6. 229–36.
- Božidar KANTE (ur.), 1998: *Kaj je metafora?: Zbornik*. Ljubljana: Krtina.
- Korpus Gigafida*. Na spletu.
- Simon KREK, Iztok KOSEM, Polona GANTAR, 2013: *Predlog za izdelavo Slovarja sodobnega slovenskega jezika*. Na spletu.
- Erika KRŽIŠNIK, Marija SMOLIČ, 1999: Metafore, v katerih živimo tukaj in zdaj. 35. *seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ur. E. Kržišnik. Ljubljana: FF. 61–83.
- Erika KRŽIŠNIK (2004): Pojmovanje metafore v kognitivnem jezikoslovju. Čas je denar – tako rečemo = tako mislimo. *Slovenski jezik in literatura v evropskih globalizacijskih procesih*. Ur. M. Jesenšek. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 56–77.
- George LAKOFF, Mark JOHNSON, 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago: University Press.
- Stephen C. LEVINSON, 2004: *Space in Language and Cognition. Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge: University Press.
- Silke LUX, John C. MARSHALL, Afra RITZL, Karl ZILLES, Gereon R. FINK, 2003: Neural Mechanisms Associated with Attention to Temporal Synchrony versus Apatial Orientation: An fMRI Study. *NeuroImage* 20. 58–65.
- John LYONS, 1977: *Semantics*. Cambridge: University Press.
- Sophia S. A. MARMARIDOU, 2000: *Pragmatic Meaning and Cognition*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Merriam Webster Dictionary*. Na spletu.
- George A. MILLER, Phillip N. JOHNSON-LAIRD, 1976: *Language and Perception*. Cambridge: University Press.
- Predrag PIPER, 2001: *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek 91.
- Terry REGIER, 1995: A Model of the Human Capacity for Categorizing Spatial Relations. *Cognitive Linguistics* 6/1. 63–88.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1970, 1975, 1979, 1985, 1991). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Jerica SNOJ, 2010: *Metafora v leksikalnem sistemu*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Edward W. SOJA, 2009: Taking space personaly. *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*. Ur. B. Warf, S. Arias. London, New York: Routledge Taylor & Francis Group. 11–34.

- Ada VIDOVIČ MUHA, 1999: Čas in prostor, ujeta v slovenski slovar 20. stoletja. 35. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ur. E. Kržišnik. Ljubljana: FF. 7–26.
- , [2000] 2013: *Slovensko leksikalno pomenoslovje: Govorica slovarja*. Ljubljana: ZIFF.
- Barney WARF, Santa ARIAS (ur.), 2009: *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*. London, New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Margaret WILSON, 2002: Six Views of Embodied Cognition. *Psychonomic Bulletin & Review* 9/4. 625–36.
- Andreja ŽELE, 2012: *Pomensko-skladenjske lastnosti slovenskega glagola*. Ljubljana: Založba ZRC ZRC SAZU.

SUMMARY

With a linguistic pragmatics approach, which explains the meaning of linguistic components relative to the participants of communication and the context of their use, the article analyzes lexicalized Slovene speech acts with spatial reference. The study included place adverbs and adverbial phrases, e.g., *tukaj* 'here', *tam* 'there', *tja* 'there', *blizu* 'close by', *daleč* 'far', *na levo* 'to the left', *na desno* 'to the right'; prepositions expressing spatial relationships, e.g., *pred*, 'in front', *za* 'behind', *od* 'front', *do* '(up) to'; and some verbs of motion, e.g., *približevati se* 'to approach', *oddaljevati se* 'to distance oneself', *dohitevati* 'to catch up', *prehitevati* 'to pass up'. The conceptual structuring of space and the expression of spatial relationships in Slovene are largely based on dynamic, relative understanding of space, which is not absolute, but depends on the observer and the temporal dimension (Minkowski's space vs. time). Hence the lexicalization of spatial relationships is enabled and supported by the speaker's egocentric view of the surrounding space. The results of the study that reveal the dimension of the speaker's egocentric view of the surrounding space and the conception of spatial relationships in Slovene have a direct application in lexicography, i.e., in treating the group of spatial (deictic) components.

UDK 811.163.6'38:811.163.6'367.624

Monika Kalin Golob, Nataša Logar

Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani

PROSTOR V POROČEVALSKEM SKUPNEM SPOROČANJSKEM KROGU

V prispevku obravnavamo prostor in čas kot eno od sporočanjških spremenljivk, ki jo morata tako tvorec poročevalskega besedila kot naslovnik razumeti enako. Za ta namen je poročevalstvo razvilo poseben besedilni začetek, časo-prostorskih vhod, ter specializiralo rabo nekaterih prostorskorelacijskih pridevnikov in prislovov. Na podlagi analize preteklih in sodobnih časopisnih besedil prikazujemo, kako in iz katerih razlogov.

Ključne besede: stilistika poročevalstva, razvojni lok časo-prostorskega vhoda, skupni sporočanjški krog, prostorskorelacijski pridevniki in prislovi

The article discusses space as one of communication variables, which must be understood in the same way by both the author of the text and the addressee. For that reason, the specific textual beginning was developed in reporting, i.e., the so-called temporal-spatial entry, and a specialized use of a limited number of adjectives and nouns expressing spatial relationships. Based on the analysis of past and current newspaper and magazine articles, the authors show how this took place and for what reasons.

Keywords: stylistics of reporting, common communication cycle, adjectives expressing spatial relationships, developmental curve of temporal-spatial entry

1 Uvod

Skupni sporočanjški krog kot uistosmerjenost treh sporočanjških spremenljivk – tvorca, besedila in naslovnika – v isto sporočanjško okoliščino v smislu tukajšnjosti in zdajšnjosti, prostorski in časovnosti se med drugim dosega tako, da predmeti govora niso poimenovani, ampak nanje kažejo nanašanjške besede (KOROŠEC 1998: 161–225). V prispevku se bomo posvetili časovni in prostorski umestitvi dogodka ali stanja, ki ga ubeseduje poročevalsko besedilo in ki je nujna prvina najmanjše poročevalske enote, vestiškega pravzorca oz. referema (KOROŠEC 1998: 195). Osrednje zanimanje bomo namenili nanašanjškim besedam, katerih sporočanjška okoliščina (referenca) je navedena v besedilu. Tvorec besedila takšno umestitev običajno poda z datumom in navedbo kraja, z obema pa nato vzpostavlja še besedilne vezi z zaimki ter prislovi tipa *tamkajšnji* in *tam* (če se omejimo samo na prostor).

Poročevalsko sta prostor in čas nujni referemski prvini, zato bomo v prvem delu prispevka prikazali razvojni lok časo-prostorskega vhoda¹ ter njemu prilagojenih izvenbesedilnih prostorskih in časovnih nanašanjških besed v tiskanih poročevalskih besedilih od začetkov oblikovanja vesti kot besedilne vrste do sodobnosti. Nato

¹ To pomembno zlitost prostora in časa v poročevalstvu skuša Korošec (1998) prikazati tudi s poimenovanjem, ki je na videz pravopisno sporno, torej ne časovno-prostorski, ampak časo-prostorski.

se bomo posvetili aktualni rabi za tiskano poročevalstvo značilnih prostorskorelacijskih pridevnikov in prislovov *tukajšnji*, *tamkajšnji* ter *tukaj* in *tam*.

Prvi del naše analize temelji na jezikovno-stilni analizi gradiva prvih treh slovenskih dnevnikov (Slovenski narod, Slovenec, Edinost), kot je bilo zbrano in delno že analizirano v raziskavi, objavljeni v Kalin Golob (2003), ter nato nadgrajeno z izpisi dnevnikov prve polovice 20. stoletja (Korošec 2009). Podatke o sodobnem stanju smo pridobili z ogledom Dela, Dnevnika, Slovenskih novic, Večera, Financ, Gorenjskega glasu, Dolenjskega lista in Primorskih novicah, v večjem obsegu pa nato še iz časopišnega dela pisnega korpusa slovenščine Gigafida (Logar Berginc idr. 2012).

2 Razvoj žanra vest in časo-prostorskega vhoda v poročevalskih besedilih²

MISTRÍK (1985: 466) zamečke vesti postavlja v drugo polovico 15. stoletja, za ta čas se namreč predvideva, da so občasno tiskali časopise, katerih edini namen je bil informirati, kratka besedila so ubesedovala najrazličnejše novice in so bila v teh časopisih edina vrsta besedil. Kasnejši mesečniki in tedniki so prav tako vsebovali predvsem tovrstna kratka besedila ter podatke in poročila o novih knjigah. Šele prvi dnevnik, ki je začel izhajati leta 1650 v Leipzigu (*Die Einkommende Zeitung*), pomeni začetek shematizacije poročevalskih besedil. Mistrík (n. m.), pa tudi drugi raziskovalci vesti (Košir 1988; Slavković 1979) menijo, da so se od 15. do 19. stoletja iz vesti nato razvili drugi žanri, kot npr. komentar in uvodnik ter presojevalna poročevalska besedila sploh.

KOROŠEC (1998: 30) meni, »da se je vest razvojno oblikovala kot posledica potrebe, zajeti v določenem sporočilu tisto sfero dogodkov, dejstev, ki ima manjše število za nas zanimivih prvin«. Vestiški pravzorec se je razvijal postopoma. Prva razvojna stopnja v slovenskem poročevalstvu je vest, ki je sestavljena iz povedi vsakdanjega nejavnega sporočanjaškega stika KOROŠEC (1981: 363–67).

Jasnejšo razvojno črto pri oblikovanju vesti ter ustaljevanje različnih poročevalskih avtomatizmov in obrazcev kažejo besedila v tipičnih vestiških rubrikah prvih slovenskih dnevnikov. V njih se poročevalski vzorec širi vsaj z enim izmed obeh podatkov, običajneje s prostorskim:³(Nesreča.)

V Špilfeldu na slov. Štajerskem je železniški vlak necega kmeta povozil. Kmet je bil precej mrtev. (SN 1873, 6. 9., 3; ds)

Nesreča. V Radečah se je ubila 72letna zasebnica Helena Petrič. (SN 1899, 25. 7., 2; dv)

Časovna umestitev dogodka je povzročala več težav, preden se je ustalila, in sicer zato, ker ni bila navada, da bi pred vsako vestjo ali poročilom navedli časovni in prostorski podatek, t. i. časo-prostorski vhod v besedilo (KOROŠEC 1998: 183, 199), ki bi naslovniku olajšal pretvorbo prostorskih in časovnih nanašanjskih besed v besedilo. Časopisi so imeli seveda naveden podatek o času in kraju v glavi (mesto izdajanja in dan, ko je izvod izšel), rubrika *Politični razgled* je imela od leta 1873 pa vse do

² Poglavje je nastalo na gradivu raziskave razvoja jezikovnih in stilnih prvin prvega slovenskega dnevnika, ki je že analizirano v Kalin Golob (2003).

³ Vse poudarke v zgledih sva dodali avtorici.

leta 1882 naveden takoj pod rubričnim naslovom še drugi podatek o kraju in času (običajno dan pred izdajo, tj. čas urejanja besedil), ostale rubrike so bile brez časo-prostorskega vhoda. Tretji čas pa je bil čas tvorjenja besedila oz. čas dogodka, ki se ni ujema s prvim podatkom na časopisnem izvodu. V rubriki *Dopisi* je bil tako avtomatiziran začetek besedila oz. t. i. *panaslov*: *Iz + KRAJ + DATUM (Iz Ljutomera 29. decembra.)* in na te podatke so se v dopisih navezovali časovni ter krajevni prislovi in izprislovni pridevniki.

Ker časo-prostorski vhod v vesteh dolgo ni bil naveden – izjema so bile le vesti v telegramih, ki so se v posebni rubriki redno pojavljali šele od leta 1882 – je dolgo prihajalo do tvorčevih (ali urednikovih) opomb, ki so dogodek časovno umeščale, pa tudi do nejasnosti pri sprejemanju časovnih prislovov. Urednik sprva jezikovne časovnosti ni novic prilagajal točki sprejema in jih je objavljajal, ne da bi upošteval časovni razmik med dogodkom in sprejemom, čeprav je bil ta razmik zaradi slabših povezav in tehnoloških ovir še daljši od današnjega:

Iz Carigrada ve telegraf od 20. t. m. poročati, da [...] General Ignatiev in Salisbury odhajata v ponedeljek (**t. j. za naše bralce včeraj**), drugi zastopniki pa otidejo prihodnji teden. [...] (SN 1877, 23. 1., 1)

S stališča današnjega sprejemanja poročevalnih besedil kažejo neustaljenost v rabi časovne umestitve dogodka tudi zgledi, ko se časovni prislovi navezujejo na nikjer zapisano referenčno točko, ki pa jo lahko rekonstruiramo kot čas tvorjenja besedila. Ker takratne vesti niso imele časo-prostorskega vhoda, je bilo treba vsaj enega izmed prislovov dodatno pojasniti: *danes (13. maja)*, saj *danes* v vesti ni bil *danes* na točki sprejema besedila. V drugem zgledu spodaj pa se *danes* navezuje na časovni podatek v glavi časopisa, ne na tistega, ki stoji ob začetku rubrike, po rubričnem naslovu:

(Vojni minister Kuhn) je bil včeraj v Ljubljani. Odstopil je bil v »hotel Europa«. **Danes (13. maja)** je odpotoval v Reko. (SN 1873, 14. 5., 3)

(2) V Ljubljani **8. avgusta**: Kakor poročajo dunajske novine, bode **danes 9. t. m.** naš cesar Franjo Josip obiskal nemškega cesarja, ki se zdravi v Gaštajnu. (SN 1879, 9. 8., 1)

Če primerjamo zgled (2) z naslednjim zgledom (3), bi bil tretji glede na konvencijo, kot jo je poznalo slovensko časopisje v 20. stoletju, sprejemljivejši, saj lahko časovni in prostorski podatek v rubriki *Politični razgled* razumemo kot kasnejši časo-prostorski vhod. Kljub temu pa je v vesti prislov *včeraj* še dodatno pojasnjen (*t. j. v nedeljo*), kar kaže na neutrujenost konvencije:

(3) SN 17. 2. 1880, **torek**

V Ljubljani 16. februarja /= **ponedeljek**/.

V soboto sta avstrijska in ogerska delegacija skupno glasovali o vprašanji [...] Včeraj, **t. j. v nedeljo** pa sta imeli delegaciji sklepne seje.

V drugih vestiških rubrikah Slovenskega naroda (*Domače stvari*, *Razne vesti*) časovnega in prostorskega podatka pod rubričnim naslovom ni bilo vse do leta 1895, zato so ju po potrebi dodajali v besedilu:

(4) SN 23. 4. 1881 /= **sobota**/

(Vreme.) Do stalnega lepega vremena menda letos ne pridemo več, ka-li! Spet imamo (v **četrtak ko to pišemo**) obilo dežja in snega.

Ker vesti rubrike *Domače stvari* niso imele časo-prostorskega vhoda v besedilo, je ostajalo veliko nanašanjskih besed brez izrecno zapisanih referenčnih točk in so jih morali bralci razbrati oz. uganjevati:

(Obiskovanje božjih grobov) po **tukajšnjih** cerkvah je bilo tudi letos jako živahno. (SN 1879, 13. 4., 3)

(Umirovljen) je z 2. dnem t. m. Josip Šebesta, tajnik **tukajšnje** tabačne tovarne. (SN 1887, 12. 11., 3)

(O ljubljanskem škofu.) Potrjuje se nam tudi iz Dunaja, da je v **včerašnjem** listu priobčena povest »Besednikova« resnična, da je namreč g. Müller – resigniral na stolico ljubljanskega škofovstva, da bodo torej še dalje novega škofa iskali. (SN 1873, 14. 5., 3)

(Deželni predsednik) g. A. Winkler vzprejel je **danes** čestitko odvetniške kamore. (SN 1883, 21. 2., 3)

Lahko predvidevamo, da *tukajšnje cerkve* in *tukajšnja tobačna tovarna* pomeni *cerkve v Ljubljani* in *tobačna tovarna v Ljubljani*, ker je bila vest objavljena v rubriki *Domače stvari*, v kateri so se pojavljala besedila, ki so ubesedovala predvsem novice, povezane z dogodki v Ljubljani. Vemo pa tudi, da so se v tej rubriki včasih pojavljali skrajšani dopisi, zato bi se lahko pridevniški naveznik *tukajšnje* vsaj pri zvezi *tukajšnje cerkve* (za tobačno tovarno je seveda to manj verjetno) nanašal tudi na kateri koli slovenski kraj, ki pa ga je urednik izpustil, ko je dopis prilagajal vestiški rubriki. Tudi pridevnik *včerašnji* se lahko nanaša na 13. 5. 1873, če za referenčno točko vzamemo podatek v glavi časopisa, lahko pa tudi na 12. ali 11. 5., ker vemo, da je od časa ubeseditve do tiskanja časopisa v 70. letih 19. stoletja minil vsaj en dan. Enako je s prislovom *danes*. Vendar predvidevamo, da sta se pridevnik in prislov nanašala na datum v glavi časopisa, saj bi pri kakem drugem referiranju urednik pristavil pojasnilo.

Pravi časo-prostorski vhod v vest je utrdilo šele objavljanje telegramov v posebni rubriki *Telegrami Slovenskemu Narodu*, vendar le v tej rubriki, druge vesti so imele še vedno le en prostorski in časovni podatek pod rubričnim naslovom. Telegrami so imeli do konca stoletja pravzaprav enako vlogo kot današnje kratke vesti: na najkrajši možen način ubesediti najnovejše informacije. V vključevanju telegramov v poročevalstvo vidi Korošec (1998: 199) eno izmed razvojnih faz v oblikovanju vestiškega pravzorca. Časo-prostorski vhod je ostajal skladiščno nevezan, po letu 1885 pa so se v telegramih pogosteje pojavljali krajevno-, časovnoprislovni in izpridevniški navezniki na podatke v časo-prostorskem vhodu:

Peterburg 11. julija. Včera zvečer kraljica grška z otroci **semkaj** dospela. (SN 1886, 12. 7., 3)

Od tod je le še korak k oblikovanju pravega vestiškega pravzorca:

London 11. novembra. **Danes zjutraj** trčil je pri **Tauntonu** tovarni vlak z brzovlakom. Čuje se, da je deset oseb mrtvih, osem ranjenih. (SN 1890, 12. 11., 3)

Načelo gospodarnosti – v telegramih pač varčevanja z besedami – je časovne in prostorske podatke vključevalo le takrat, kadar ti niso bili enaki tistim v časovno-prostorskem vhodu, kljub temu je najpomembnejši vpliv telegramov na izoblikovanje vesti gotovo časo-prostorski vhod v besedilo.

3 Časo-prostorski vhod in skupni sporočanski krog v poročevalstvu 20. stoletja

Časo-prostorski vhod v druge, netelegrafske vesti se je izoblikoval šele v 20. stoletju, ko so se vestiške rubrike poenotile in ni bilo več tako izrazitega nasprotja med novicami, sprejetimi po telegrafu in telefonu, ter tistimi, ki so v uredništvo prihajale kako drugače; telegraf in telefon sta postala običajna posrednika, pojavljale pa so se vedno nove poti, ki jih je omogočal tehnološki razvoj. Sprva je časo-prostorski vhod v vestiško rubriko skupen, en sam za celotno vestiško rubriko, in je umeščen pod rubrični naslov. Časo-prostorski vhod se pred vestmi pojavi po letu 1925,⁴ ko se z njim začenjajo že skoraj vse vesti in razširjene vesti. Vesti vse do leta 1935 niso popolne v smislu vestiškega vzorca, tako da neredko tudi kateri od bistvenih podatkov manjka. Kot ugotavlja Koroščeva (2009), od leta 1943 vesti v osnovi že sledijo vestiškemu pravzorcju. Dokončno ustaljenost časo-prostorskega vhoda lahko postavimo v obdobje po drugi svetovni vojni, ko se izčistijo poročevalni in presojevalni žanri ter vzpostavi ločevalna norma.

Obdobje druge polovice 20. stoletja analitično obravnava KOROŠEC (1998: 177–94). Skoraj do preloma v 21. tisočletje so novinarji osrednjega slovenskega dnevnika *Delo*⁵ ubesedovali časovno razsežnost tako, da je moral časovne nanašajnske besede (prislove in pridevnike) prilagajati naslovniku, in ne tvorec. Časopisno besedilo je sicer imelo opredeljeni dve časovni točki: eno na naslovnici, ta je označevala izid izvoda časopisa, drugo pa v časo-prostorskem vhodu. Čas, ki je bil del časo-prostorskega vhoda v sinopsisu, je bil čas tvorjenja besedila in posledično tudi prevladujoči notranji čas besedila. Nanj so se zato vezale tudi časovne nanašajnske besede. Časovne pre tvorbe (besedilni *danes* je bil v objektivnem času v resnici *včeraj*) je opravil bralec.

Ta konvencija se je pri *Delu* 26. 5. 1998 prekinila. Uredništvo se je odločilo, da bo spremenilo dolgoletno prakso, v slovenskem poročevalstvu temelječo na tradiciji, ki je razvojno izhajala iz zgledovanja na nemško poročevalstvo. S tem je povzročilo veliko težav tako pri pisanju besedil kot pri sprejemanju. Sprememba oz. ukinitvev tradicionalnega časo-prostorskega vhoda se je zgodila, kot piše takratni urednik *Dela* Mitja Meršol (*Delo*, 26. 5. 1998: 1), ker je *Delo* želelo prenoviti grafično podobo, tako da je bistveno prvino poročevalske tradicije štelo le za »odvečen grafični element«: »Nova grafična podoba izvira zgolj iz želje in potrebe, da vam še bolj približamo najpomembnejše dogodke; časopisu bi radi dali več svežine, večjo 'zračnost' in prostornost, brez odvečnih grafičnih elementov, tako pa bi dosegli večjo berljivost

⁴ Obdobje prve polovice 20. stoletja je glede na ugotovitve Kalin Golob (2003) primerjalno analizirala Korošec (2009).

⁵ Enako prakso so imele tudi Slovenske novice in jo zaključile leto kasneje kot *Delo*.

in preglednost.« Tako so strani *Dela* postale vizualno sicer modernejše, a vsebinsko okrnjene. Tovrstni »vizualni modernosti« so sledili tudi *Večer*, *Dnevnik* in *Finance*, ki so se v celoti odpovedali časovnemu in prostorskemu vhodu v besedilo, tako da so besedila videti izrazito neporočevalska. Zgolj prostorski vhod pa še naprej vzdržujejo poročevalna besedila v *Delu*, *Slovenskih novicah*, *Gorenjskem glasu*, *Dolenjskem listu* in *Primorskih novicah*.

V 21. stoletju tako čas v slovenskem časopisju zaznamuje le glava izvoda časopisa, časovne nanašajske besede v tiskanih poročevalskih besedilih pa novinar prilagaja tam navedenemu datumu. Druga umestitev, torej prostorska, pa je – razen pri navedenih *Večeru*, *Dnevniku* in *Financah* – del prostorskega vhoda v besedilo.

4 Prostorski nanašajski pridevniki in prislovi: Med ubesedenim dogodkom in skupnim sporočanjским krogom

Za časopisna besedila v večini primerov velja časovno zaporedje *dogodek* → *ubeseditiv* → *sprejem*. Na isto stopenjskost lahko navežemo tudi prostor, saj se celotni sporočevalski proces v poročevalstvu tiskanih medijev dogaja na več prostorskih točkah. Če jih opredelimo širše, tj. z navedbo kraja, so naslednje: kraj, v katerem se je zgodil dogodek ali je bilo neko stanje, kraj, v katerem tvorec piše besedilo (torej kraj ubeseditve, ki je lahko enak prejšnjemu ali pa ne; če je tvorec več, je lahko tudi krajev ubeseditve več), in kraj oz. kraji, kjer so bralci (torej kraji sprejema, ki so lahko (deloma) prekrivni z obema prejšnjima dvema oz. vsemi prejšnjimi ali pa ne).

Novinarji časovne nanašajske besede, kot so *današnji*, *jutrišnji*, *danes* in *jutri*, danes vnaprej prilagajajo dnevu sprejema. Tovrstna skupna izhodiščna točka za prostor bi lahko bil prostorski vhod v besedilo, a že naslednja zgleda kažeta, da raba tu ni enoumna in je posledično kot prostorskorelacijski pridevnik v zelo podobnih besedilih enkrat rabljen *tukajšnji*, drugič pa *tamkajšnji* (podobno je z njunima prislovnima paroma *tukaj* in *tam*).

DOBOVA Jutri ob 16. uri se bo v športni dvorani **tukajšnje** osnovne šole začelo športno srečanje svetnic in svetnikov [...]. (*Dolenjski list*, 2004)⁶

DOBROVA Krajevna skupnost Dobrova pri Ljubljani je v **tamkajšnjem** gasilskem domu pripravila srečanje [...]. (*Dnevnik*, 1997)

4.1 *Tukajšnji*, *tamkajšnji*

Izhodišče obravnave pridevnikov *tukajšnji* in *tamkajšnji* je bilo vprašanje, kam tvorec postavi sebe in bralca: (a) v kraj, ki je naveden bodisi v prostorskem vhodu bodisi kje drugje v besedilu, ali (b) v kraj, ki ni enak niti prostorskemu vhodu niti zaimkovi besedilni referenci, tj. nanašalnici ali vezi (BEAUGRANDE, DRESSLER 1992: 41–64; KOROŠEC 1998: 216–25; Gorjanc 1999). V prvem primeru sebe in bralca postavi na mesto dogodka ali stanja – in uporabi pridevnik *tukajšnji* (prim. zgled pod (a) spodaj). V drugem primeru pa je do končne izbire zaimka mogoče priti po dveh poteh:

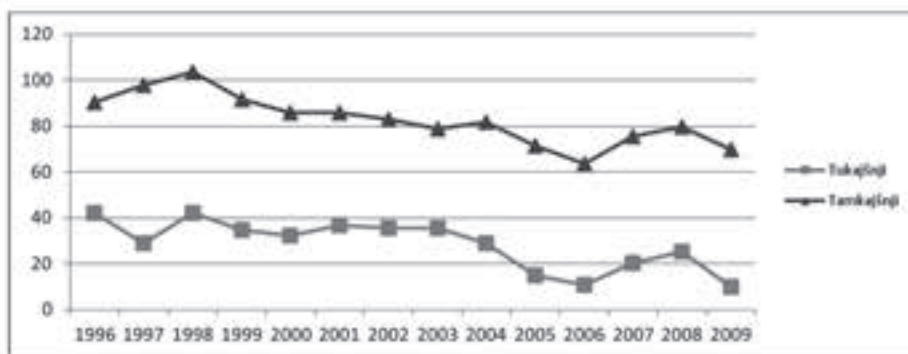
⁶ Vsi zgledi iz tega dela prispevka so iz korpusa Gigafida.

(b1) tvorec bodisi že sam ni bil na kraju dogodka ali stanja (pa tudi pretvarja se ne, da je bilo tako), in posledično uporabi pridevnik *tamkajšnji*; ali pa (b2) je bil oz. je v času pisanja še vedno na mestu dogodka ali stanja (ali pa vsaj v mislih svojo navzočnost postavi tja), kljub temu pa za bralca opravi pretvorbo na podlagi sklepanja, da bo ta v času sprejemanja besedila zelo verjetno kje drugje; in posledično uporabi pridevnik *tukajšnji* (prim. zgled pod (b)).

(a) LJUTOMER, 22. **Tukajšnje** strelsko društvo bo danes in jutri na prenovljenem strelišču v Ljutomeru pripravilo mednarodno tekmovanje v streljanju s standardno zračno puško in pištolo. (*Dnevnik*, 2000)

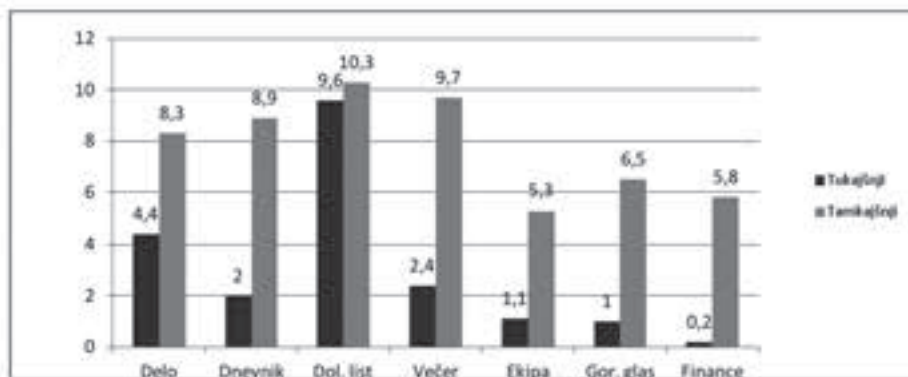
(b) VIŠNJA GORA **Tamkajšnji** vzgojno izobraževalni zavod je ob 50-letnici obstoja v petdesetih dneh pripravil različne prireditve. (*Dolenjski list*, 1998)

Prvi podatek iz korpusne analize, tj. relativna pogostost obeh pridevnikov (*tukajšnji*: 24 pojavitev na milijon besed, *tamkajšnji*: 68 pojavitev na milijon besed), kaže, da avtorji sodobnih časopisnih besedil pogosteje izbirajo drugo možnost. Če seštejemo pojavitve obeh pridevnikov v časopisnem delu Gigafide, dobimo četrtninski delež pridevnika *tukajšnji* in tričetrtninski delež pridevnika *tamkajšnji*. Medsebojno razmerje med obravnavanima pridevnikoma je bilo v analiziranem 14-letnem obdobju sicer stabilno; raba tako pridevnika *tukajšnji* kot *tamkajšnji* je sicer čez leta rahlo upadala (Slika 1).

Slika 1: Pridevnika *tukajšnji* in *tamkajšnji* v časopisnem delu Gigafide v letih 1996–2009 glede na število vseh besed iz časopisov v teh letih (v številu besed na milijon).

Četrtninski delež pridevnika *tukajšnji* še vedno pomeni več kot 18.000 pojavitev, zato smo si podrobneje ogledali njihove vire. Ker število besed iz posameznih časopisov v Gigafidi ni enakomerno, smo primerjali relativne deleže pojavljanja obeh pridevnikov v vsakem od časopisov (Slika 2).

Slika 2: Pridevnika *tukajšnji* in *tamkajšnji* v časopisnem delu Gigafide glede na število vseh besed iz teh virov (v številu besed na milijon).

Slika 2 kaže izstopajočo rabo pridevnikov *tukajšnji* in *tamkajšnji* v *Dolenjskem listu*: avtorji besedil v tem časopisu zelo radi uporabljajo oba, in to v skoraj enakem deležu. Manjše in med seboj podobne deleže pridevnika *tamkajšnji* imajo *Večer*; *Dnevnik* ter *Delo*, še nekoliko manjše pa *Gorenjski glas*, *Finance* in *Ekipa*. Pridevnik *tukajšnji* se pri štirih časopisih uporablja približno petkrat manj pogosto kot pridevnik *tamkajšnji*, pri *Financah* je *tukajšnji* celo zelo redek.

Nadaljnjo pozornost smo posvetili izstopajočemu *Dolenjskemu listu*. V besedilih tega časopisa je razvidno, da je raba pridevnika *tukajšnji* značilna za začetke njegovih vesti, prim.:

ŠENTJERNEJ **Tukajšnji** občinski svet je 27. maja sprejel strategijo razvoja kmetijstva in podeželja [...] (*Dolenjski list*, 2004)

Namesto tovrstnega *tukajšnji* drugi časopisi vesti običajno začenjajo s poln(ejš)im poimenovanjem organizacije ali ustanove na mestu osebk ali prislovnega določila kraja, torej v obliki *Občinski svet občine Šentjernej je ...*, *V osnovni šoli Bizeljsko bodo ...* Če bi zanemarili tovrstno rabo pridevnika *tukajšnji*, *Dolenjski list* po tej lastnosti ne bi odstopal od ostalih časopisov.

V zvezi s pridevnikom *tamkajšnji* v *Dolenjskem listu* se je zdel smiseln ogled predvsem njegove morebitne odvečnosti – v primerjavi z *Ekipo* in *Financami* se namreč tam pojavlja skoraj enkrat pogosteje. Ugotovili smo, da rabo pridevnika *tamkajšnji* v *Dolenjskem listu* krepi predvsem – in hkrati enako, kot velja za *tukajšnji* – izogibanje (ponavljajočim se) navedbam polnih imen različnih društev, kulturnih domov, šol, vrtcev, cerkva, župnij in podobnih ustanov ter organizacij, o katerih v *Dolenjskem listu* pišejo v velikem obsegu.

Na podlagi zbranih podatkov lahko torej ugotovimo, da tvorci časopisnih besedil sebe in bralce večinoma postavljajo v kraj, ki ni enak niti prostorskemu vhodu niti zaimekovi besedilni referenci. Pri tem že sami bodisi niso bili v kraju dogodka ali stanja ali pa so tam bili, vendar pa so za bralce opravili pretvorbo – in torej v vsakem primeru uporabili pridevnik *tamkajšnji*. Na drugi strani sicer redkejšo rabo pridevnika

tukajšnji tvorci predvsem sebe, nato pa tudi bralca izrazito postavljajo v kraj dogodka ali stanja. O tem, ali gre v vseh primerih s *tukajšnji* tudi za to, da je tvorec besedila tam zares bil, na podlagi končnih besedil ne moremo soditi, gotovo pa ima bralec vtis, da je tako.

4.2 *Tukaj, tam*

O rabi prislovov *tukaj* in *tam* lahko na podlagi podatkov iz časopisnega dela Gigafide najprej ugotovimo dvoje: (a) *tam* je štirikrat pogostejši od *tukaj* in (b) *tukaj* se večinoma pojavlja v dobesednih navedkih, lahko tudi v odvisnem govoru ali - čeprav redko – v polpremem govoru – torej v delih poročevalskih besedil, ki vsebujejo citatni sklicevalni vzorec, ter v omejenem obsegu poročevalskih žanrov (KOROŠEC 1998: 208–13, 171–72). Prim.:

»Moram reči, da nisem zadovoljen. Po odličnem nastopu v Veysonnazu sem **tukaj** pričakoval veliko več, čeprav mi položna progna ni odgovarjala /.../,« je dejal Košir. (*Dnevnik*, 1998) Spoznala sem Dana, pripadnika ameriških mirovnih teles, ki mi je povedal, da **tukaj** živi že leto in pol brez elektrike in tekoče vode. (*Delo*, 2002)

No, in honorar? Honorar je pač dobil za priprave na snemanje. In to veliko večji, kot bi ga sicer dobil za glavno vlogo v Sloveniji, se zareži. In vendar se je vrnil nazaj v Slovenijo. Mu je že vseč. In zdaj je **tukaj** že kakih pet let. (*Delo*, 2002)

Za osebo, ki je za tvorca poročevalskega besedila vir informacij, ima prislov *tukaj* v prostorskem pomenu lahko tako besedilno kot zunajbesedilno referenčno točko. V slednjem primeru mora tvorec poročevalskega besedila to točko v besedilu poimenoovati, torej s *tukaj* vzpostaviti besedilno vez. Z izbiro prislova *tukaj* se sicer tvorec besedila izrazito postavi v kraj dogodka ali stanja, kar smo ugotavljali že za pridevnik *tukajšnji*.

Na drugi strani je večinska raba prislova *tam* treh izvorov: (a) lahko ga je uporabil že prvotni vir informacije, (b) je (tudi) za tvorca nanašanja beseda na oddaljeno prostorsko točko ali pa je (c) tvorčeva prilagoditev zanj v času in kraju pisanja sicer bližnje prostorske točke (njegov *tukaj*, *tu*) na prostorske okoliščine bralca časopisa (prim. *tamkajšnji*). Z rabo prislova *tam* je med bralcem in krajem dogodka vzpostavljena razdalja, vsekakor pa mora imeti tudi ta prislov besedilno vez, prim.:

POSTOJNA, ILIRSKA BISTRICA, 16. V terek dopoldne je nekdo z neznanim predmetom poškodoval štiri avtomobile, ki so bili parkirani na Tržaški cesti v Postojni. Nekaj podobnega se je v istem času zgodilo tudi na **Gregorčičevi cesti v Ilirski Bistrici**, le da je bil **tam** poškodovan samo en avtomobil. (*Dnevnik*, 2000)

5 Sklep

Tukajšnjost in zdajšnjost sporočanje stika, ki ga slovensko poročevalstvo dnevno vzpostavlja med tvorcem, besedilom ter naslovnikom, je mogoče uresničiti na več načinov. V prispevku smo se osredotočili na to, kako k prostorski in časovni

uistosmerjenosti vseh treh spremenljivk tega stika prispevajo časo-prostorski vhod, izprisllovna pridevnika *tukajšnji* in *tamkajšnji* ter prislova *tukaj* in *tam*.

Analiza zgodovinskega gradiva je pokazala, da se je v prvih slovenskih dnevnikih ustaljevanje poročevalskih žanrov začelo z vestjo, pri čemer je več težav kot prostorski podatek povzročala časovna umestitev dogodka. Različni načini pojasnjevanja, kdaj se je nekaj zgodilo, so se v slovenskem poročevalstvu po drugi svetovni vojni ustalili v časo-prostorskem vhodu, iz katerega podatkov je bralec interpretiral v nadaljnjem besedilu rabljene prostorske in časovne nanašajnske pridevnike ter prislove. Bralčevo pretvarjanje besedilnih *današnji*, *včerajšnji*, *danes*, *včeraj* ipd. glede na datum v časo-prostorskem vhodu (v smislu, da je besedilni *današnji* pravzaprav *včerajšnji*), ki so temeljile na dotedanji tradiciji ter konvenciji med časopisom in naslovniki, se je v drugi polovici 90. let 20. stoletja prekinilo. V novem tisočletju tako pretvorbe opravijo tvorci, s tem da svoj *današnji*, ki zanje velja v trenutku pisanja besedila, spremenijo v *včerajšnji*, ki bo veljal naslednji dan, ko bo besedilo izšlo.

Tovrstne ustaljenosti pri sodobni rabi prostorskih nanašajnskih pridevnikov in prislovov *tukajšnji* in *tamkajšnji* ter *tukaj* in *tam* ni. Prostorski vhod, ki je ostal po opustitvi časovnega dela, bi sicer lahko bil izhodiščna točka za poenotenje vsaj v nekaterih žanrih, a zgledi kažejo, da ni tako. Analiza časopisnega dela Gigafide, ki je bila sicer širša in ne omejena le na vesti, je pokazala, da trenutno prevladujoča *tamkajšnji* in *tam* v približno štirikrat manjšem obsegu še vedno spremljata tudi *tukajšnji* in *tukaj*. S *tukajšnji* in *tukaj* se tvorec izrazito postavi v kraj dogodka ali stanja, tako da četudi *tam* v resnici ni bil, bralec dobi vtis, da je bilo tako. Obenem tudi *tamkajšnji* in *tam* ne zanikata tvorčeve prisotnosti v kraju dogodka ali stanja, temveč sta lahko le rezultat novinarjeve pretvorbe na bralčevo neprisotnost v kraju dogodka; na enak način, kot se pretvorbe izvajajo pri časovnih nanašajnskih besedah.

Med tvorci besedil in bralci so se v več kot 140 letih, odkar je nastal prvi slovenski dnevnik, izoblikovale nekatere konvencije in nekatere težnje, ki omogočajo, da so oboje sporočevalske okoliščine, tako časovne kot prostorske, v linearnem poteku govornega niza poročevalskega besedila na točki sprejema interpretirane pravilno in enoumno; vsakršno nasprotno stanje – motnje pri izbiri časovne ali prostorske referenčne točke – bi namreč pomenilo (ali pomeni) neuresničitev temeljne prvine novinarskega sporočanja kot družbene dejavnosti: jasnosti sporočila o tem, *kje* in *kdaj* se je ali se bo dogodek zgodil.

VIRI IN LITERATURA

- Robert Alain de BEAUGRANDE, Wolfgang Ulrich DRESSLER, 1992: *Uvod v besedilo-slovje*. Ljubljana: Park.
- Vojko GORJANC, 1999: Kohezivni vzorec matematičnih besedil. *Slavistična revija* 47/2. 139–59.
- Monika KALIN GOLOB, 2003: *H koreninam slovenskega poročevalnega stila*. Ljubljana: Jutro.

Anja KOROŠEC, 2009: *Razvoj poročevalskega stila in žanrov v Slovincu in Slovenskem narodu po letu 1900: Diplomsko delo*. Ljubljana: FDV.

Tomo KOROŠEC, 1981: O Levstikovem publicističnem jeziku v *Napreju*. *Slavistična revija* 29/4. 351–71.

Tomo KOROŠEC, 1998: *Stilistika slovenskega poročevalstva*. Ljubljana: Kmečki glas.

Manca KOŠIR, 1988: *Nastavki za teorijo novinarskih vrst*. Ljubljana: DZS.

Nataša LOGAR BERGINČ, Miha GRČAR, Marko BRAKUS, Tomaž ERJAVEC, Špela ARHAR HOLDT, Simon KREK, 2012: *Korpusi slovenskega jezika Gigafida, KRES, ccGigafida in ccKRES: Gradnja, vsebina, uporaba*. Ljubljana: Trojina, zavod za uporabno slovenistiko, Fakulteta za družbene vede.

Jozef MISTRÍK, 1985: *Štylistika*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

SUMMARY

The common communication cycle in reporting, as it was defined for reporting in Slovene by Korošec (1998), means a common direction of three communication variables—author, text, and addressee—toward the same communication circumstance in the sense of here and now, i.e., space and time. The article focuses on space, first showing the developmental curve of the so-called temporal-spatial entry and of the extra-textual temporal markers in reporting from the first Slovene daily to the contemporary printed and digital reports. The authors then analyze adjectives and pronouns expressing spatial relationships that are typically used in reporting, e.g., *tukajšnji*, *tamkajšnji*, *tukaj*, *tam*, based on extensive material from newspapers published after 1990 and included in the written corpus of Slovene, Gigafida. The analysis of newspapers in the Gigafida corpus showed that *tamkajšnji* and *tam* are used four times more frequently than *tukajšnji* and *tukaj*, with all these adjectives and adverbs still regularly used. By using *tukajšnji* and *tukaj* the author firmly puts himself into the place of an event or a situation, giving the readers an impression that he was there, even if that was not the case.

UDK 811.163.6'373.7

Erika Kržišnik

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

IZRAŽANJE PROSTORA V SLOVENSKI FRAZELOGIJI

Frazeološke besedne zveze, ki poimenujejo prostor in izražajo prostorske razsežnosti, so rezultat pomenskih premikov in obenem tudi njihov vir, zato je raziskovanje nujno obrnjeno v obe smeri. V prvem delu so analizirani frazemi, ki predstavljajo jedro frazeološko izraženega prostora kot prostora – prostorski pomen kot rezultat frazeologizacije. V drugem je prikazan del frazeologije, pri kateri so prostor in prostorske dimenzije vir, torej neprostorski prostor kot rezultat sekundarne metaforizacije ali (primarne) frazeologizacije.

Ključne besede: frazeologija, somatska frazeologija, prostorčas, strukturno-semantični model

Phraseological word combinations that name space and express spatial relationships are the result of semantic shifts and also their origin, hence their research is necessarily set both ways. The first part of the article analyzes phrasemes representing the core of phraseologically expressed space, i.e., mainly phrasemes with a somatic component. The second part outlines the results of secondary semantic shifts to which these phrasemes most often succumb.

Keywords: phraseology, somatic phraseology, space-time, conceptual metaphor

1 Pojem prostora, pod čimer si naivno, torej neznanstveno, predstavljamo nekaj (konkretnega ali abstraktnega), kar se razteza v smeri treh dimenzij, je v različnih jezikih izražen z različnim številom poimenovanj. Sam leksem *prostor* v slovenščini tvori mnoge stalne besedne zveze (SBZ), večinoma terminološke samostalniške BZ z levim prilastkom, kar verjetno lahko razumemo kot potrebo po natančnejši zamejitvi tistega dela pomena *prostor*, ki izpostavlja pomensko lastnost 'neomejenost'. V korpusu Gigafida ob jedru *prostor* na prvih 20 mestih najdemo med pridevniškimi kolokatorji v funkciji levega prilastka 18 takih, s katerimi so tvorjene terminološke SBZ: *poslovni, parkirni, razstavni, kazenski, manevrski, prtljažni, prireditveni, bivalni, zračni, kletni, življenjski, medijski, zaprti, prazni,¹ skladiščni, javni, toaletni, dnevni prostor*. Tako velika potreba po zamejitvi, specifikaciji prostora bi kazala, da so v strokovnem pojmovanju prostora in posledično v strokovnem slovarju pomenske lastnosti leksema *prostor* hierarhizirane drugače kakor v naivnem pojmovanju in splošnem slovarju.

1.1 Nasprotno pa *prostor* kot leksem ni preveč frazemotvoren. Slovarsko zabeleženega najdemo v treh zvezah. Pri tem je frazem *manevrski prostor* 'možnosti (za kaj)' posledica frazeologizacije s pomenskim prenosom celotne terminološke SBZ ('ozemlje, ki omogoča razporejanje in premikanje velikih vojaških enot'). Poleg tega je v SSKJ še frazem (*čigav*) *prostor pod soncem* 'primerno, ugodno mesto, položaj

¹ V SSKJ je pod geslom *prazen* kot termin v fiziki navedeno *prazen prostor*.

v življenju, med ljudmi' in v Kebrovem *Slovarju slovenskih frazemov* (Keber 2011, dalje SSF) poleg teh dveh še *ni prostora za koga/kaj kje* 'kjer ni možnosti, pogojev, pripravljenosti za nahajanje, bivanje koga/česa'.² Tudi če domnevamo, da to niso vsi frazemi s sestavino *prostor* – ne da bi natančneje pregledovali, lahko navedemo *biti, ostati, znajti se v praznem prostoru* 'ne vedeti, kako ravnati, biti izgubljen' – je razlika med terminotvornostjo in frazemotvornostjo leksema *prostor* opazna.³ Poleg tega nobeden od frazemov s sestavino *prostor* ne izraža prostora, kar je deloma pričakovano, če za frazeološko enoto poleg lastnosti stalnosti in leksikaliziranosti zahtevamo tudi idiomatičnost, tj. vsaj delno pomensko nemotiviranost.

2 Frazeološke enote enobesedno izražene leksikalne izraze dopolnjujejo: izrazno s svojo večbesednostjo, natančneje večsestavinskostjo (frazemske sestavine niso »pravi« leksemi), kar jih dela sekundarne jezikovne znake, sestavljene iz že pomenonosnih znakov (besed), in večinoma tudi pomensko s prisotnostjo bolj ali manj izrazitega konotativnega dela pomena, ki je praviloma ravno posledica njihove sekundarne znakovne narave. Frazemi torej niso samo poimenovanja, temveč tako ali drugače tudi pripisovalci (ocenjevalci) lastnosti in izrazi razmerja do poimenovanega. Ko torej govorimo o frazemih, ki »izražajo« prostor, govorimo hkrati o obojem. Pri tem pride do določenega protislovja med lastnostmi tako razumljene frazeološke enote in – zlasti naivnim – pojmovanjem prostora. Medtem ko prvo zaradi vsaj delne nemotiviranosti predpostavlja pomenski prenos ali kake druge vrste pomenski premik,⁴ pa naivno pojmovanje prostora predvsem kot nečesa konkretnega hkrati dela domeno prostora za tipičen vir takih ali drugačnih nadaljnjih (sekundarnih ali celo terciarnih) pomenskih premikov. Še več, izrazi s konkretnim denotatom se v frazeologiji pogosto razumejo kot obrobni del frazeološkega fonda, nekateri jih dajejo v posebno skupino t. i. kvazifrazemov (ČERMÁK 1985: 205).⁵ Da bomo v nadaljevanju deloma navajali tudi take vrste frazeme, je posledica dejstva, da tudi obrobje ni enovito, prim. razliko med *mačje oko* in *jekleni ptič*.⁶

Ko govorimo o izražanju prostora s frazeološkimi jezikovnimi sredstvi, moramo torej nujno govoriti tako o rezultatu (cilju) kot viru (izhodišču) pomenskih premikov.

² Ali je zanikanje (*ne*) obvezna sestavina zveze, je drugo vprašanje, prim. *Dokler imamo opraviti z optimizacijo po enem samem kriteriju, recimo dobičku, je seveda malo prostora za etiko [...]*. Če ni drugače navedeno, so zgledi iz Gigafide.

³ Zanimivo bi bilo primerjati termino- in frazemotvornost leksemov sploh – ne bilo bi presenetljivo, če bi se med obema pokazalo obratno sorazmerje.

⁴ Govori se tudi o pomenskem umiku (ČERMÁK 1985: 194).

⁵ V slovenski frazeologiji o tem v KRŽIŠNIK (1988: 46–69; prav o tem 68). Poleg terminoloških izrazov (*prosti pad*), izrazi s sinsemantičnimi komponentami (*v zvezi z*), izrazi z desemantizirano komponento (*biti /si/ bot*), izrazi z omejeno kolokabilnostjo (*odpreti nastežaj, širno morje*), glagolsko-imenske zveze z abstraktnim samostalnikom (*dati soglasje, nameniti pozornost*).

⁶ Prvi ima celo dva denotata, svetlobni odbojnik, vrsta dragega kamna, prim. *Ob magistralni cesti [...] stoji kar precej količkov z rdečim in belim mačjim očesom [...]* in *V svetu draguljev sta znana predvsem dva različka. Pri prvem, ki se imenuje mačje oko, se preraščata krizoberil in rutil. Za jekleni ptič prim. Na kopilotskem sedežu v majhnem jeklenem ptiču letimo [...]* ali z opaznejšo konotacijo *Relativni mir [...]* *Primorja bodo skalili ogromni jekleni ptiči, nizko leteči in nadvse hrupni apači [...]*. Če bi frazem *jekleni ptič* imel le besedilno pridobljeno konotacijo, potem bi ga lahko za pomen 'letalo' uporabili tudi v nezaznamovanih besedilih, npr. časopisno poročilo, vest.

V svojem delu o prostoru v jeziku PIPER (2001, na več mestih, npr. 30, 31) operira z izrazoma »prostorska« in »neprostorska lokalizacija«, kar bi na prvi pogled ustrezalo naši delitvi na rezultat in vir in do določene mere tudi ustreza – v zvezi s frazemi, katerih vir so izrazi s pomenom prostora (prim. dalje 2.2), lahko govorimo o neprostorskih lokalizacijah,⁷ medtem ko pri frazemih, v katerih so prostorski pomeni rezultat (prim. 2.1), ne gre nujno za prostorske lokalizacije. Zato bomo raje govorili o prostoru kot rezultatu in kot viru v frazeologiji.

2.1 Rezultat pomenskih premikov so frazemi, ki poimenujejo prostor. Dalje jih bomo glede na osnovne pomene delili na take, ki izražajo omejeni prostor, take, ki izražajo neomejeni prostor, in frazeme, ki izražajo prostorske dimenzije.

2.1.1 Omejene prostore bi morda lahko delili na naravne, npr. planeti *rdeči planet* 'Mars', vode *velika luža* 'Atlantski ocean, ocean sploh', celine *črni kontinent* 'Afrika', *novi svet* 'Amerika', *stari svet* 'Evropa', pokrajine *na kmetih* 'na podeželju, podeželje', in civilizacijske (kulturne, družbene), npr. *banana/bananska republika* 'manjša, gospodarsko in politično nerazvita država', *dežela vzhajajočega sonca* 'Japonska', *dežela na južni strani Alp* 'Slovenija', *na južni strani Alp* 'v Sloveniji', prebivališča *za rešetkami* 'v zaporu, zapor', *babilonski stolp* (česa), *n/Noetova barka* 'pribežališče, zatočišče', *asfaltna džungla* (po SSF) 'prometno prenatrane ceste, ulice mest, vlemest in te kot življenjski prostor brezdomcev, klatežev', *betonska džungla* 'blokovsko naselje' (po SSF: 'značilnost mest, da veliko njegovih prebivalcev živi v velikih betonskih zgradbah); *poprek sveta* 'kjer potekajo najpomembnejši kulturni, politični itd. dogodki', *trebuh mesta* 'tržnica'; *kamor gre še cesar peš* 'na stranišče, stranišče', *kjer bog roko ven moli* 'gostilna', *od koder se ni še nihče vrnil* 'onostranstvo'; *streha nad glavo* 'dom, stanovanje', *levji brlog*, *volčji brlog*.

2.1.2 Vrednost neomejenega prostora bi po eni strani pripisali prostoru, ki je *brez konca in kraja* 'neskončen',⁸ morda še, ki je vseobsegajoč kot *kamor oči nesejo/sežejo* 'vsenaokrog', in po drugi strani tudi ponavljajočim se prostorskim danostim *in tu in/pa tam* 'na nekaterih mestih, po nekaterih krajih', *sem in/pa/ter tja* 'ponekod'⁹. Frazemov s tem pomenom ni veliko, njihov pomen je pogosto na meji prostorskosti sploh (prim. dalje prostor → čas). Poleg tega se pri frazeološko izraženem neomejenem prostoru zastavlja tudi vprašanje meje med omejenim in neomejenim prostorom. Je *oni svet* 'onostranstvo' neomejeni in *ta svet* 'tostranstvo, svet, z/Zemlja' omejeni prostor? Je

⁷ Natančneje povedano, o izrazih samih kot o »jezikovnih metalokalizacijah« (PIPER 2001: 44): »U svim onim slučajevima kada se, dakle, priroda jedne semantičke lokalizacije prikazuje u jeziku prelomljena kroz prizmu izraza prostorne lokalizacije, umesno je govoriti o jezičkoj metalokalizaciji.«

⁸ Prim. [...] *da pridejo do obzorja in ugotovijo, da je pred njimi še eno obzorje in tako naprej in naprej brez konca in kraja*. Kolikor ne gre pri prostorskem pomenu tega frazema vedno za pomen dimenzije kot v zgledu *Za džaine je vesolje brez konca in kraja* [...]. Podobno pri frazemu *na konec sveta* 'kamorkoli' in 'zelo daleč'.

⁹ SSKJ pod geslom *semtertja/sem ter tja*: *pot je bila semtertja blatna*; SP 01 ga s prostorskim pomenom ne navaja; tudi gradivo v Gigafidi kaže, da se v tem pomenu rabi bistveno redkeje kakor v časovnem – edini zglede v prvih sto zadetkih: *Po pobočju poiščite kaj stečini podobnega [...] ter se [...] spuščajte navzdol. Sem ter tja se pokaže ostanek kakšne steze* [...].

(sicer terminološka, a nemotivirana zveza z obrobja frazeologije) črna luknja neomejeni prostor? So prostori *obljubljena dežela*; (*tam*.) *kjer se cedi(ta)/teče(ta) med in mleko* 'kjer je vsega dobrega v izobilju', *Indija Koromandija* omejeni ali neomejeni. Frazema *dolina solz* in *solzna dolina*, ki sta jima v Kebrovem slovarju (SSF nadiztočnica *dolina*) pripisana dva pomena,¹⁰ s pomenom 'kraj trpljenja, težav' sodita v pomensko polje 'neomejeni prostor', s pomenom 'svet, Zemlja' pa v 'omejeni prostor'. Pravzaprav izražajo prostor kot neomejen vsi frazemi, v pomenu katerih je lastnostni del nadrejen prostorskemu, npr. *jama razbojnikov* ali *levji brlog* 'nepredvidljiv, tvegan, nevaren kraj', *volčji brlog*¹¹ 'skrivališče, prebivališče ničvrednih, slabih ljudi' in sopomenski *gadje gnezdo*, *jama razbojnikov*. Prim. drugače v frazemu *sračje gnezdo*, ki v svojem prostorskem pomenu izraža omejeni prostor.¹²

2.1.3 Pogosteje je frazeološko izražena prostorska dimenzionalnosti. V okviru tega razumemo položaj v prostoru, tj. prostorski odnos česa do česa, in smernost v prostoru, ki se izraža s premikanjem. Pri izražanju tega dela pomena se uveljavlja antropocentričnost v dojemanju prostora: človeško telo deluje kot merilo tega sveta, zato prevladujejo frazemi s somatsko sestavino. Kako relativno je to merilo, kažeata tako rekoč antonimna frazema *za ritjo komu* 'zelo blizu koga/česa, tesno ob kom/čem' (varianta *za petami*) in *bogu za ritjo* 'nekje daleč, na odročnem mestu' (varianta *bogu za hrptom*). Prim. [...] *ugasne luči, dokler vozi tik za teboj, ko te prehití, pa naj bi jih ugasnil ti, če mu potem voziš za ritjo in [...] so me oddali neciviliziranemu tepcu, ki me bo zvelkel nekam bogu za ritjo [...]*.

2.1.3.1 Položaj

Velik – majhen: *dolg kot ponedeljek* 'zelo velik (za človeka), zelo dolg' – *meter cvancig* 'majhen' (predvsem za moškega).¹³

Daleč – blizu: *za devetimi gorami (in devetimi vodami), bogu za hrptom/ritjo, kjer*

¹⁰ V SSKJ pa samo pomen neomejenega prostora: 'kraj trpljenja in težav'.

¹¹ Zveze ni niti v Pleteršnikovem niti Glonarjevem slovarju, pojavi se šele v SSKJ in seveda v SSF, iz česar bi lahko sklepali, da ni zelo stara. Gradivo v Gigafidi izraz v večini od 147 pojavitev povezuje z lastnim imenom Hitlerjevega bunkerja *Volčji brlog* (nem. *Wolfschanze*) in je ustrezno večinoma tudi zapisan z veliko začetnico. O tej povezavi v SSF, ki ima poseben razdelek namenjen podatkom o nastanku frazema, ne izvemo ničesar, zgled prve pojavitve, ki ga Keber v SSF navaja, je iz besedila Podlimbarskega (1852–1917), a bi glede na sobesedilo lahko bil tudi avtorska metafora: »*Sprejela je od tebe jabolko, sedaj je tvoja,«* je rekel Vazko in dvignil rami, čes: *delaj, kar hočeš. Čez hip je pristavil: »Ako jo pošlješ h Katici, jo zavedeš v volčji brlog. Kakor volkulja na nabito puško, tako gleda Katica na Danico.«* Seveda pa bi lahko šlo tudi za sobesedilno prenovitev frazema.

¹² Tudi tu je izrazitejši lastnostni del pomena, ki ga tako SSKJ kot SSF navajata kot edinega ('nepospravljeno, razmetano' in 'kar je neurejeno, neorganizirano'), vendar je prostorski del pomena še vedno prisoten, prim. *Ta denar bi bil porabljen za nabavo slik papeža [...]. Iz Ljubljane po obisku ne želimo narediti sračjega gnezda*. Ali: *Urediti je treba »sračja gnezda«, ki obdajajo Ljubljano in ji niso v ponos*.

¹³ Zgleda v Gigafidi ni mogoče dobiti, ga pa najdemo na spletni strani *najdi.si*, prim. *Ko sem gledal slike od Pittsa na strani od EMHW, ki ga imam zdaj, je zgledal tudi strašno velik, ko pa je meter cvancig pubec zraven stal*. Vzrok za to ni morebitna novost frazema, temveč njegova neknjižnost (vstop v knjižni jezik preprečuje najprej germanizem *cvancig*, nato pa tudi močna ekspresivnost kot posledica negativne vrednotenjske konotacije /slabšalno/).

*ti lisica lahko noč vošči*¹⁴ – *na dosegu roke/rok, pri roki/rokah, z ramo ob rami, (boj) prsi ob prsi*, model *x pri x-u* v prostorskem pomenu 'tesno skupaj', *iz oči v oči, na štiri oči, biti kot rit in/pa srajca, imeti na očeh koga, biti na očeh komu*.

2.1.3.2 Smer

Daleč – blizu: *na konec sveta, kakor daleč seže oko, s trebuhom za kruhom, od rok, izginiti izpred oči 'oddaljiti se' – biti za petami/za ritjo komu, kar pride pred oči komu*.

Premikanje: *kamor noge nesejo koga, hoditi od Poncija do Pilata, hoditi od vrat do vrat* v prostorskem pomenu in sploh model *hoditi od x-a do x-a* 'hoditi/premikati se po vseh x-ih'.

V tej pomenski skupini bi lahko navedli številne frazeme s pomenom 'premikati se', npr. *vzeti pot pod noge, pobirati korake, ucvreti jo* itd., vendar bi ta del v zvezi s prostorom zahteval več pozornosti (o frazemih s pomenom 'premikati se' razpravlja v gradivno zelo bogatem prispevku E. SAVELIEVA 2008: 87–99). Za frazeologijo je pri tem treba paziti, da pri uvrščanju upoštevamo razliko med frazemi, katerih pomen je premikanje, pri čemer glagolska sestavina sploh ni izražena z glagolom premikanja (*odkuriti jo, biti za petami komu*), takimi, v katerih je glagol premikanja frazemska sestavina, a lahko variantna (*hoditi, stopicati, stopati, voziti* itd. *kot po jajcih*), in tistimi, ki ocenjujejo način poteka dejanja, ki je lahko, vendar ne nujno dejanje premikanja, npr. *kot slon* ali *kot medved* (zadnji seveda niso frazemi premikanja). Za naše razpravljanje o frazeološko izraženem prostoru pa je pomembno, da frazemi z glagoli premikanja kot sestavino niso najpogostejše frazemi (prostorskega) premikanja. Rezultat frazeologizacije tovrstnih zvez so pogostejše frazemi drugih pomenskih polj, pri tem je prostor, praviloma njegova dimenzionalnost, vir za sekundarne pomenske premike že obstoječega frazema ali sploh za frazeologizacijo.¹⁵

2.1.4 Če povzamemo: leksem *prostor* ni zelo frazemotvoren, medtem ko pojem prostora rezultira v velikem številu frazemov pomenskega polja 'prostor', še najbolj frazemotvoren je v okviru pomena 'prostorska dimenzionalnost'. Vzrok za to je deloma teoretične narave – omejitev frazeologije na t. i. frazeologijo v ožjem smislu (zahteva po vsaj delni nemotiviranosti), s katero smo izločili zlasti zveze terminološkega tipa, deloma pa je poleg tega vzrok še jezikovne narave – izločili smo namreč lastnoimenska večbesedna poimenovanja prostorov, npr. *Bela hiša*. Neupoštevanje je v skladu s spoznanji pomenoslovja, ki lastna imena na podlagi odsotnosti denotativnega pomena, ki ga nadomešča funkcija identifikacije, in drugih lastnosti (prim. VIDOVIČ MUHA 2013: 92–93) izloča iz slovarja.¹⁶ In vendar smo zgoraj navajali frazeme kot *dežela vzhajajočega sonca, dežela na južni strani Alp, rdeči planet, velika luža*, ki so jim v slovarju pripisani »pomeni«: Japonska, Slovenija, Mars, Atlantik. Menimo, da

¹⁴ V Gigafidi samo ena pojavitev.

¹⁵ Med drugim to kaže tudi gradivo v članku (in še prej v magistrskem delu) E. Savelieve o frazemih z glagolsko sestavino 'premikati se' (SAVELIEVA 2007; 2009).

¹⁶ Tudi to – enako kot upoštevanje ali izločanje terminoloških SBZ – v teoriji frazeologije ni nekaj samoumevnega. Nekateri frazeologi upoštevajo tudi lastnoimenska poimenovanja, ki imajo vse druge lastnosti frazemov, praviloma kot »poseben semiotični razred« (prim. BURGER 2003: 47).

gre za poimenovanja, ki so nastala z metaforičnim pomenskim prenosom in poleg v različni meri ohranjenega lastnostnega dela denotativnega pomena (*dežela na južni strani Alp* je recimo svetla, sončna)¹⁷ ohranjajo tudi konotacijo – prav tako v različni meri. Če imamo na eni strani frazem *velika* luža, v katerem je prisotnost tudi denotativnega pomena dokaj eksplicitna: tako SSKJ kot SSF ga razlagata kot 'Atlantski ocean' in 'ocean (sploh)' (= 'prostor z zelo veliko in velikim obsegom vode'), imamo na drugi *rdeči planet* 'Mars', ki bi ga zlahka postavili ob dvojico *Velika Britanija – Otok*, čeprav ga SP navaja z malo začetnico.¹⁸ Na nekatere mejne primere te vrste (»osebna lastna imena iz pravljličnega sveta«), vendar zunaj frazeologije, opozarja tudi A. VIĐOVIČ MUHA (2013: 92).

2.2 Kot **vir** je prostor udeležen v procesu sekundarnih pomenskih prenosov v že obstoječih frazeoloških enotah ali kot prostobesednozvezno izhodišče strukturno-semantičnih modelov v procesu (primarne) frazeologizacije.

2.2.1 Najopaznejša sekundarna metaforizacija poteka v smeri prostor → čas. Prim. (pot) *brez konca in kraja* = dolga pot (prostorska dimenzija) – (čakanje) *brez konca in kraja* = dolgotrajno čakanje (časovna dimenzija), tako še npr. *tu in/pa tam* 'ponekod' → 'včasih', enako *sem in/pa/ter tja*, ali *od x-a do x-a*, kjer x=Sam s prostorskim pomenom, npr. *hoditi od hiše do hiše* 'obiskati vse hiše', daje rezultat 'prostorsko premikanje', pri x=Sam s časovnim pomenom, npr. *večati se od leta do leta* 'biti vsako leto večje', pa se realizira časovni pomen. Zanimiv je frazem *dolg kot ponedeljek* 'zelo velik, zelo dolg' in 'zelo dolgotrajen', za katerega je, zaradi prostorsko-časovne dvojnosti že v besedi *dolg*,¹⁹ brez zgodovinskih podatkov težko govoriti o smeri pomenskega prenosa oz. lahko smer predvidevamo samo v skladu s tendenco v jeziku sploh.²⁰ Dodatno jo podpira pojavitev novejšega frazema z le časovnim pomenom (*kaj*) *vleči se kot ponedeljek* '(kaj) biti dolgotrajno in dolgočasno'.

¹⁷ Zveza je nastala kot oglaševalski slogan, torej gre za izcitatni frazem, ki svoj pomen razvija v smeri negativne vrednotenjske konotacije. Primerjamo ga lahko s bolj ustaljenim izcitatnim frazedom, to je *dolina šentflorjanska*, ki se s svojim sedanjim pomenom (po SSKJ) 'dežela z licemerskimi, nekulturnimi prebivalci, razmerami' še vedno ni dokončno ločila od identifikacijske funkcije: Slovenija oz. s/S?/lovenska dežela.

¹⁸ Toda *Sveta dežela* 'Palestina' – z oznako »zemljepisno ime«, *rdeči planet* ima oznako »publicistično«. Dalje prim. *obljubljena dežela*, ki ima v SSF nerazločevalno pripisane tri pomene, prvi je lastnoimenski (Kanaan, Sveta dežela); v Spletnem slovarju se navaja ločeno na dveh mestih: kot SBZ z opisom »Kanaan, pokrajina v današnjem Izraelu in Jordaniji, ki se v svetem pismu omenja kot dežela obilja in prosperitete za Abrahamove potomce, kasnejše Jude« in kot frazeološka enota s pomenom 'okolje ali družba, za katero nekdo verjame, da omogoča uresničevanje idealnega življenja, zlasti glede možnosti zaslužka'. Tukaj jo seveda navajamo samo kot frazem.

¹⁹ Frazema ni v Pleteršniku, ne v Glonarju, tudi v SSKJ in SSF ne. V Gigafidi je ob jedru *kot ponedeljek* prvi kolokator *dolg* (50 pojavitev) in drugi *vleči* (11 pojavitev). Ne da bi hoteli trditi, da količina rabe prostorskega ali časovnega pomena priča o primarnosti katerega, povejmo, da se samo v 13 primerih (od 50) realizira časovni pomen.

²⁰ Tudi z vidika frazeologizacijskih procesov je verjetnejša razlaga o primarnosti prostorskega pomena – samo v tem primeru je namreč frazem *dolg kot ponedeljek* glede na motiviranost sklopovski, torej posledica pomenskega prenosa celotne zveze (pomen PBZ je lahko samo časovni, ker to zahteva časovni pomen besede *ponedeljek*). To še zlasti velja, če se je lastnost (»dolgotost«) sprva pripisovala človeku (v tem primeru ima *dolg* za pomen 'velik, visok' tudi konotativni del pomena).

Prenos prostor → čas je v besedilih mogoče opaziti tudi pri frazemih, ki te več-pomenskosti še nimajo ustaljene. Prim. rabo frazema *za devetimi gorami* – po SSKJ in SSF samo prostorski pomen 'zelo daleč' – v naslednjem sobesedilu: *Kako se je ta bakanalija končala, se še menda spomnimo. Podoben konec čaka tudi to oblast. Neizogibno. Razplet, ki ni "za devetimi gorami" [= (do razpleta) ni daleč (časovno), op. E. K.], se bo odvijal v centru prestolnice, v bližini Kremlja. Ljudje bodo šli na ceste, če oblast NEMUDOMA ne naredi zaokret.*

Posebno skupino pri sekundarni metaforizaciji prostor→čas predstavljajo frazemi s somatsko sestavino. Prim. (*knjiga*) *na dosegu roke* 'blizu' (prostorska dimenzija) – (*soglasje*) *na dosegu roke* 'blizu' (časovna dimenzija), tako še *pred nosom, gledati v oči čemu, ne videti dlje od svojega nosa, kaj je za petami komu,*²¹ *daleč od oči, daleč od srca* itd. Antropocentrizem torej velja tudi za dojemanje časa.

2.2.2 Strukturno-semantični modeli

Čeprav načeloma velja, da so frazemi jezikovne enote, ki jih ni mogoče generirati in so v tem smislu anomalne, je obstoj strukturno-semantičnih modelov v frazeologiji že dolgo znan. Med prvimi, ki obravnava to temo, in vsaj v slovenski frazeološki vedi najbolj znano je delo *Slavjanskaja frazeologija* V. M. Mokienka. Strukturno-semantični model definira kot »strukturno-semantičeskij invariant ustojčivih sočetenij, shematičeski ostražajuščij odnositel'nuju stabil'nost ih formy i semantiki« (MOKIENKO 1980: 43).²² Gre torej za strukturo in pomen izhodiščne PBZ, ki v procesu (v tem primeru primarne) frazeologizacije ob enaki strukturi dobiva frazeološke pomen(e), skupne frazemom istega semantičnega polja. Kot izhodiščne nas zanimajo strukture, s katerimi se realizira(jo) prostorski pomen(i), in uveljavljanje le-teh v okviru strukturno-pomenskih modelov v slovenski frazeologiji: kaj se v slovenski frazeologiji strukturno izraža kot prostor, a pomensko ni prostor. Modelov je več in nekateri so bili v slovenski frazeološki literaturi že obravnavani (prim. frazemi govorjenja in mišljenja v Kržišnik 2007: 184–87, npr. *priti na jezik – priti v glavo/na pamet, imeti na jeziku – imeti v glavi/v misli, uiti z jezika – uiti iz glave* itd.), tukaj bomo predstavili dva, ki na neki način dopolnjujeta v prvem delu predstavljeno dojemanje prostora, in sicer *do*+*'del telesa*' ('mera, stopnja') in *iti* kam 'umirati, umreti', skupaj s stanjskim *biti* kje 'biti mrtev'.

2.2.2.1 Model *do*+*'del telesa*' ponovno aktualizira antropocentrizem v dojemanju prostorskih dimenzij. Da je človek merilo tega sveta in da je človeku najbližja in najzanesljivejša mera njegovo telo, dokazuje niz frazemov, s katerimi so izražene ne le dimenzije zunaj telesa, kakor so prostorske ali časovne,²³ temveč tudi dimenzije vrednotenja, čutenja in čustvovanja znotraj. S strukturo *do*+*'del telesa*' se izražata v glavnem dva pomena:

²¹ Prim. SSKJ *smrt mu je že za petami* 'kmalu bo umrl'.

²² Mokienko sega tudi v diahronijo in opisuje z modelnostjo povezano metodologijo za etimološko raziskovanje frazeologije. Tukaj se s tem ne bomo ukvarjali, kljub temu pa bomo za zapolnitev modela navedli tudi nekaj redkeje rabljenih frazemov.

²³ V okviru prostorsko-časovnih povezav omenimo *kamor seže oko* in *kamor seže spomin*, ki ju dopolnjuje še (*čigava/katera*) *roka seže daleč*.

'primerjava glede na pozitivno vrednoteno lastnost': *kdo ne seči komu do gležnjev/ do kolen/ do popka*;²⁴

'intenzivnost': (navzgor) *do grla (sit česa/koga), do vratu (zadolžen)*,²⁵ *do ušes (zaljubljen), čez glavo (imeti koga/česa)*; (navznoter) *do kože (moker), do kosti (premočen, premražen), do obisti (poznati koga, spoznati koga, biti pokvarjen itd.), do jeter (poznati koga), do srca (ganiti)*.

2.2.2.2 Model *iti* kam (v *kaj, na kaj*) strukturno pokriva verjetno največ frazemov pomenskega polja 'umirati/umreti'.²⁶ Najpogostejši glagol *iti* je lahko v nekaterih frazemih nadomeščen (kot varianta ali kot edina izbira) z *oditi*, redkeje tudi s kakim drugim glagolom premikanja. Nekateri frazemi imajo tudi kavzativno ustreznico *spraviti (koga)* kam = 'povzročiti, da (kdo) iti kam'. Prostorski (smerni) pomen je poleg v *kaj, na kaj* lahko izražen še s *pod kaj, k čemu, med kaj*:

iti kam: *iti v dimnik/raufenk*,²⁷ *iti/leči v (prerani) grob, oditi v kraljestvo senc, iti v krtovo deželo, iti v nebeško veselje, oditi v onstranstvo, iti v raj, iti pod grudo, iti pod rušo, iti v smrt, iti v trinajsti bataljon/brigado*,²⁸ *iti v večna lovišča, oditi k večnemu počitku, iti v večnost; iti/oditi na oni/drugi svet, iti/oditi na zadnjo pot, gre h koncu/ kraju s kom, iti po riti k maši, oditi med krilatce*;²⁹

kavzativno *spraviti koga* kam: *spraviti v grob, spraviti pod grudo, spraviti pod rušo, spraviti na oni/drugi svet*;

stanjsko *biti* kje: *biti v grobu, biti z eno nogo v grobu, biti v Abrahamovem naročju, biti na onem svetu, biti na smrtni postelji, biti pod grudo, biti pod rušo, biti dva metra pod zemljo, biti tam, kjer ni muh*.

Obstoj tega modela je seveda kulturološko utemeljen na različnih nivojih: prostor je grob, prostor je onostranstvo itd. – v tem smislu vanj sodi tudi »antonimni« frazem *priti na svet* 'roditi se'. Omeniti pa je treba, da model presega pomen 'umiranje, smrt človeka' in se generalizira v 'preneha(va)ti delovati'. Prim. npr. *iti v franže, iti v malo-ro, iti v tri krasne* 'biti uničen, prenehati delovati' in stanjsko *biti v riti, biti v škripcih* (tudi kavzativno *spraviti v škripce koga*).

3 Izražanje prostora v frazeologiji je posebno zato, ker je prostor hkrati vir in rezultat frazeologizacijskega procesa. Pri frazemih, ki predstavljajo rezultat, torej prostorski prostor (v Piper 2001 t.i. prostorske lokalizacije), je problematizirana meja med občnoimenskimi in lastnoimenskimi poimenovanji. Ker menimo, da je v frazeološkem pomenu vedno prisoten tudi (emocionalni ali vrednotenjski) konotativni del, smo kot frazeme upoštevali tudi zveze tipa *dežela tisočerih jezer, Indija Koromandija* itd. Med frazemi, ki izražajo prostorske dimenzije, sta temeljna pomena 'blizu' in 'daleč' ter seveda t. i. frazemi s pomenom premikanja. Ugotavljamo, da je s frazemi

²⁴ V Gigafidi v istem pomenu tudi *do podplatov* (23 pojavitev).

²⁵ V SSKJ tudi *do komolca/komolcev zadolžen*.

²⁶ Prim. verjetno najboljšežnejši nabor frazemov tega pomenskega polja v STRAMLJIČ BREZNIK 1999: 264–83.

²⁷ V koncentracijskih taboriščih med drugo svetovno vojno 'umreti z uplinjenjem'.

²⁸ Med drugo svetovno vojno 'biti usmrčen, likvidiran'.

²⁹ Sem bi verjetno lahko uvrstili tudi *iti po gobe* in *iti rakom žvižgat*.

najpogosteje izražen omejeni prostor, ker se pomeni frazemov, ki izražajo neomejeni prostor, gibljejo na meji prostorskega pomena in prehajajo v lastnostnega (prim. *tam, kjer se cedita med in mleko* → *med in mleko se cedita /kje/*). Prikaz na prostor vezane »neprostorske« frazeologije smo omejili na vlogo prostorske pri sekundarni metaforizaciji in pri oblikovanju strukturno-semantičnih modelov. V celoti smo izpustili možnosti, ki jih odpira konceptualnometaforični pristop, v okviru katerega je kategorija prostora ena temeljnih za razumevanje številnih drugih pojmov, npr. medčloveški odnosi, čustva, čas idr., a nekaj raziskav o tem je bilo na gradivu slovenskega jezika tudi že opravljenih (prim. BĘDKOVSKA-KOPCZYK 2004: 113–33; Kržišnik, Smolić 2000).

VIRI IN LITERATURA

- Agnieszka BĘDKOVSKA-KOPCZYK, 2004: *Jezikovna podoba negativnih čustev v slovenskem jeziku*. Ljubljana: Študentska založba.
- Harald BURGER, 2003: *Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel der Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- František ČERMÁK, 1985: Frazeologie a idiomatika. *Česká lexikologie*. Ur. J. Filipec, F. Čermák. Praga: ACADEMIA, nakladatelství Československé akademie věd. 166–236.
- Gigafida: Korpus slovenskega jezika. Na spletu.
- Janez KEBER, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU
- Erika KRŽIŠNIK, 1988: *Frazeologija v moderni*: Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- , 2007: »Metafore«, v katerih govorimo v slovenščini frazeološko – konceptualnometorična analiza frazemov govorjenja. *Frazeologija v jezikoslovju in drugih vedah//Phraseologie in der Sprachwissenschaft und anderen Disziplinen//Phraseology in Linguistics and Other Branches of Science//Frazeologija v jazykoznanii i drugih naukah*. Ur. E. Kržišnik. Ljubljana: FF. 183–203.
- Erika KRŽIŠNIK, Marija SMOLIĆ, 2000: »Slike« časa v slovenskem jeziku. *36. seminar slovenskega jezika, literature in kulture: Zbornik predavanj*. Ur. I. Orel. Ljubljana: FF. 7–19.
- Valerij M. MOKIENKO, 1980: *Slavjanskaja frazeologija*. Moskva: Vysšaja Škola.
- Predrag PIPER, 2001: *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Elena SAVELIEVA, 2007: *Koncept premikanja in glagoli premikanja v frazemih slovenskega knjižnega jezika: Magistrsko delo*. Maribor: FF.
- , 2008: Frazemi s pomenom »premikati se« v slovenskem knjižnem jeziku. *Jezikoslovni zapiski* 14/2. 87–99.
- , 2009: Glagoli premikanja v frazemih slovenskega knjižnega jezika. *Slovenski jezik – Slovene linguistic studies* 7. 115–34.

Slovar slovenskega knjižnega jezika, 1970–1991. Ljubljana: DZS. Na spletu.

Slovenski pravopis, 2001. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, ZRC SAZU. Na spletu.

Spletni slovar slovenskega jezika. Na spletu.

Irena STRAMLJIČ BREZNIK, 1999: *Prispevki iz slovenskega besedoslovja*. Maribor: Slavistično društvo Maribor (Zora 7).

Ada VIDOVIČ MUHA, 2013: *Slovensko leksikalno pomenoslovje*. Ljubljana: ZIFF.

SUMMARY

The article deals with some issues connected with expression of space in Slovene phraseology. The lexical item *prostor* 'space' forms numerous terminological set phrases, but it is not really productive in the formation of phrasemes. In contrast, the concept of space is one of the most commonly expressed in phraseology. Here phraseology is understood in the narrower sense, which means that all semantically transparent terminological set phrases with spatial meaning are left aside. At the level of spatial expression that results from phraselogization, one encounters spatial as well as non-spatial localizations (Piper 2001). Phrasemes expressing spatial space are predominantly names of limited spaces (*dežela na sončni strani Alp* 'the country on the sunny side of the Alps', *betonska džungla* 'concrete jungle'), while unlimited space is mostly represented by phrasemes that are on the border between spatial and non-spatial (most often qualitative) meanings, e.g., *tam, kjer se cedita med in mlekoà med in mleko se cedita /kje/*.

As the origin, space is part of the process of secondary semantic shifts in existing phraseological units or is a free word combination from which (primary) phraselogization originates. The author finds that secondary metaphorization most often proceeds in the direction space→time (*tu in tam* 'ponekod' – 'včasih') and that it is most often manifested in phrasemes with somatic components. To illustrate space as the origin of phraselogization, two structural-semantic models were chosen: (1) *do+*'somatism' (*ne seže do gležnjev/kolen komu; do obisti, do jeter*), expressing anthropocentrism in the human perception of the dimensions of space and non-space; (2) the model *iti kam* 'to go somewhere' (causal *spraviti kam koga* 'to get someone somewhere'; state *biti kje* 'to be somewhere'), which structurally includes phrasemes of the semantic field 'to be dying, to die' ('to be dead'): *iti na oni svet – spraviti na oni svet koga – biti na onem svetu*.—The author did not discuss the possibilities for understanding of space that conceptual-metaphoric approach could provide, i.e., within this approach the category of space is fundamental for understanding other concepts.

II JEZIK V PROSTORU

UDK 81:316.774

Jan Kořenský

Olomouc

PROSTOR (A ČAS) V KOMUNIKACI A JEHO PROMĚNY V SOUVISLOSTECH S VÝVOJEM MEDIAČNÍCH PROSTŘEDKŮ

Mezilidská komunikace, jejíž »přirozená« podoba je dána výše charakterizovanou nezprostředkovanou komunikací charakteristickou jednotou místa a času a limitovanou fyziologickými možnostmi člověka se vyvíjela směrem k »osvobození« této komunikace od přirozených limit času a prostoru. Proto je historie proměn mezilidské komunikace historií vývoje zprostředkování komunikace, počínaje »zavedením« písma, které při důsledném rozlišování formy a substance v sémiotickém smyslu právě svou substanční složkou (kámen, hliněné destičky, papyrus, pergamen, papír ...) představuje kanál a médium (chemie a technika materiální složky formy písma) až po současnost, která je charakteristická dramatickým nárůstem mediačních technologií založených na elektronických digitálních počítačových prostředcích. Tyto technologie souvisejí se vznikem a rozvojem »technologických jazyků« jako specifických sémiotických soustav jsoucích součástí mediální technologie. Zároveň tyto technologie výše uvedeným způsobem vedle překonávání časové a prostorové limitace zasahují významně do vzájemných funkčních a společensko-relevančních proporcí psané a mluvené komunikace.

Klíčová slova: komunikace, média, mediační technologie

Human communication—whose natural” form in direct communication is based on the uniformity of place and time and limited by human physiological abilities—has been developing towards “liberation” from the natural limitations of time and space. The history of changes in human communication is thus the history of the evolution of communication transmission. This evolution starts with the introduction of writing and its consistent distinction between form and substance. With its substance element (stone, clay tablets, papyrus, parchment, paper), writing in the semiotic sense represents the channel and the medium (chemistry and technique of the material element of the writing form). The present stage of this evolution is marked by the dramatic growth of media technologies based on electronic digital computer means. These technologies are connected to the beginning and development of “technological languages” as specific semiotic systems that are part of modern media technologies.

Keywords: communication, medium, media technologies

1 Vyděme z konstatování, že při paradigmatickém popisu vývoje mezilidské komunikace je třeba vyjít ze zásadního rozlišení zprostředkované a nezprostředkované komunikace. Nezprostředkovanou komunikací míníme komunikaci uskutečňovanou v jednotě místa a času založenou na funkční přítomnosti pouze takových prvků komunikačního schématu, které mají charakter nástrojů fyziologicky přirozených, bez účasti nejen jakékoli technologie, ale dokonce bez účasti jakýchkoli sémiotických prostředků majících charakter písma. Znamená to, že za nezprostředkovanou komunikaci považujeme takovou komunikaci, která má charakter mluvené komunikace,

jejimž kanálovým prostředníkem je vzduch jako plynné prostředí umožňující šíření zvukových vln produkovaných fyziologicky bez jakéhokoli technického posílení. Jinými slovy nezprostředkovaná komunikace je taková komunikace, která se uskutečňuje v podmínkách přirozené fyziologické slyšitelnosti a viditelnosti. Nezprostředkovaná komunikace je sémioticky založena na výrazové stránce fyziologicko-akustického charakteru, tedy na prostředcích fyziologicky přirozených a tedy »netecnologických«.

Každá jiná komunikace má již charakter komunikace zprostředkované. Znamená to, že »objev« – přesněji řečeno zavedení – písma představuje zprostředkování, a to nejen ve smyslu sémiotickém – tedy různými výrazovými prostředky, ale i ve smyslu materiálním, což znamená, že vzájemně různé výrazové prostředky jsou realizovány v nějaké přirozené nebo speciálně vytvořené „přírodní“ materii (tedy kámen, hlína, papirus, pergamen ...). Znamená to, že je třeba lišit formu a substanci, přičemž u zprostředkované komunikace zásadně platí, že substance je cosi mimo rámec přirozené fyziologičnosti. Počínaje písmem je tedy třeba věnovat teoretickou pozornost charakteru kanálu a mediačním technologiím.

Veškerá mezilidská komunikace, počínaje komunikací psanou, knižtiskem, přes neelektrotechnickou i elektrotechnickou telegrafii, telefon, radio, televizi až po veškeré technologické elektronické prostředky spojené s vynálezem a rozvojem počítačů a mobilních telefonů znamená podstatné proměny obecně a abstraktně chápaných komunikačních schémat, a to zejména v dimenzi právě zprostředkujících technologií (kanál, médium). Vymeze kanál jako pojítka, které slouží k přenosu informací mezi vysílačem a přijímačem (podavatelem a příjemcem) a médium jako technologii umožňující fungování tohoto spojení. Každá z inovací mediačních technologií znamená zásah do časoprostorových parametrů komunikace: zprostředkovaná komunikace ruší závislost komunikace na fyziologicko-akusticky přirozených prostředcích, otvírá čas a prostor komunikace. Zakládá tedy nejen mediačně technologicky, ale i z hlediska času a prostoru nová komunikační schémata. Již psaný text především potenciálně otevírá časovou dimenzi recepce, psaný text je z hlediska recepce »adresován« nejen podavatelem, autorem anticipovaným recipientům, ale fakticky i recipientům mimo tento okruh, a to v závislosti na míře fyzické »trvanlivosti« substance kódu a substance media. Zároveň v závislosti na substanci kanálu a média z hlediska »transportovatelnosti« (snadno transportovatelný papirus, pergamen, papír) otvírá i prostor psané komunikace. V návaznosti na uvedené časoprostorové vlastnosti psané komunikace další výše uvedené mediační technologie proměňují stupeň společenské relevance a priority psané a mluvené komunikace a »vracejí« do verbální komunikace vizualitu nezprostředkované komunikace nejen ve vzájemném vztahu komunikantů, ale i pokud jde o tzv. předměty komunikace. Okomentujme z hlediska relevantních proporcí prostoro-časových charakteristik a proměn vztahů mluvené a psané verbální komunikace jednotlivé fáze rozvoje mediačních technologií v paradigmatu zprostředkované komunikace:

- Písmo jako sémiotický prostředník z počátku založený na funkční korespondenci mezi zvukem a jeho výrazovým ekvivalentem, jehož jednotkou byla hláska, slabika, slovo, syntagma (srov. písma obrázková, slabická, obrázková, hlásková). Vedle formy tu je třeba brát na vědomí i materiální substanci písma

(fyzikální a chemické mediační technologie) jako nositele formy. Je takto zrušena podmínka jednoty místa a času komunikace. Dimenze času a prostoru komunikace se otvírají.

- Knihtisk – variabilita způsobená ruční realizací formy písma prochází procesem unifikace, stabilizace, potřebou kodifikace grafických systémů. Časoprostorová otevřenost průběhů a schémat komunikace je posílena tím, že se prosazují lehké mediační materiály (papír).
- Optická telegrafie – akustickým znakům se stabilizovanou korespondencí ke grafickým znakům jsou přiřazeny optické znaky ve smyslu formy a substance výrazu (praporky, světelné signály, kouřové signály apod.) Návrat relevance přirozené a posílené viditelnosti do schémat komunikace, takto »opětně« omezená prostorová otevřenost komunikace, »návrat« časové jednoty produkce a recepce.
- Elektrotechnické zprostředkování, technická telegrafie – akustickým znakům se stabilizovanou korespondencí s grafickými znaky jsou přiřazeny výrazové struktury zvukového charakteru založené na kombinacích distinktivního rysu délky signálu. Vzniká i specifická analogická grafická substanční realizace (tečka, čárka). Mediační technologie – telegraf – umožňuje paralelní produkci zvukové a grafické komunikace. Prostorové hranice komunikace jsou limitovány dosahem příslušné mediační technologie.
- Telefon – přenos mluvené komunikace za hranice fyziologické slyšitelnosti, opětné posílení relevance mluvené dialogické komunikace v kontextu společenské komunikace. Jednota času produkce a recepce. Dosah komunikace je vymezen stavem a vývojem mediační technologie.
- Rádio – další posílení relevance mluvené komunikace zprvu monologického charakteru v komunikačním smyslu, postupem času interaktivní dialogizace se zapojením telefonu a dále se zapojením mediačních technologií počítačové komunikace. Dosah komunikace je vymezen stavem a vývojem mediačních technologií. Mediační technologie umožňují konzervaci komunikátů, což opět zvyšuje prostorový i časový dosah komunikace.
- Televize – posílení relevance mluvené komunikace zprvu monologického charakteru v komunikačním smyslu, postupem času interaktivní komunikativní dialogizace se zapojením telefonu a dále se zapojením mediačních technologií počítačové komunikace. »Návrat« neverbálních prostředků mluvené komunikace do komunikace veřejné. Mediační technologie umožňují konzervaci komunikátů, což zvyšuje prostorový i časový dosah komunikace tohoto typu.
- Počítačově zprostředkovaná komunikace – Mediační technologie, které umožňují syntézu všech dosavadních mediačních technologií elektrotechnického a elektronického charakteru, rovněž tak technologickou syntézu soukromé a veřejné komunikace. Opětné posílení relevance psané komunikace a dialogické komunikace s četnými rysy sblížení mluvené a psané komunikace. Postupným zapojováním jednotlivých mediačních technologií elektronického typu vznikají vysoce komplexní typy a struktury veřejné a soukromé komunikace ve vzájemném propojení s takřka neomezenými prostorovými možnostmi. Dochází k technologické syntéze komunikace počítačové a telefonické (chytré telefony).

Rozvoj mediačních technologií a vstup nových technologií do soustavy technologií stávajících probíhá vždy v následujících krocích:

- Mediační inovace má dvě fáze: nejprve paralelně k dosavadnímu repertoáru komunikačních schémat a modelů vznikne nové samostatné schéma, neboť každá z těchto změn vytváří nový typ mediační struktury, tj. objevuje se nový kanál, médium, a substanční komponenta kódu. Následuje však integrace nového mediačního prostředku do některých stávajících schémat a modelů, což má za následek jejich modifikace, proměny a narůstající složitost těchto mediačních substruktur.
- Inovací mediální technologie a následným obohacením soustavy způsobů komunikace dojde k institucionalizaci, tj. dojde ke vzniku nového subjektu ve společenském smyslu, zpravidla v podobě nového typu právnických osob. Vzniká rozhlas, televize, institucionalizovaná tvorba subjektů zajišťujících fungování jednotlivých typů počítačem zprostředkované komunikace. Tento proces nás musí vést k tomu, abychom si uvědomovali míru a závažnost společenských důsledků těchto procesů. Právě v těchto souvislostech se mluví o problematice tzv. nových médií, jejichž působení se v některých ohledech vykládá jako revoluce ve smyslu ekonomickém, politickém, společenském, filosofickém i ve smyslu vztahů mezi humanitními a přírodními vědami.

2 Závěry

Mezilidská komunikace, jejíž »přirozená« podoba je dána výše charakterizovanou nezprostředkovanou komunikací charakteristickou jednotou místa a času a limitovanou fyziologickými možnostmi člověka se vyvíjela směrem k »osvobození« této komunikace od přirozených limitů času a prostoru. Proto je historie proměn mezilidské komunikace historií vývoje zprostředkování komunikace, počínaje »zavedením« písma, které při důsledném rozlišování formy a substance v sémiotickém smyslu právě svou substanční složkou (kámen, hliněné destičky, papyrus, pergamen, papír ...) představuje kanál a médium (chemie a technika materiální složky formy písma) až po současnost, která je charakteristická dramatickým nárůstem mediačních technologií založených na elektronických digitálních počítačových prostředcích. Tyto technologie souvisejí se vznikem a rozvojem »technologických jazyků« jako specifických sémiotických soustav jsoucích součástí mediální technologie. Zároveň tyto technologie výše uvedeným způsobem vedle překonávání časové a prostorové limitace zasahují významně do vzájemných funkčních a společensko-relevantních proporcí psané a mluvené komunikace.

Každý stupeň vývoje mediačních technologií zakládá nové podoby komunikačních schémat a modelů, ale zároveň – a to je podstatnější – vznikají vysoce komplexní, syntetické komunikační struktury a schémata umožňující, aby se audiovizuální mediální komunikace účastnili původně „pasivní“ recipienti formou klasických (např. telefon) i nejnovějších mediačních systémů (sociální sítě ...) aktivně, aby tedy docházelo ke komunikační aktivizaci těchto recipientů. Původně zcela pasivní recipient mediální komunikace je aktivizován nejen výzvami k reakci na programy, výzvami k různým

soutěžím, ale může sám do veřejného prostoru zasahovat např. jako bloger (podobně, jak to činí politici, různé tzv. celebrity). Vyvolává to u původního »pouhého« čtenáře, posluchače a diváka iluzi společenské aktivity a vlivu, ruší to u původního recipienta pocit jednostranné komunikační pozice a funkce. Složitě propojování mediačních systémů je umožněno právě překonáním časové limitace informací, technologickými možnostmi jejich »konzervace«. Mediální instituce se již neuplatňují na komunikačním trhu specializovaně (klasická tištěná média, klasické rádio, klasická televize), ale propojují mediační technologie v jednotný, vysoce dynamický systém (noviny jako »papírový« deník, tento deník v určité specifikaci dostupný na PC, iPadu, iPhoneu, samostatné denní zprávy, které, svou pohotovostí »konkurují« jejich vlastnímu klasickému »papírovému« médiu, což se oceňuje zejména v oblasti sportovních informací, v oblasti aktuálních politických krizových událostí apod.)

Tento vývoj mediačních technologií nepochybně významně zasahuje do ekonomických, politických a kulturních procesů, takže nelze zcela odmítat názory uplatňující se v teoriích nových médií, které integrují filosofické, socioekonomické a politologické nazírání na vývoj v oblasti společenské komunikace, totiž že dochází všeobecně k transformaci původně ryze instrumentálních mediačních prostředků na subjekty komunikace a tudíž i na subjekty společenského dění transformující vztahy mezi vědou, technikou, filozofií a kulturou.

LITERATURA

- Denisa KERA, 2002: The Genius Malignus in the Methodology of New Media Research. *Southern Review* 35/3. 39–51.
- , 2007: Globální síť a maschupy lidí, věci a dat: Antropomorfizace technologie a dehumanizace lidí. Dostupné na: www.antropologie.zcu.cz.
- Jan KOŘENSKÝ, 2008: Sémiotika sdělování a její terminologické problémy. *Média dnes – reflexe mediality, médií a mediálních obsahů*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. 95–100.
- , 2006: Sémiotické parametry vývoje mezilidské komunikace. *Komunikace – styl – text*. České Budějovice: Jihočeská univerzita. 7–12.
- Bruno LATOUR, 2003: *We have Never been Modern*. Cambridge: Harvard University.
- , 2004: *Politics of Nature: How to bring the Sciences into Democracy*. Cambridge: Harvard University.

SUMMARY

Human communication—whose “natural” form in direct communication is based on the uniformity of place and time and limited by human physiological abilities—has been developing towards “liberation” from the natural limitations of time and space. The history of changes in human communication is thus the history of the evolution of communication transmission. This evolution starts with the introduction of writing and its consistent distinction between form and substance. With its substance element (stone, clay tablets, papyrus, parchment, paper), writing in the semiotic sense represents the channel and the medium (chemistry and technique of the material element of the writing form). The present stage of this evolution is marked by the dramatic growth of media technologies based on electronic digital computer means. These technologies are connected to the beginning and development of “technological languages” as specific semiotic systems that are part of modern media technologies. These technologies are connected to the beginning and development of “technological languages” as specific semiotic systems that are part of modern media technologies. In addition to overcoming the limitations of time and space, these technologies have an important influence on functional and socially relevant frameworks of written and spoken communication. Each stage of the development of media technologies establishes new communication patterns and models while, more importantly, creating highly complex, synthetic communication structures and patterns. These allow previous “passive” receivers to take an active part in audio-visual communication through classic means (like phone) and the latest media (social networks), i.e., they become communicatively activated. The formerly passive receiver of communication is not only invited to react to the content or to participate in various prize competitions, but to reach out into the public space, e.g., as a blogger (like politicians, celebrities). This creates the illusion of social activity and influence on the part of the agent who was formally in the former “only” the reader, listener, or viewer and diminishes the sense of a one-way communicative position and function. The complex combinations of modern communication means are possible precisely due to overcoming the temporal limitation of information, the technical possibilities of its preservation. Media institutions on the communication market no longer appear specialized for a certain medium (traditional print media, radio, television), but they rather combine media technologies into a uniform, highly dynamic system (newspaper as the traditional daily on paper, with another version accessible on PC, iPad, iPhone; independent daily news that competes with the paper version of the newspaper because of its speed, which is particularly valued in sports news or in situations of political crisis).

This development of media technologies has undoubtedly affected economic, political, and cultural processes. Therefore, it is not possible flatly to dismiss the views in theories of new media that integrate philosophical, socioeconomic, and political perspectives on the evolution of social communication, which point out the transformation of media as instruments into subjects of communication, i.e., subjects of social action that change the relationships between science, technology, philosophy, and culture.

POVZETEK

Medčloveška komunikacija, katere »naravna« podoba je v zgoraj opisani neposredni komunikaciji pogojena z značilno enotnostjo kraja in časa ter omejena s fiziološkimi možnostmi človeka, se je razvijala v smeri »osvoboditve« od naravnih omejitev časa in prostora. Zato je zgodovina sprememb medčloveške komunikacije zgodovina razvoja posredovanja komunikacije, od »uvajanja« pisave, ki pri doslednem razločevanju forme in substance v semiotičnem smislu ravno s svojo substančno prvino (kamen, glinene tablice, papirus, pergament, papir ...) predstavlja kanal in medij (kemija in tehnika materialne prvine oblike pisave), do danes, ko jo označuje dramatična rast medijskih tehnologij, temelječih na elektronskih digitalnih računalniških sredstvih. Te tehnologije so povezane z nastankom in razvojem »tehnoloških jezikov« kot specifičnih semiotičnih sistemov, ki so del sodobne medijske tehnologije. Poleg preseganja časovnih in prostorskih omejitev pa te tehnologije pomembno vplivajo tudi na medsebojne funkcijske in družbenorelevantne okvirje pisane in govorne komunikacije. Vsaka stopnja razvoja medijskih tehnologij vzpostavlja nove podobe komunikacijskih shem in modelov, toda hkrati – in to je pomembneje – nastajajo visoko kompleksne, sintetične komunikacijske strukture in sheme, ki omogočajo, da se avdiovizualne komunikacije prek klasičnih (npr. telefon) in najsodobnejših medijev (družbene mreže ...) aktivno udeležijo prvotno »pasivni« prejemniki, ti se torej komunikacijsko aktivirajo. Prvotno povsem pasivni prejemnik komunikacije ni samo pozvan k reakciji na vsebine, povabljen k različnim nagradnim igram, ampak lahko sam posega v javni prostor, npr. kot pisec bloga (podobno kot to počnejo politiki, različni t. i. zvezdniki). To pri prvotnem »zgolj« bralcu, poslušalcu in gledalcu ustvari iluzijo družbene aktivnosti in vpliva, slabi njegov občutek enostranskega komunikacijskega položaja in funkcije. Zapleteno prepletanje sodobnih medijskih sredstev pa je mogoče ravno zaradi preseganja časovne omejenosti informacij, tehnološke možnosti njihovega »konzerviranja«. Medijske institucije se na komunikacijskem trgu ne uveljavljajo več specializirano (klasični tiskani mediji, klasični radio, klasična televizija), ampak prepletajo medijske tehnologije v enotni, visoko dinamični sistem (časopis kot »papirnati« dnevnik, ta dnevnik pa je v določeni specifikaciji dostopen na PC-ju, iPadu, iPhoneu; samostojne dnevne novice, ki s svojo hitrostjo »konkurirajo« lastnemu klasičnemu »papirnatemu« mediju, kar je najbolj cenjeno zlasti na področju športnih informacij, na področju aktualnih političnih kriznih situacij ipd.).

Ta razvoj medijskih tehnologij nedvomno pomembno posega v gospodarske, politične in kulturne procese, zato ni mogoče povsem zavrniti nazorov v teorijah novih medijev, ki integrirajo filozofske, socioekonomske in politološke poglede na razvoj družbene komunikacije, da se namreč prvotno povsem instrumentalna medijska sredstva transformirajo v subjekte komunikacije in torej v subjekte družbenega dogajanja, ki preoblikujejo odnose med znanostjo, tehniko, filozofijo in kulturo.

RABA SLOVENŠČINE IN ANGLEŠČINE V FIZIČNEM IN VIRTUALNEM PROSTORU

Pričujoči prispevek obravnava različne načine funkcioniranja slovenščine in angleščine v fizičnem in virtualnem prostoru današnjega sveta. Izpostavlja razlike med relativno homogeno angleščino in slovenščino, ki se govorita v okviru matičnih držav (ob upoštevanju notranje variabilnosti zaradi knjižnih in narečnih zvrsti), in med njunimi manj homogenimi oblikami, ki se rabijo izven njunih meja. Očiten je močan vpliv globalne angleščine na vse druge jezike, pri čemer slovenščina ni nikakršna izjema.

Gljučne besede: slovenščina, angleščina, prostor, globalizacija, jezikovne spremembe

The article discusses various ways in which Slovene and English function within the physical and virtual spaces of today's world. On the one hand English has undergone a process of differentiation into numerous mother tongue varieties, on the other we are witnessing tendencies toward its renewed homogenization in the role of a universal means of international communication. Special emphasis is placed on the influence of Global English on Slovene as well as on possible developmental trends.

Keywords: Slovene, English, space, globalization, language change

1 Uvod

Med najpomembnejšimi dejavniki, ki vplivajo na podobo in razvoj jezika, sta čas in prostor. V pričujočem prispevku se osredinjam na odnos med jezikom in prostorom; kjer se le-ta bistveno prepleta s časovno dimenzijo, pa dodatno osvetlujem tudi to plat jezikovnega razvoja in rabe. Čeprav vpliv obojega velja za vse jezike, je poudarek na dveh jezikih, ki sta v našem prostoru najbolj aktualna: slovenščini kot maternem jeziku okolja, v katerem živimo, in angleščini, ki trenutno v svoji vlogi globalnega jezika najmočnejše zaznamuje podobo slovenščine in njen bodoči razvoj.

Vpliv prostora na jezik je predmet raziskovanja različnih disciplin od klasične dialektologije do sociolingvistike in kontaktne lingvistike, saj koncept prostora ni enoznačen. Običajno ob njem pomislimo na geografsko razširjenost/razpršenost, ki se v jezikovnem smislu odslkava v regionalnih/nacionalnih zvrsteh jezika in znotraj le-teh v različnih ožje ali širše definiranih krajevnih narečjih. Druga, tudi že uveljavljena predstava o jeziku in prostoru se nanaša na družbeno razslojenost govorcev in na različne družbeno pogojene zvrsti jezika od knjižnega do pogovornega jezika, od slenga do sociolektov. V zadnjem času se takemu gledanju na odnos med jezikom in prostorom kot posledica globalizacijskih teženj na različnih področjih življenja in še posebej v komunikaciji pridružuje še tretja, virtualna dimenzija. V prispevku se

ob obravnavi vseh naštetih dimenzij temeljiteje posvečam prav na novo nastajajoči virtualni jezikovni krajini, ki se preko digitalnih medijev vedno jasneje izrisuje v današnjem svetu in sobiva s fizično.

2 Jezik in fizični prostor

2.1 Angleščina

Angleščina predstavlja enega najočitnejših primerov vpliva fizičnega prostora na razvoj jezika. Iz razmeroma nepomembnega jezika, ki se je najprej govoril le na angleških tleh, se je postopoma razširila na preostali teritorij Britanskega otočja in Irske, šla skozi dokaj nestabilne faze razvoja in se dokončno utrdila kot prevladujoči jezik države šele v 17. oz. 18. stoletju. Njena standardizacija je sovpadla z viškom gospodarske, trgovske, politične in vojaške moči države, to pa je pomenilo začetek kolonialne ekspanzije Velike Britanije v svet, z njo pa tudi t. i. britanskega jezikovnega imperializma (Phillipson 1992). Britanski imperij je na višku svoje moči obsegal četrtno sveta in angleščina se je govorila v afriških in azijskih kolonijah od Kenije do Indije, od Singapura do Hong Konga. Sčasoma se je začela v nekaterih elementih odklati od britanske norme, vzroke za to pa je treba iskati v ločenosti na novo osvojenih ozemelj od matične Britanije in v specifičnih razmerah, ki so vladale v posameznih kolonijah. V nekoliko samosvojo smer se je začela razvijati tudi na dveh drugih kontinentih, Severni Ameriki in Avstraliji.

V t. i. nacionalnem obdobju, ki je sledilo osamosvojitvi ZDA, se je pojavila še zavestna težnja, da bi se na novo pridobljena samobitnost izrazila tudi skozi jezik; in leta 1828 je Noah Webster izdal slovar, v katerem je zapisal t. i. amerikanizme. Prostorski dejavnik je tako bistveno prispeval k nastanku nove variante angleščine, ki do začetka 20. stoletja zaradi prestižnosti britanske angleščine v svetovnem merilu sicer ni igrala pomembnejše vloge, od konca 2. svetovne vojne dalje pa ima nedvomno primat na področju vpliva na druge jezike. Razlog za njeno prevlado ni toliko v številu njenih govorcev¹ kot v ameriški gospodarski in politični moči ter posledično v njenem kulturnem vplivu na preostali svet.

Tudi avstralska angleščina črpa iz okolja in od domorodcev, poleg tega je izrazito obarvana s *cockneyem*, nestandardnim narečjem nižjega londonskega delavskega razreda, ki je predstavljal glavnino prvih naseljencev.

V obeh primerih je v novem okolju prišlo do izravnavanja izredno močno zakoninjenih razlik med govorico višjih in nižjih družbenih razredov v Veliki Britaniji. Poleg geografske oddaljenosti sta pri tem pomembno vlogo nedvomno odigrala ameriška mobilnost in poreklo novih avstralskih prebivalcev.

Primerjava razvoja in pojavnih oblik angleščine na ozemljih, ki si jih je prisvojila Velika Britanija v času kolonializma, pokaže bistvene razlike med Ameriko, Kanado, Avstralijo, Novo Zelandijo in do neke mere Južno Afriko na eni strani, kjer se razvijajo nekakšne diaspore z rojenimi govorcji, ter med kolonijami jugovzhodne Azije in zahodne in vzhodne Afrike na drugi, kjer kolonialni gospodarji uvedejo angleščino

¹ Več rojenih govorcev imata mandarinščina in španščina.

kot uradni jezik administracije in šolstva, večinsko avtohtono prebivalstvo pa jo začne govoriti kot t. i. drugi jezik (Seidlhofer 2011). V drugem primeru gre predvsem za stik angleščine z različnimi jeziki domačih prebivalcev. Ti zaradi družbenih in gospodarskih pritiskov prevzamejo angleščino in jo nativizirajo, kar je vidno zlasti v izgovarjavi in besedju, deloma pa tudi v poenostavljenih ali specifično obarvanih slovničnih strukturah. Tako angleščino so mnoge države zaradi lažje komunikacije obdržale kot uradni jezik tudi po osamosvojitvi izpod kolonialnih oblasti (Crystal 2003).

Med jezikoslovci, ki so skušali na novo nastalo kompleksnost angleščine zajeti v sistematičen teoretični model, je najbolj znan Kachru (1985), ki govori o treh koncentričnih krogih razvoja/rabe angleščine. V prvi, notranji krog uvršča angleščino kot materni jezik, v drugega, zunanjega variante, ki se govorijo v bivših britanskih in ameriških kolonijah, v tretjega, širitvenega pa angleščino v preostalem svetu, kjer sicer nima niti zgodovinskih korenin niti statusa uradnega ali drugega jezika, se pa množično poučuje kot tuji jezik.

Pomembna novost njegove klasifikacije je uvedba množinskega termina *angleščine*. Angleščine ne dojema več kot enotnega jezika v izključni lasti rojenih govorcev, ampak opaža v drugem krogu nastajanje novih angleščin, kakršne so npr. indijska, singapurska in hongkonška. Vse sicer povezuje angleški element, a vsaka od njih ima specifične lastnosti, zato jih obravnava kot enakovredne tistim iz prvega kroga. To mu sicer ne uspe v celoti, saj razlike ostajajo, in sicer v normativnosti. Samo angleščine iz notranjega kroga so namreč normotvorne in prav tem jezikovnim normam (največkrat britanski ali ameriški) se skušajo čim bolj približati tudi govorniki iz širitvenega kroga. V nasprotju z njimi so angleščine iz drugega kroga v procesu razvijanja lastnih jezikovnih norm. Gre za tako imenovane *svetovne angleščine* (*World Englishes*), ki jih zaznamujejo predvsem lokalno obarvana izgovarjava, besedje ter delna slovnična prilagoditev.

Kljub navidezni všečnosti ima Kachrujev model vrsto pomanjkljivosti. Ne gre le za nedoslednost v želji po obravnavanju vseh treh krogov kot enakopravnih, saj raba termina *rojeni govorec* implicitno daje prednost prvemu krogu, ampak predvsem za to, da model ne odslikava dejanskega stanja na terenu.

Problematičen je predvsem tretji krog, kjer se angleščina širi preko izobraževalnih sistemov in medijev ter postaja bolj kot katerikoli jezik v dosedanji zgodovini prevladujoči jezik znanosti, tehnologije, trgovine, turizma, prometa, popularne kulture in drugih področij delovanja. V mnogih državah prihaja do družbene dvojezičnosti, kjer se nerojeni govorniki angleščine ne učijo več primarno za komunikacijo z rojenimi govorniki, pač pa jo v duhu internacionalizacije/globalizacije uporabljajo kot univerzalno sredstvo medsebojnega sporazumevanja z drugimi nerojenimi govorniki. Število nerojenih govorcev angleščine je že za nekajkrat preseгло število maternih govorcev. Njihova angleščina je zaradi različnih stopenj jezikovne kompetence in zaradi vpliva različnih materinščin notranje izredno variabilna, v splošnem pa vendarle teži k ponovni homogenizaciji, nekakšni svetovni, mednarodni oz. globalni angleščini. Primarni cilj govorcev ni več posnemanje britanske/ameriške norme, ampak učinkovita komunikacija; angleščina se rabi kot *lingua franca*.

Kachru sam je svoj model skušal modificirati, a vanj še vedno ni uspel zajeti vse pestrosti dejanskega jezikovnega stanja v svetu. Ostalo je veliko izjem in sivih lis,

navsezadnje tudi prvi krog ni rezerviran izključno za rojene govorce, saj so npr. v ZDA velike izseljenske skupnosti (npr. špansko govoreče), ki v prvih generacijah ne govorijo angleščine kot maternega jezika, v mnogih deželah po svetu, kjer angleščina nima statusa prvega jezika, pa najdemo manjše ali večje enklave, recimo britanskih zdomcev (npr. v Toskani, pa tudi v našem Prekmurju).

Med alternativnimi shemami omenjam McArthurjevo (2002), ki razlikuje le med rojenimi in nerojenimi govorcami, in Modianovo (1999), ki uvede termin *angleščina kot mednarodni jezik (EIL)*. Obe kot razlikovalni kriterij upoštevata izključno stopnjo kompetence njenih govorcev.

Problem predlaganih modelov ni toliko v shematičnem prikazu kot v praksi, saj zaradi velike stopnje variabilnosti nobeden ne zmore v celoti pojasniti izredno nestabilne in izmuzljive jezikovne situacije. Poskusi kodificiranja stalno spreminjajoče se angleščine (Ferguson 2009) ne ponujajo zadovoljivih odgovorov, ampak prej odpirajo nova vprašanja. Naštejmo jih le nekaj: Kako določiti normo angleščine kot *lingue franca*, da bi se je lahko učili? Katere elemente upoštevati pri njeni kodifikaciji, saj vsak govorec prinaša vanjo vplive lastne materinščine? Ali naj se je za sporazumevanje z nerojenimi govorcami učijo tudi tisti, ki jim je angleščina materni jezik? Kako praktično bi bilo učenje globalnega jezika? So ljudje zanj motivirani ali se morda raje učijo ameriške angleščine, za katero se zdi, da ima večji vpliv? Kako obravnavati angleščino v Evropski uniji (dalje EU)? Ta ima sicer 24 uradnih jezikov, a se v praksi kot delovni jeziki uporabljajo le angleščina, francoščina in nemščina. Angleščina nedvomno prevladuje, hkrati bruseljska birokracija vanjo vnaša nekatere tipične izraze, ki jih ameriška in britanska angleščina ne poznata. Take so nove zloženke, kot npr. *member state* in *country candidate*, ali besede kot sta *cohesion* in *state aids*, kjer se prva rabi v novem pomenu, druga pa v množinski obliki, kar je v nasprotju s pravili standardne angleščine. Prav tako predstavlja problem izgovarjava nekaterih fonemov, ki jih v drugih evropskih jezikih ni, medtem ko v slovnici pogosto prihaja do poenostavljanja, zlasti v rabi časov.

Ali so to napake ali gre za jezikovne spremembe v procesu nastajanja in za legitimno novo varianto angleščine? Ima torej angleščina v EU status tujega jezika ali že prehaja v fazo, ko kaže značilnosti drugega jezika, nekakšne *evro-angleščine*? Kako je z rabo angleščine med govorcami sorodnih jezikov, ki se kljub medsebojni razumljivosti lastnih jezikov velikokrat raje odločijo za angleščino in se s tem izogonejo občutljivemu vprašanju njihove prestižnosti/enakopravnosti (npr. v skandinavskih deželah pa tudi že v državah, ki so nastale po razpadu bivše Jugoslavije)? Vsako od teh vprašanj bi si zaslužilo poglobljeno obravnavo, a bi to preseglo okvire pričujočega prispevka.

2.2 Slovenščina

Celovit prikaz vpliva fizičnega prostora na slovenščino bi zahteval tudi obravnavo njene narečne in siceršnje razslojenosti v Sloveniji in v zamejstvu, a se v razpravi omejujem na njen stik z angleščino. Najbolj nazorno je ta stik viden v izseljenskem okolju angleško govorečih držav, kakršni sta ZDA in Kanada, verjetno pa se bistveno

ne razlikuje niti avstralska situacija, kamor so se v preteklosti izseljevali – in se danes ponovno izseljujejo – številni Slovenci.

Rezultati mojih dolgoletnih raziskav med amerškimi in kanadskimi Slovenci (Šabec 1995, 1997, 2007, 2011b) razkrivajo, da sta dejavnika, ki najbolj vplivata na njihovo jezikovno rabo, fizična odrezanost od matične domovine in vrženost v ogromen angleški govorni prostor. Prvi pomeni prekinitev stika z živim jezikom doma, drugi veliko dovzetnost za vpliv dominantne angleščine v novem okolju. Posledica so različne stopnje dvojezičnosti in prilagajanja angleščini, ki se v praksi kažejo na različne načine tako za posameznike kot za celotne skupnosti. V funkcionalnem smislu sta prilagajanje jeziku novega okolja ter jezikovna izbira v posameznih situacijah in z različnimi sogovorniki odvisna zlasti od časa priselitve in od generacijske pripadnosti priseljencev. Prva generacija, rojena v Sloveniji, še govori slovensko, čeprav velikokrat nekoliko arhaično. Za pripadnike te generacije najbrž najbolj drži t. i. »geografska triada pripadnosti«, o kateri piše Vertovec (1999) in je sestavljena iz njihovega odnosa do novega okolja, mita o starem kraju in predstave o novi skupnosti v diaspori. Pripadniki druge generacije so praviloma najbolj dvojezični, ker imajo možnost komuniciranja tako s slovensko govorečimi starši kot z otroki, ki so se angleščine naučili v šoli. Tretja generacija govori pretežno angleško.

Prostorska ločenost skupaj s časovno dimenzijo torej vpliva na nižanje kompetence v slovenščini, stik z angleščino pa na njen vedno močnejši vpliv in na vedno trdnjšo vpetost priseljencev v novo jezikovno okolje. Cikel opuščanja maternega jezika, ki je tipičen za priseljence s konca 19. stoletja in iz prve polovice 20. stoletja, se pri tistih, ki so v Severno Ameriko prišli po koncu 2. svetovne vojne, še nekoliko pospeši, saj je upad znanja slovenščine že pri drugi generaciji precej izrazitejši. Gre za opazen jezikovni premik od slovenščine k angleščini, ki se v strukturalnem pogledu kaže kot sposojanje ali kodno preklapljanje ter v vedno večjih poenostavitvah ali opuščanju slovenskih jezikovnih vzorcev na eni strani in približevanju angleškim na drugi. Jezik izgublja praktično sporazumevalno vrednost in ostaja pomemben le na simbolni ravni kot gradnik etnične identitete. Opustitev slovenščine na ravni izseljenških skupnosti se zdi na dolgi rok neizogibna, čeprav se možnosti za tiste motivirane posameznike, ki želijo jezik ohraniti, s pojavom virtualne komunikacije izboljšujejo. To je prednost, ki je pripadniki starejših generacij niso imeli.

Drugo okolje, kjer prihaja do stika z angleščino, je bližje domu, v Sloveniji. Če zanemarimo prve posredne stike preko nemških pisnih virov iz 17. in 18. stoletja, lahko o resnejših angleških vplivih govorimo šele po koncu 2. svetovne vojne z uvedbo pouka angleščine kot glavnega tujega jezika v slovenske šole. To in pa fascinacija s tehničnim napredkom in modernim življenjskim slogom zahodnega sveta sta bila glavna vzroka za sposojanje angleških besed s področja zabavne in filmske industrije, športa, tehničnih izumov in drugega, kjer ni bilo domačih ustreznic (npr. *golf*, *parkiranje*, *astronavt*). Postopnost prevzemanja tujih besed je omogočila njihovo popolno prilagoditev slovenščini v izgovorjavi in pisavi² ter v oblikoslovnem in besedotvornem smislu.

Začetnemu obdobju vpliva britanske angleščine je sledil močan vpliv ameriške popularne kulture in z njim ameriške angleščine. Slovenščina je intenzivno prevze-

² Z redkimi izjemami tipa *jazz* – *džez*, *jeans* – *džins*.

mala posamezne besede (npr. *hit*, *resetirati*, *partner*) pa tudi cele sintagme in kalke (npr. *hitra hrana*, *videospot*, *deloholik*) ter hibridne strukture (npr. *hip hop scena*, *off shore* območje, *all-inclusive* ponudba). K popularnosti angleščine so znatno prispevali mediji, zlasti televizija s predvajanjem ameriških filmov in nadaljevank. Hkrati so ljudje ob povečani mobilnosti in vedno pogostejših potovanjih v tujino spoznavali praktično vrednost znanja angleščine; stik z njo je postajal vse oprijemljivejši. Prihaja celo do tvorbe pseudoanglizmov (npr. *golman*).

Če je na začetku vzrok sposojanja iz angleščine predvsem nuja po zapolnitvi leksikalnih vrzeli, so v nadaljevanju vzroki zanj največkrat prestižne narave. Angleške besede mnogi dojemajo kot imenitnejše, vrednejše in bolj sofisticirane od domačih. Koliko je to upravičeno, koliko pa gre pri tem le za pomanjkanje samozavesti pri izražanju v materinščini in za pretirano posnemanje tujih kulturnih in jezikovnih vzorcev, je stvar presoje, vsekakor tovrsten vpliv angleščine na slovenščino velikokrat prispeva k tvorbi nekaterih sopomenk in k stilističnim, semantičnim in konotacijskim spremembam v rabi nekaterih besed. Angleški vpliv na besedje, v nekoliko subtilnejši obliki pa tudi na skladnjo, je tako rekoč vseprisoten in ga je zlasti v medijih, oglaševanju, poslovnem okolju, znanstveni in strokovni publicistiki in v jeziku mladih nemogoče spregledati.

3 Jezik in virtualni prostor

3.1 Angleščina

Že dotlej vodilni vlogi angleščine v mednarodni komunikaciji je v 90. letih 20. stoletja dal dodatni zagon tehnološki napredek, ki je sovpadel z ekonomskimi in političnimi težnjami po globalizaciji. Rodil se je internet in z njim možnost hipne komunikacije kogarkoli s komerkoli in kjerkoli v svetu. Z digitalizacijo se je svet dobesedno skrčil, se povezal preko elektronske pošte, blogov, forumov in družbenih omrežij, velik del komunikacije, ki je bil v preddigitalni dobi v celoti odvisen od prostorskih in časovnih omejitev, pa se je preselil v virtualni svet. Revolucionarnost tega izuma je po vplivu, ki ga ima naše vsakodnevne aktivnosti, najbrž še najbližje vplivu, ki ga je imela v preteklosti iznajdba tiska. Nobenega dvoma namreč ni, da je internet za vedno spremenil naše dožemanje prostora (in časa), s tem pa tudi naš pogled na komuniciranje z drugimi.

Komuniciranje ni več zaprto v okviru govornih skupnosti, ki jih na omejenem teritoriju medsebojno povezujejo sorodne norme jezikovne rabe, ali na razmeroma počasne stike preko navadne pošte in telefonskih linij. Postmoderno obdobje prinese digitalizacijo in z njo možnost komunikacije ne glede na geografske omejitve. Posamezniki vzpostavljajo medsebojne stike na globalni ravni, pri čemer jih vodijo sorodni poklicni in/ali drugi interesi. Po želji si ustvarjajo svoj osebni prostor neodvisno od realnega in fizičnega prostora in vstopajo v komunikacijo s pripadniki drugih kultur, pri čemer gre lahko za daljše/trajne stike, lahko pa tudi za stike za enkratno ali trenutno rabo. Določata jih torej interakcija in mreženje, zaradi česar angleščina postane »neteritorialna ali postgeografska« (James 2008), zanjo pa so značilna številna odstopanja od britanske/ameriške norme.

Angleščina tako nastopa v funkciji bolj ali manj univerzalnega sredstva sporazumevanja na svetovnem spletu. Tudi če ta ne bi bil ameriška iznajdba, bi na njem najbrž prevladala angleščina, saj po nekaterih ocenah kar četrtnina svetovnega prebivalstva govori angleško (Crystal 2006). Večina so nerojeni govorniki angleščine, tako da njihova kompetenca v jeziku niha od komaj zadostne do zelo dobre. V zadnjem času postaja internet sicer bolj večjezičen, a je bilo leta 2013 še vedno 55 % vseh najpogosteje uporabljenih spletnih strani v angleščini³, drugi jeziki na internetu pa so prežeti z močnim angleškim vplivom.

Internetni jezik⁴ je posebna oblika diskurza, ki se v marsičem razlikuje od običajne angleščine. Do odstopanj od norme prihaja zaradi internetnih uporabnikov, ki ob različnih stopnjah jezikovne kompetence v angleščino prenašajo vplive svojih maternih jezikov, posledica česar je delna »kreolizacija« (Hannerz 1992) ali hibridizacija internetnega diskurza. Tako poznamo *Spanglish*, *Japlish*, *Chinglish* in druge »mešanice« angleščine z drugimi jeziki, v primeru slovenščine pa *Sloglish* (Šabec 2011a).

Vzroki odstopanj so povezani tudi s samo tehnologijo, ki narekuje hitrost in format komuniciranja, ter z dinamiko družbenih odnosov, ki so se v obdobju digitalizacije globalizirali, multiplicirali in intenzivirali. Nove komunikacijske prakse nam omogočajo simultano prisotnost na več mestih hkrati, sočasno izvajanje več nalog, aktivno vključevanje v video konference, virtualne sestanke, forume, spletne klepetalnice, debate na družbenih omrežjih in podobno in to kjerkoli po svetu ne glede na geografske, politične in kulturne meje. Zaradi izredne hitrosti prenosa sporočil in celo možnosti sinhrono in/ali večkodne komunikacije so torej za internetni diskurz značilne neposrednost, spontanost in nizka stopnja formalnosti. Je torej nekakšna nova vmesna oblika diskurza, ki v sebi združuje elemente tako govorjenega kot pisnega jezika.

Če je internet spremenil prostor v praktično nerelevantno kategorijo, saj nam odpira možnosti komuniciranja z vsem svetom ter sočasno prisotnost na več krajih in v različnih kontekstih, nam po drugi strani prav zaradi tega bistveno krči čas, ki nam je na voljo za poglobljeno komunikacijo. Po eni strani nam ponuja neskončno število možnosti in nas mami z navidezno svobodo, po drugi strani neselektivna raba brez napa in minimalne refleksije največkrat ne daje zaželenih ali smiselnih rezultatov. Zdi se, da je jezikovna raba v virtualnem svetu v nekem smislu postala odsev siceršnjega obnašanja v potrošniški družbi, ko ljudje pod časovnim pritiskom hlatajo za čim več in čim hitreje in velikokrat delijo svoja mnenja in sporočila s svetom, še preden uspejo dodobra izoblikovati svoje misli. Hkrati in takoj želijo biti povsod, posledica večopravnosti pa je razpršena pozornost, ki se najbolj očitno kaže v neupoštevanju slovničnih in pravopisnih pravil ter v ohlapnem in površnem izražanju. To je z vidika norme negativno, je pa mogoče na novodobni način sporazumevanja pogledati tudi s pozitivne plati: za tovrstni diskurz je značilna tudi kreativnost in odprtost za jezikovne inovacije.

³ Podatek W3Techs, najbolj zanesljive tehnologije za zbiranje in analizo statističnih podatkov o dogajanju na internetu.

⁴ Tudi *netspeak*, *webspeak*, *globespeak* ter *weblish* in *netlish* (iz web + English in net + English).

Preden o tem podrobneje spregovorimo v delu o slovenščini, je treba izpostaviti še en pomemben vidik hitro naraščajočega vpliva virtualnega prostora na fizični svet. Če se je na začetku zdelo, da gre pri virtualni komunikaciji za nekakšno vzporedno, a ne popolnoma resnično kategorijo, se je to kmalu izkazalo za zmotno. Virtualna komunikacija je postajala vedno resničnejši del našega vsakdanjika in danes ugotavljamo ne le, da se virtualni in fizični svet prepletata, ampak da se elementi virtualne komunikacije vedno intenzivneje prenašajo v fizični svet in ponekod celo izpodrivajo tradicionalne načine sporazumevanja. Spletne izdaje tiskanih medijev, ki omogočajo sprotno ažuriranje podatkov in komentiranje bralcev, in vključevanje tvitov v televizijske prenose ob raznih glasovanjih/volitvah sta le dva primera, ki ponazarjata potencial novega načina komuniciranja. Odločitev posameznika, da v virtualnem prostoru ne želi sodelovati, pomeni dejansko izločenost iz pomembnega dela dogajanja, saj se velik del javnega življenja odvija preko spletnih strani (npr. vladne institucije, uradne ustanove, združenja, podjetja). Za vsakega posameznika je mogoče ugotoviti, ali ima aktivno digitalno življenje že po besedju in stavčnih strukturah, ki jih uporablja v realnem življenju (Gamble 2007). In ker je takih vedno več, je tudi vpliv virtualnega komuniciranja ne le v globalnem, ampak tudi v lokalnem okolju vedno močnejši, jezikovna raba pa vedno fleksibilnejša in dovtetnejša za inovacije in jezikovne spremembe.

3.2 Slovenščina

Vse napisano načeloma velja tudi za slovenščino, katere rabo v virtualnem prostoru še bolj kot sicer zaznamuje velika odprtost za angleške vplive na skoraj vseh jezikovnih ravneh od besedja do skladnje in pravopisa. Kljub temu da tudi v elektronsko posredovanih besedilih obstajajo razlike v stopnji formalnosti in upoštevanju jezikovnih pravil glede na to, kdo jih tvori, komu so namenjena in kakšen je njihov cilj in da so uradne spletne strani raznih institucij v glavnem zgledno urejene, vendarle velika večina internetnih uporabnikov pri komunikaciji posveča bistveno manjšo pozornost samemu jeziku, večjo pa hitrosti, učinkovitosti in interaktivnosti. Besedila so zato večinoma kratka, zgoščena⁵, kar pomeni, da v njih ne najdemo raznih vpljudnostnih formul in dolgih, pravilno oblikovanih povedi, pač pa da gre velikokrat za "na hitro skupaj nametane" misli, krajšave, akronime in podobno. Predvsem pri mladih, za katere so družbena omrežja postala primarno mesto medsebojnega komuniciranja, opazamo velika odstopanja od norme ter željo po spontanosti, kreativnosti in sproščenosti. Gre za elemente internetnega slenga (npr. kombinacije črk in številck), ki je nepoučenim nerazumljiv, a je plodno področje za vsakovrstne jezikovne inovacije. V skladnji poleg besednega reda, ki bolj ali manj sledi pravilu »piši, kot govoriš« (npr. *mišn imposibl*), ni ujemanj, pogosto najdemo vpliv angleškega besednega reda (npr. kopičenje samostalnikov namesto kombinacije samostalniške besede z levim prilastkom). V besedilih praviloma mrgoli tipkarskih napak, pisava je največkrat namenoma nekonvencionalna: opuščanje ali naključna/napačna raba ločil in velikih začetnic, v slengu tudi pretirana, kričeča raba klicajev, vprašajev in drugih ločil, dodajanje

⁵ Npr. Twitter omejuje dolžino besedil na točno določeno število znakov.

emotikonov,⁶ pisanje slovenskih črk č, š in ž brez strešic, raba črk angleške abesede (w, y, x) in znakov (npr. &) in podobno. Če spregledamo možnost, da je delni vzrok za to lahko pomanjkljivo jezikovno znanje, gre pri namerni rabi omenjenega nedvomno za izraz individualnosti in kreativnosti. Predvsem v blogih in tvitih je veliko besednih iger, izvernih metafor in zanimivih struktur. Angleščina igra pri tem pomembno vlogo, saj se njeni elementi prepletajo s slovenskimi, včasih na ravni prevzetih besed, včasih z daljšimi vrivki ali celo celimi povedmi in odstavki (sposojanje in kodno preklapljanje).

Za ponazoritev navajam tri naključno izbrane primere z interneta. V prvem gre za rabo internetnega slenga na forumu, v drugem za sicer nekoliko bolj urejeno, a še vedno precej angleško obarvano spletno stran, ki se promovira kot *Initiative Start: Up Slovenia – Partnerstvo za globalni konkurenčen nacionalni startup ekosistem*, tretji pa je izraz ne tako redkega ambivalentnega/defetističnega odnosa do slovenščine.

- Ejjj acitivity večeri so awesome. :D -je mama spet bolna, aaaaa počutim se kot da postajam apatična, ampak ni ... joto in dns zvečer kostanj, končno, prvič letos <3 -kostanj in meh belly..feels so fineee..kostanj in meh belly..ill eat it all the timee..(cartman voice) :hearts
- Napisal/-a ..Evelyn. (*Cosmopolitan* 2014)
- Kaj je Start:up leta?/.../ Tekmovanje Start:up leta je namenjeno celovitemu spodbujanju razvoja inovativne podjetniške aktivnosti in podjetniške kulture v Republiki Sloveniji. Temelji na motiviranju za podjetniško akcijo v okviru slovenskega **Start:up road-show-a**, praktičnih usposabljanj za dodelavo poslovnega načrta in izmenjavi izkušenj in dobrih praks ter mreženju v okviru podjetniškega foruma **100% Start:up** ter mednarodne podjetniške konference **PODIM**. Tekmovanje zaokrožajo izbor, promocija in nagrajevanje najbolje spisanega poslovnega načrta in najboljših start-up podjetij. (Startup 2014)
- Hm...premalo nas je da bi se borili proti angleškemu jeziku. Jaz se proti njemu borim z uporabo nemškega, sam dvomim da je kaj boljše zaradi tega.=) Slej ali prej nas bo požrl kak tuj jezik, ker smo premajhni. Slov. j. manjka precej besed oz besednih zvez. Ampak uporabljam ga še kar naprej...whatever! (Mavrični forum 2014)

Ne preseneča le veliko število angleških besed, ampak tudi sam način njihovega vključevanja v sicer slovenska besedila. Če so se v preddigitalnem obdobju angleške besede večinoma »prijele« šele po obdobju prilagajanja in se na koncu v rabi niso razlikovale od drugih slovenskih besed, danes časa za adaptacijo, kaj šele za jezikoslovno presojo o njihovi ustreznosti ni več. Besede, ki so v nekem trenutku aktualne, npr. v Ameriki, se v naslednjem trenutku že pojavijo na slovenskem spletu. Primer take besede je *selfie* za avtoportret, posnet z mobilnim telefonom, ki ga delimo po internetu. Tako fenomen kot beseda sta z bliskovito naglico obnorela ves (predvsem mlajši) svet in se razširila tudi k nam. Pri tej besedi sicer ni težav z izgovarjavo, pa tudi pisava ni posebno zahtevna, čeprav se pojavlja v dveh oblikah (*selfie/selfi*). Bolj problematični so primeri, kjer gre za težje razumljive besede ali besedne sklope, ki so tistim, ki ne znajo angleško

⁶ Emotikon kot simbol za izražanje čustev/razpoloženja v digitalni komunikaciji je tipičen primer novodobne besede, ki je osvojila internet tako hitro, da o njenem slovenjenju ni bilo časa niti razmišljati.

ali se ne ukvarjajo z nekim specifičnim področjem, nerazumljive. Če so bili taki primeri še pred časom v tiskanih medijih običajno navedeni v poševnem tisku ali navednicah in pospremljeni z razlago, tega v zadnjem času skorajda ni več ali pa je v besedilu tako skrito, da se mora bralec za to, da najde razlago, pošteno potruditi. Zdi se, da pisci besedil jemljejo znanje angleščine za samoumevno in se jim ne ljubi angleškega dela besedila več niti posebej označiti. Navajam nekaj primerov naslovov iz tiskane in spletne izdaje Večera, ki gredo očitno v smer hibridizacije jezika:

- *16 dni vrhunskega street fooda* (Raddobrojem 2014)
- *Home staging trka na slovenska vrata* (VEROVNIK 2014: 6).
- *Šest metrov v zrak in v Dravo. Blazing.* (HREŠČAK 2014: 19)

Drug naslov iz Nedela *Bote še? Ja, Satisfaction!* (KALIŠNIK 2014: 20) ponazarja, kako jezik virtualnega sveta teži k vedno večji neposrednosti in postaja vedno bolj podoben pogovornemu jeziku. Je glasen, senzacionalističen, tabloiden, trudi se pritegniti pozornost, zato se ne ozira na obliko. Koncentracija piscev je kratkoročna, vse je podrejeno čim hitrejšemu prenosu informacij, zaradi česar trpita vsebina in natančnost izraza. Časovni pritisk velikokrat botruje tudi etično nesprejemljivemu prepisovanju (t. i. *copy paste*), nerodni skladnji, ki spominja na angleško (npr. *stress menedžment program*), napačnim prevodom (npr. *partisan mind* preveden kot *partizanski um*⁷ namesto *strankarski um*) in rabi lažnih prijateljev (npr. *simpatizirati* v pomenu *sočustvovati* ali v zadnjem času zelo priljubljene in že skoraj uveljavljene besede za glavnega kuharja/kuharskega mojstra v dveh pravopisnih inačicah *šef/chef*⁸). V kombinaciji z željo po vključitvi v globalno družino, po biti zraven in v toku dogajanja se mnogokrat pojavljajo tudi kalki, ki se še niso udomačili in niso nujno razumljivi širšemu občinstvu (npr. *stopiti iz omare*⁹). Nekateri doživijo usodo enodnevnic, drugi utegnejo na dolgi rok preiti v splošno rabo (npr. *ob koncu dneva – at the end of the day*). Jezikovno rabo danes torej močno zaznamujejo hiter tempo življenja, komercializacija in stanje fluidnosti, kar ima po eni strani za posledico nižanje standardov, po drugi pa odpira vrata potencialnim spremembam.

3.2.1 Vprašanja in dileme

Na novo definiran pojem prostora, povečana mobilnost na vseh področjih delovanja in globalizacijski pritiski nas silijo v spremembo življenjskega stila. Prinašajo doslej neslutene možnosti povezovanja s svetom, hkrati pa odpirajo vrsto vprašanj in dilem tako za posameznika kot za družbo.

Kaj pomeni na primer, če mlad človek piše blog v angleščini ali mešanici angleščine in slovenščine? Je namenoma izbral angleščino, ker se identificira s sovrstniki po svetu? So v to skupino vključeni tudi slovenski sovrstniki, on pa jih nagovarja v

⁷ Partizanski um (*partisan mind*) je splošni izraz za povsem ideološko in pogosto militantno filtrirano realnost, ki ne vsebuje več logike, ampak zgolj lojalnost. (IHAN 2014: 9)

⁸ »Zato smo se odločili – če ljudje (še) ne gredo do najboljših chefov, jih bomo pa mi pripeljali k njim,«
pojasni Mencinger, ki ni samo idejni oče temveč tudi producent SladoLenta. (Lent 2014)

⁹ »Treba je bilo stopiti iz omare«. Istospolno usmerjeni športniki niso več tiho. (KOŠTI 2013: 32)

angleščini? V tem primeru gre najbrž za to, čemur Bugarski (2006) pravi *angleščina kot dodatni jezik*, jezik torej, ki nima le funkcije sporazumevanja, ampak je tudi simbol sodobnega življenjskega stila in izraz generacijske identitete mladih po svetu. V podobno kategorijo bi lahko uvrstili tudi marsikaterega strokovnjaka ali poslovneža, ki se istoveti izključno (ali vsaj raje) z globalnim, lokalno pa podcenjuje. In mu morda raba angleščine služi kot alibi, da se mu ni treba truditi z ubesedovanjem zahtevnejših konceptov v slovenščini?

Če se vrnemo k našemu blogerju¹⁰ in vidimo, da si je izbral tudi angleški vzdevek, gre morda res za vprašanje identitete, še posebej, ker anonimnost interneta omogoča vsakovrstne manipulacije z izbiro poljubnih, lažnih, večplastnih in spreminjajočih se identitet. Ali je v primeru, da ne piše izključno v angleščini, ampak v hibridni različici obeh jezikov, prevladujoča raba medmetov čustvovanja (npr. *ouch, wow, ups*) znamenje, da se lažje izraža v angleščini kot v slovenščini in da mu je angleščina intimno bližje? Po drugi strani je možno, da vsaj zavestno sploh ne razmišlja o identiteti in mu služi angleščina kot nevtralnno in izključno pragmatično sredstvo za doseg čim širšega občinstva. Ali gre za prestižno dokazovanje znanja angleščine? Ali morda za nezmožnosti izražanja v slovenščini in za nekakšno poljezičnost ob tem, ko ni usvojil, kaj šele pontranjih pravil slovenščine?

S podobnimi vprašanji kot pri jezikovni rabi posameznika se soočamo tudi na širši, družbeni ravni. Kakšna je vloga slovenščine danes, kako se umešča v hitro spreminjajoči se prostor, fizični in virtualni, kako se spreminja, ali je še pomembna v smislu nacionalne identitete ali se morda utaplja v vsesplošni komercializaciji in se pomika v smeri marginalizacije in krnitve svojih funkcij? Dejstvo, da je posledica pretirane rabe anglizmov tudi manjša razumljivost in da se le-ti iz strokovno-znanstvenih besedil širijo še v druge zvrsti, zlasti v publicistično in praktično-sporazumevalno (Kalin Golob 2008), opozarja na možno nevarnost, zato skrb za to, da slovenski jezik ostane funkcijskozvrstno popoln, nikakor ni odveč. Za polnokrvni razvoj slovenščine je nujna odgovorna in dobro premišljena jezikovna politika, ki ji mora zagotoviti ustrezno mesto v javnem življenju vključno z visokim šolstvom in znanostjo. Le tako lahko ohranjamo ustrezno raven jezikovne in (med)kulturne osveščenosti, preko katere se v sodelovanju z drugimi izraža naša samobitnost.

Ob napisanem je jasno, da se vplivu angleščine ne moremo niti ne želimo izogniti. Slovenščina je bila vedno odprta za vplive iz drugih jezikovnih okolij in taka mora ostati tudi v odnosu do angleščine, saj jo to ohranja aktualno in bogati njeno izrazno moč. Najbrž bo sčasoma marsikatera struktura, ki danes zveni »angleško«, postala čisto sprejemljiva. Jezikovne spremembe so del življenja vsakega jezika in s slovenščino ni nič drugače.

Problem predstavljata prej jasnost izražanja in sam status jezika. Kot piše VIDOVIČ MUHA (2013: 11), »aktualni čas zaznamuje kriza zaupanja v nacionalni jezik«. Živimo v času »globalizacije, kakršne v zgodovini še ni bilo, ko države in družbe po svetu doživljajo globoke spremembe in se skušajo prilagoditi bolj povezanemu, a izrazito

¹⁰ Beseda *blog* je nastala iz kombinacije angleških besed *web* (splet) in *log* (dnevnik). Leta 2004 je bila v ZDA izbrana za besedo leta in se je bliskovito razširila po svetu. V Sloveniji so bili na začetku šibki poskusi, da bi jo prevedli kot *spletni dnevnik*, a se prevod ni prijel, medtem ko je *blog* v kratkem času ustvaril celo družino besed (npr. *blogati, bloger, blogosfera*).

negotovemu svetu« (HELD idr. 1999: 71). Ta negotovost se zrcali tudi v izmuzljivosti in hibridizaciji diskurza. Vprašanje, ki se nam zastavlja, je, kaj površno in nejasno izražanje pove o našem razmišljanju in ali je z nejasnim jezikom sploh mogoče izoblikovati jasne misli. V kolikšni meri je toleranca neupoštevanja pravil in nejasnega izražanja še sprejemljiva, kdaj pa prestopi mejo in vodi do potencialnih nesporazumov? Drug izziv se nanaša na samo tehnologijo. Ali bomo dovolili, da nas tehnološke spremembe zaslužjijo in nam v celoti narekujejo način komuniciranja ali želimo nad tehnologijo kljub vsemu ohraniti nadzor? Na spletu obstaja npr. aplikacija *Tweet a Day*, ki podjetjem poenostavlja pisanje tvitov, prav tako so vedno bolj popularni spletni prevajalniki. V kolikor te in podobne aplikacije uporabljamo le kot koristne pripomočke in ohranimo končni nadzor nad njimi, nam je tehnologija nedvomno v pomoč, če pa prepustimo komunikacijo v celoti računalnikom, smo najbrž že prestopili mejo sprejemljivega.

4 Sklepne misli

Ni dvoma, da prostor v veliki meri določa razvoj tako slovenščine kot angleščine, v fizičnih in v virtualnih dimenzijah. Predvsem angleščina je doživela razvoj, ki ni primerljiv z nobenim drugim v zgodovini¹¹ in prehodila pot od homogenega jezika preko heterogenizacije do ponovnega poskusa homogenizacije v vlogi *lingue france*. Zgodba ostaja nedokončana, saj zaradi razširjenosti rabe angleščine v svetu in posledično njene variabilnosti lahko o njenem nadaljnjem razvoju le ugibamo.

Vpliv angleščine na slovenščino je večplasten: v izobraževalnem sistemu sta prisotna britanski in delno ameriški vpliv, v medijih in vsakdanjem življenju prevladuje ameriški. Ta je tudi prevladujoči element t. i. globalne angleščine, ki vedno intenzivneje vdira v slovenščino znotraj virtualne komunikacije in je kot taka vir potencialnih jezikovnih sprememb v njej.

¹¹ Latinščina v vlogi *lingue france* je bila omejena na ožji krog izobražencev.

VIRI IN LITERATURA

- Anja HREŠČAK, 2014: Šest metrov v zrak in v Dravo. Blazing. *Večer*, 4. 7. 2014. 19.
- Alojz IHAN, 2014: Politični in znanstveni um. *Delo, SP.*, 7. 6. 2014. 9.
- Grega KALIŠNIK, 2014: Bote še? Ja, Satisfaction! *Nedelo*, 22. 6. 2014. 20.
- Vasja KOŠTI, 2013: »Treba je bilo stopiti iz omare«. *Večer*, 26. 10. 2013. 32.
- Sanja VEROVNIK, 2014: Kaj vpliva na nepremičnine. Home staging trka na slovenska vrata. *Večer, Priloga Kvadrati*, 7. 7. 2014. 6.
- Cosmopolitan*. Na spletu.
- Lent: Festival. Na spletu.
- Mavrični forum. Na spletu.
- Raddobrojem. Na spletu.
- Startup. Na spletu.
- Tweet A Day. Na spletu.
- Ranko BUGARSKI, 2006: *English: An Additional Language? ELLSII75 Proceedings I*. Ur. K. Rasulić, I. Trbojević. Beograd: Faculty of Philology. 31–33.
- David CRYSTAL, 2003: *English as a Global Language*. Cambridge: CUP.
- , 2006: *English and the Internet*. Cambridge: CUP.
- Gibson FERGUSON, 2009: Issues in Researching English as a Lingua Franca: A Conceptual Enquiry. *International Journal of Applied Linguistics* 19/2. 117–35.
- Jennifer M. GAMBLE, 2007: Holding Environment as Home: Maintaining a Seamless Blend across the Virtual/Physical Divide. *MIC Journal* 10/4. Na spletu.
- Ulf HANNERZ, 1992: *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning*. New York: Columbia University Press.
- David HELD, Anthony MCGREW, David GOLBALTT, Jonathan PERRATON, 1999: *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*. Cambridge: Polity.
- Allan JAMES, 2008: New Englishes as Post-Geographic Englishes in Lingua Franca Use: Genre, Interdiscursivity and Late Modernity. *European Journal of English Studies* 12. 97–112.
- Braj KACHRU, 1985: Standard, Codification and Sociolinguistic Realism. *English in the World. Teaching and Learning the Language and the Literatures*. Ur. R. Quirk, H. Widdowson. Cambridge: CUP. 11–30.
- Monika KALIN GOLOB, 2008: *Jezikovnokulturni pristop h knjižni slovenščini*. Ljubljana: FDV.

- Alenka VALH LOPERT, Melita ZEMLJAK JONTES, 2014: Jezik kot odraz identitete Slovencev v znanosti (na primeru naslovov doktorskih disertacij). *Jeziki, literature in kulture v stiku*. Ur. M. Jesenšek. Maribor: Univerza v Mariboru. 259–84.
- Thomas McARTHUR, 2002: *The Oxford Guide to World English*. Oxford: OUP.
- Marco MODIANO, 1999: Standard English(es) and Educational Practices for the World's Lingua Franca. *English Today*, 60/4. 3–13.
- Robet PHILLIPSON, 1992: *Linguistic Imperialism*. Oxford: OUP.
- Barbara SEIDLHOFER, 2011: *Understanding English as a Lingua Franca*. Oxford: OUP.
- Marko SNOJ, 2012: *Slovar novejšega besedja slovenskega jezika*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Nada ŠABEC, 1995: *Half pa pu: The Language of Slovene Americans /Half pa pu: Jezik ameriških Slovencev/*. Ljubljana: Studia Humanitatis. Dostopno na: <http://www.ruslica.si/v2/default.asp?kaj=1&id=211>.
- , 1997: Slovene–English Language Contact in the USA. *International Journal of the Sociology of Language 124: Sociolinguistics of Slovene*. 129–83.
- , 2007: The Role of Language in Ethnic Identification of Slovene Americans. *Jezik i identiteti*. Ur. J. Granić. Zagreb, Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. 599–604.
- , 2008. English in a Global Context and its Impact on Slovene. *English language, Literature and Culture in a Global Context*. Ur. N. Šabec. Maribor: FF. 21–31.
- , 2011a: Sloglish or the Mixing/Switching of Slovene and English in Slovene Blogs. *Slavia Centralis 2/1*. 32–42.
- , 2011b: The Globalizing Effect of English on the Language of the Slovene Media *The Global and Local Dimensions of English: Exploring Issues of Language and Culture*. Ur. M. M. Brala, I. Krstanović. Dunaj: LIT. 113–26.
- Mojca NIDORFER ŠIŠKOVIČ, 2014: E-posredovano sporazumevanje v slovenščini od poimenovanj do jezikovne rabe in prihodnosti. 50. *seminar slovenskega jezika, literature in kulture: Prihodnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Ur. H. Tivadar. Ljubljana: FF. 34–41.
- Steven VERTOVEC, 1999: Conceiving and Researching Transnationalism. *Ethnic and Racial Studies 22*. 447–62.
- Ada VIDOVIČ MUHA, 2013a: *Moč in nemoč knjižnega jezika*. Ljubljana: ZIFF.
- Andreja ŽELE (ur.) 2013: *Obdobja 32: Družbena funkcijskost jezika (vidiki, merila, opredelitve)*. Ljubljana: ZIFF.
- W3Tech – Web Technology Surveys. Na spletu.

SUMMARY

In the past, space used to influence the development of languages solely on a physical/geographical level. In the past two decades, however, the concept of space has changed radically, with languages being increasingly shaped also by virtual and cultural dimensions. It is the aim of this paper to explore the various ways in which Slovene and English function within the physical and virtual spaces of today's world.

The contrast between the relatively homogeneous English and Slovene spoken within their home countries (irrespective of Standard vs. dialectal variation) on the one hand and the less uniform varieties spoken outside their borders on the other will be pointed out. In the case of English, British territorial expansion around the world resulted in the emergence of several new native varieties (e.g., American English) as well as the so-called World Englishes spoken in former Indian, African and Asian colonies. In the case of Slovene, the spread involves contact with English in North American immigrant environments, the consequence of which has been a gradual shift of Slovene toward English.

The partial heterogenization that English underwent in the process of geographical expansion, however, is just one of the stages in its development. The other, which is still ongoing, is an unprecedented surge in its use as a global language and a new tendency toward its homogenization, albeit with a high degree of internal variation and hybridization. Due to increased mobility and the Internet especially, which allows for instant digital communication among users anywhere in the world, Global English has become the lingua franca of today. Local and physical constraints have largely lost their relevance, interaction is now based on shared interests regardless of geographical location, and the world in which people interact is no longer necessarily (only) physical, but also virtual. Global English in its role as the universal means of international communication thus exerts a very powerful influence on all other languages, including Slovene. The influence of English on Slovene, both in physical and in virtual spaces, will be examined on various linguistic levels and conclusions drawn with regard to possible developmental trends.

UDK 81:1

Stanisław Gajda

Uniwersytet Opolski

JĘZYK LITERACKI W SŁOWIAŃSKIEJ PRZESTRZENI SPOŁECZNO-KULTUROWEJ

Pojęcie język literacki posiada złożoną semantyczną strukturę kompozycjonalną i temporalną. Wykazuje silne więzi z takimi pojęciami w sieci wiedzy jak (po)nowoczesność, kapitalizm, naród, medium (pismo, druk i internet). Współczesne przemiany postaci świata rodzą pytanie, czy nie następuje proces jego śmierci. Rzeczywistość językowa przybiera dziś kształt złożonej przestrzeni (sieci) dyskursywnej, wypierając hierarchiczny system odmian do następnego wiersza dominującym językiem literackim.

Pojem knjižni jezik ima sestavljeno kompozicijsko in časovno pomensko strukturo. V mreži znanja je tesno povezan s pojmi, kot so (post)modernizem, kapitalizem, narod, mediji (pisni, tiskani in elektronski). Sodobne spremembe podobe sveta porajajo vprašanje, ali je morda nastopil čas njegovega konca. Jezikovna resničnost danes pridobiva obliko sestavljene diskurzivnega prostora (mreže), ki izrinja hierarhični sistem jezikovne variantnosti s knjižnim jezikom v dominantni vlogi.

Słowa kluczowe: (po)nowoczesność, naród, przestrzeń (sieć) dyskursywna, pojęcie ontyczne i epistemiczne (opisowe i normatywne)

The concept of literary language has a complex compositional and temporal-semantic structure. In the network of knowledge, it is closely connected with notions like (post)modernity, capitalism, nation, and media (written, printed and electronic). Modern changes in the image of the world bring forth the question as to whether the end of literary language is imminent. The linguistic reality of today is acquiring a form of complex discourse space (network) that supplants the hierarchical system of language registers with literary language in the dominant position.

Keywords: (post)modernity, nation, discourse space (network), ontic and epistemological concept (descriptive and normative)

1 Uwagi wstępne

1.1 Termin *przestrzeń* posiada strukturę semantyczną obszerną i złożoną, a także nieostrą, rozmytą. Trudno wskazać w niej wyraźne zaznaczające się miejsca, czyli określone znaczenia. Współcześnie można chyba mówić o trzech typach sensu tego terminu, tj. o przestrzeni fizycznej i mentalnej (ludzkiej, społecznej) oraz ostatnio także o pośredniczącej między nimi przestrzeni technologicznej (cybernetycznej).

W sensach pierwszego typu przestrzeń stanowi atrybut świata materialnego. Potocznie ujmuje się ją jako trójwymiarową rozciągłość, często ograniczoną (por. charakterystyczny w kulturze europejskiej *horror vacui*). Zachodzą w niej wszystkie

zjawiska fizyczne. Jest ona dana nam w bezpośrednim doświadczeniu, w którym antropologicznie absolutyzuje się relacje: góra – dół, lewa – prawa, przód – tył, daleko – blisko. Bardziej wysublimowane są naukowe ujęcia przestrzeni w filozofii, matematyce, fizyce itd. O ile od antyku po wiek XIX bardziej interesowano się czasem, traktując przestrzeń jako naocznie pewną oczywistość, to w XIX wieku zaczęła się wręcz epoka spacjocentryzmu. Wyznaczają ją dokonania takich uczonych jak matematycy N. Łobaczewski, G. F. B. Riemann i H. Minkowski (on wprowadził pojęcie *czasoprzestrzeń*) czy wielki fizyk A. Einstein.

Termin *przestrzeń* metaforycznie odnosi się do różnych wymiarów ludzkiej rzeczywistości społeczno-kulturowej, por. zestawienia *przestrzeń społeczna*, *przestrzeń kulturowa*, *przestrzeń językowa* itp. Pojęcie przestrzeni mentalnej może odnosić się do konkretnego obszaru, np. do terytorium zamieszkałego przez społeczność o określonych cechach lub wytworzonego przez nią, któremu nadała określone znaczenie. Lokalizacja dokonuje się ze względu na praktyki produkcyjne, porządek społeczny i symbole. Mentalny obraz przestrzeni jest więc kształtowany przez obiektywny świat, wiedzę o nim i bezpośrednią percepcję oraz waloryzację, a także przez werbalizację. Przestrzeń ludzką można zatem ujmować jako przestrzenną strukturę środowiska człowieka i jako strukturę jego działania. Przestrzeń ta (prywatna i publiczna) stanowi emergentną całość, w której łączą się przestrzeń zadana, otrzymana i tworzona.

1.2 Lingwistyczne zainteresowania przestrzenią idą w dwu kierunkach. Koncentrują, po pierwsze, się na postrzeganiu, wyobrażaniu, interpretowaniu i werbalizacji przestrzeni fizycznej. Zwraca się tu uwagę na gramatyczne i leksykalne środki językowe wyrażające stosunki przestrzenne. Dominuje orientacja systemocentryczna, a w jej ramach paradygmat strukturalistyczny (por. m.in. Maciejewski 1996, Piper 1997), a w ostatnich dziesięcioleciach – również kognitywistyczny (np. Przybylska 2002). Drugi kierunek zajmuje się przestrzeniami ludzkimi, społeczno-kulturowymi. Jego początki wiążą się z romantycznym zakwestionowaniem wiary w niezmienną istotę, wiary przyjętej przez klasyczne językoznawstwo. Z romantyczną postawą (zob. J. G. Herder, W. von Humboldt) łączy się uznanie nieredukowalności różnic i zmienności, co otworzyło drogę do ich badania w czasie i w przestrzeni. W XX w. ten kierunek badań był intensywnie rozwijany przez różne dyscypliny nauk humanistycznych i społecznych w ramach zwrotu językowego (ang. *linguistic turn*) i zwrotu kulturowego (zob. m. in. Rewers 1996, Adamowski 2005).

1.3 W niniejszym artykule zajmuję się przestrzenią językową na obszarze słowiańskim, koncentrując się na współczesnej sytuacji i na kategorii »język literacki« (JL). W slawistyce należy ona do wąskiej grupy kategorii fundamentalnych, którymi interesuje się nie tylko lingwistyka. Dramatycznie zmieniająca się słowiańska rzeczywistość językowa oraz doświadczenia poznawcze slawistyki otwierają nowe perspektywy oglądu starych pojęć. Istnieje obawa, że trudności z ogarnięciem chaosu współczesnych zmian mogą sprawić, iż będziemy uparczywie trzymali się sprawdzonego narzędzia, nie dostrzegając jego nieadekwatności. Być może szukając sensu zmian i nowych interpretacji, trzeba rewidować stare kategorie (rozwijając je, a nawet odrzucać) i wprowadzać nowe.

Jako punkt wyjścia przyjmuję pytania: Czy JL – jako kategoria ontyczna – jeszcze egzystuje? Czy zasadna jest teza o »śmierci« JL (jako kategorii ontycznej i epistemicznej)? Jak wygląda struktura współczesnej słowiańskiej przestrzeni językowej? Co ją organizuje? Jak się ona zmienia?

Wpłynęły one na konstrukcję artykułu. Otwierają go refleksje nad JL jako kategorią ontyczną i epistemiczną (2.). Następnie rozważam współczesny kontekst społeczno--kulturowy JL, wyznaczany przez przejście od nowoczesności do ponowoczesności (3.). Kończę wstępnym rozpoznaniem nowej przestrzeni językowej, kształtującej się na naszych oczach i przez nas wytwarzanej (4.).

2 JL jako kategoria ontyczna i epistemiczna

2.1 JL – jako kategoria ontyczna – ma niewątpliwie bardzo odległe korzenie. Jego źródła można doszukiwać się w koniecznościach zaspokojenia dwojakiego rodzaju komunikacyjnojęzykowych potrzeb ludzkich, które pojawiły się na określonym etapie rozwoju *homo sapiens*. Pierwszą zrodziło pojawienie się kultury wyższej w opozycji do kultury codziennej egzystencji, potocznej. Tej nowej kulturze nie wystarczał powszedni język. Jej poznawczo-nominacyjne i komunikacyjne wymogi wpłynęły na poszukiwanie nowego języka. Mógł się nim stać udoskonalony własny język etniczny lub inny język zdolny te wymogi zaspokoić. Ważną rolę w tym doskonaleniu odegrało pismo, szczególnie pismo alfabetyczne. Drugą potrzebę wykreowało pojawienie się zróżnicowanych pod wieloma względami (etnicznym, kulturowym, religijnym itp.) społeczności, organizujących się w państwowe struktury polityczne typu antycznych imperiów. Zarządzanie nimi i utrzymanie ich spójności wymagało jednoczącego *koiné*, zwłaszcza jako środka komunikacji publicznej. Taką rolę w naszym kręgu kulturowym pełniła dawniej najpierw klasyczna greka, a następnie w rozległym imperium rzymskim i w średniowiecznej Europie – łacina. Warto też jednak zauważyć »eksperyment« związany z tzw. językiem starocerkiewnosłowiańskim.

Na dziejowej scenie europejskiej z porzymskiego chaosu wyłaniają się w drugiej połowie pierwszego tysiąclecia naszej ery instytucje feudalne wraz z nowymi państwami i triumfującą religią chrześcijańską. Procesy te objęły też Słowian, choć z mniejszym lub większym opóźnieniem, co mocno zaważyło na ich losach. Większość formujących się i młodych państw słowiańskich padła pod ciosami z Zachodu i/lub Wschodu oraz w wyniku wzajemnej rywalizacji. Obronną ręką wyszły ze średniowiecznej zawieruchy tylko Czechy i Polska. Wraz z powstawaniem i krzepnięciem nowych państw potrzeby kultury wyższej i komunikacji publicznej powoli zaczynają zaspokajać języki etniczne (ściślej ich kształtujące się odmiany literackie), wchodząc na teren zajmowany dotąd przez łacinę.

Tymczasem na Zachodzie feudalizm przeradza się w kapitalizm, radykalnie zmieniając oblicze ekonomiczne, społeczne, polityczne i kulturowe krajów zachodnich. Zrodzony w Europie system kapitalistyczny stopniowo opanowuje cały świat, organizując nowy ład, którego fundamentem stał się rynek. Podporządkowuje on sobie państwo, naród i kulturę, wytwarzając sukcesywnie różne struktury i instytucje. Jesteśmy uzależnieni od zasad i reguł tego systemu. Funkcjonujemy w ramach stworzonej

przez niego geokultury, ograniczeni przez jej wzorce i hierarchie (zob. Wallerstein 2004). Na przełomie wieków XV na XVI rodzi się więc epoka nowoczesności i zaczyna wielki proces modernizacji, w którym przełomową rolę odegrała doba oświecenia i o którego kryzysie mówi się współcześnie, wieszcząc narodziny nowej epoki lub przynajmniej wyraźnie nowej jej fazy – ponowoczesności.

Słowiańska Europa za nowoczesnymi/modernizacyjnymi procesami wyraźnie nie nadążyła, co skazuje ją na peryferyjność i zależność oraz traumę ciągłego »doganiania Europy«. Dotyczy to również Polski, która formalnie zachowała państwowość do końca XVIII w. (Czechy utraciły ją jeszcze w XVII w.), jednak ugrzęzła w feudalnej gospodarce folwarczno- pańszczyźnianej, w stanowej strukturze społecznej uprzywilejowanej stan szlachecki, w strukturach słabego państwa (z *liberum veto* i słabą władzą królewską), w mocno tradycyjnych, konserwatywnych formach kulturowych (zob. Sowa 2011). Do dziś trwa w krajach Europy Środkowej, Wschodniej i Południowej zmaganie się z nowoczesnymi strukturami.

W wielkim procesie rozwojowym nowoczesności centralne miejsc zajmuje proces, który można ująć formułą: państwo – naród – język lub naród – państwo – język. W słowiańskiej Europie dał on o sobie znać, zwłaszcza w I połowie XIX w., po pierwszej wojnie światowej oraz na przełomie wieków XX na XXI. Około 1500 r. w Europie istniało prawie 500 organizmów politycznych (dziś jest 50 państw), żyło kilkadziesiąt grup etnicznych, posługujących się ponad 100 autochtonicznymi językami. Zbudowany pokojem westfalskim (1648 r.) po wojnie trzydziestoletniej ład europejski gwarantował suwerenność państwa (zasada suwerenności) nie tylko polityczną, lecz także kulturową i językową. Kapitalizm potrzebował dla ochrony i rozwoju swoich interesów silnego, trwałego państwa, ujednoczonego społeczeństwa państwowego, szerokiego rynku oraz wykwalifikowanej siły roboczej. Na tym fundamencie budowano państwową politykę językową, która wzmacniała języki literackie, dystansując je w stosunku do dialektów (por. m.in. oświeceniowe stanowiska). Do ich rozwoju w decydującej mierze przyczyniło się upowszechnienie druku.

Romantyczny przełom, wiązany m. in. z J. G. Herderem, zmienił w tej formule szyk, wysuwając na pierwszą pozycję naród (prawo do samostanowienia), co pozwoliło na interpretację, iż każdy naród może/ powinien mieć swoje państwo i swój język. Nic dziwnego, że wobec sytuacji świata słowiańskiego taka interpretacja zyskała u Słowian powodzenie, stając się ideą motywującą do zgodnych z nią zachowań. W ten sposób język stał się czynnikiem konstytutywnym narodu i państwa oraz świadomości narodowej, ściślej stała się nim odmiana literacka, obdarzona prestiżem politycznym i społeczno-kulturowym (zob. Gajda 2010).

Spośród różnego typu różnorodności ludzkiej niejednorodność etniczno-narodowa odgrywa w epoce nowoczesności (i ponowoczesności) szczególną rolę i zajmuje wyróżnioną pozycję w strukturze społecznej. Istnieje znaczna różnorodność realnych postaci narodu oraz odnoszących się do niego koncepcji. Są wśród nich koncepcje opowiadające się za jego naturalnością i odwiecznością (prymordialistyczne) oraz przeciwnie uznające naród za historyczny wytwór (w niektórych ujęciach za dzieło elit kulturowych). W definicjach narodu na pierwszy plan wysuwa się albo zespół czynników obiektywnych (obok języka wskazuje się pochodzenie etniczne, losy dziejowe, kulturę, terytorium, wyznanie itp.), albo czynniki subiektywne (świadomość na-

rodową, wolę, pamięć). Wyróżnia się narody polityczne (państwowe, obywatelskie) oraz kulturowe (gorące), por. Gellner 1991, Anderson 1993, Renan 2005, Smith 2009, Hobsbawm 2010). Narody słowiański zalicza się do tych ostatnich, uznając język za trwałą i silny czynnik decydujący o ich istnieniu oraz składnik tożsamości narodowej.

Tak wygląda ogólna rama ontyczna JL. Losy poszczególnych narodowych języków literackich stanowiłyby z punktu widzenia całościowych dziejów europejskich partykularno-konkretne procesy rozwojowe w dziejach poszczególnych narodów. Generalnie można by wydzielić dwa typy języków (biorąc pod uwagę narodziny i początkowe etapy rozwoju): »naturalne« (proces narodzin jest tu rozciągnięty w czasie i w dużej mierze anonimowy, por. droga polska) oraz »sztuczne« (w fazie początkowej rozwoju dużą rolę odgrywa świadoma kreacja i propaganda elit, można wręcz wskazać konkretnych jej przedstawicieli, por. droga słowacka).

2.2 JL jako kategoria epistemiczna (pojęcie), oznaczana takimi terminami jak *język-literacki*, *dialekt kulturalny*, *język ogólny*, *język standardowy*, *spisovný jazyk* itp., bywa przeważnie ujmowany zgodnie z potocznym i klasycznofilozoficznym traktowaniem pojęcia. Sprowadza się je w nich do uogólnionej idei o klasie obiektów (rzeczy, zjawisk, właściwości, wydarzeń, procesów), idei, która może otrzymać nazwę. Pojęcie reprezentuje i organizuje naszą wiedzę, uczestniczy w procesach poznania i działania praktycznego, a przez nazwę stanowi narzędzie komunikacji. Od Arystotelesa utożsamia się je z definicją zawierającą zbiór warunków koniecznych i wystarczających (semantycznych cech dystynktywnych), pozwalających wydzielić i odróżnić jedną klasę obiektów od innych.

Współcześnie w nauce (zob. filozofia, psychologia, kognitywistyka itd.) rewiduje się to tradycyjne ujęcie. Wskazuje się, że wiele pojęć jest nieostrych, posiada rozmytą strukturę i nie da się zbudować ich definicji klasycznej typu *per genus proximum et differentiam specificam*. Dotyczy to przede wszystkim pojęć opisowych (*vs* pojęcia formalne i normatywne), a wśród nich zwłaszcza pojęć teoretycznych (*vs* pojęcia empiryczne). Przy ich interpretacji sięga się do koncepcji podobieństwa rodzinnego, wykorzystując teorię prototypu i teorię prototypowych egzemplarzy, a ostatnio także podejście oparte na wiedzy (zob. Bremer 2011). Zwraca się w nim uwagę na to, iż pojęcia to elementy ludzkiej wiedzy, powiązane z innymi pojęciami oraz niepojęciami składnikami wiedzy. Łączy się w nich wiedza potoczna, naukowa i nienaukowa (artystyczna, polityczna, religijna). Mają one nie tylko charakter odtwórczy, lecz również konstrukcyjny. Często są nadbudowywane nad wieloma pojęciami teoretycznymi niższego rzędu oraz pojęciami empirycznymi w miarę adekwatnie reprezentującymi rzeczywistość odbieraną w prostych aktach percepcyjnych. Wykazują zmienność czasową i przestrzenną. Przy takim podejściu pojęcie stanowi produkt złożonego wnioskowania na podstawie rozległej wiedzy, to swoista mikroteoria zanurzona w szerszej makroteorii.

Teoretyczne pojęcia opisowe – a do nich należy pojęcie JL – może więc cechować złożoność, otwartość, zmienność i nieprzejrzystość (zmaćnienie) semantyki. Ich kompozycjonalną strukturę semantyczną wyznacza sieć powiązań z »wewnętrznymi« składnikami oraz z wieloma pojęciami »zewnętrznymi« i z całymi (pod)systemami wiedzy (od naukowej i potocznej po religijną). Uogólniający (abstrakcyjny) charakter

tych pojęć, a także swoista wrażliwość, podatność na różnorodne oddziaływania, przeniesień do następnego wiersza tym na kreatywność, inwencję poznawczą podmiotów, pozwala wręcz mówić o ich pewnej dowolności, Stąd biorą się bardzo różne interpretacje tych samych pojęć, ich sporność.

Ze złożonością struktury kompozycjonalnej koresponduje struktura temporalna pojęć, ich zmienność rozwojowa. Inspirujące są tu koncepcje historyków. Francuska szkoła »Annales« (m.in. M. Bloch, F. Braudel i L. Febvre) w tzw. *metodologii długiego trwania* ludzkie dzieje przedstawia jako proces, w którym wzajemnie oddziałują na siebie jednorazowe, niepowtarzalne wydarzenia oraz głębsze, powtarzalne struktury (też się zmieniają, ale znacznie wolniej), czyli systemy społeczne, formy rozwojowe, instytucje, systemy wiedzy, zbiory reguł itd.. Za taką strukturę można uznać JL. Procesy dziejowe mogą być krótko-, średnio- i długookresowe. Zmiana polityczna może dokonać się nawet w ciągu kilku dni, przemiany cywilizacyjne wymagają dziesięcioleci, zmiany w mentalności z trudem mieszczą się w czasie wyznaczonym przez kilka pokoleń. Francuscy historycy zwracają uwagę na powolną ewolucję głębokich struktur, wykazujących uporczywe dziejowe trwanie (co najmniej kilkusetletnie), por. Braudel 1999.

Dzieje nie wyczerpują się więc w swej diachronicznej niepowtarzalności wydarzeń, lecz także trwają w swych możliwych do określenia strukturach. Struktury te są jednocześnie wytworem działania ludzkiego w określonym czasie jak i zakorzenione w przeszłości. Nie oznacza to, iż wydarzenia można wystarczająco wyjaśnić przez hipotetyczne struktury, podobnie jak struktury przez wydarzenia.

Na złożoność struktury temporalnej teoretycznych pojęć opisowych można spojrzeć jeszcze z innej strony. Mianowicie łączy się nich bardzo często przeszłe, czasami przez wieki kumulowane doświadczenie, terażniejsze, aktualne odniesienia do stanu rzeczy, a także oczekiwanie na określony stan rzeczy w przyszłości (zob. Koselleck 2009 i 2012). Przeszłość i przyszłość krzyżują się w terażniejszości doświadczenia do następnego wiersza oczekiwania. Do oświecenia pojęcia rejestrowały i teoretycznie przetwarzały głównie doświadczenie. Po Rewolucji Francuskiej dzieje zaczęły coraz bardziej przyspieszać do następnego wiersza zyskiwać na dramatyzmie, zaskakując ludzi nieoczekiwanymi zamianami. Rośnie napięcie między doświadczeniami i oczekiwaniami. Pojęcia nie tylko organizują doświadczenie, lecz są także czynnikiem sprawczym działań poznawczo-praktycznych. To napięcie wobec oddalania się oczekiwań od doświadczeń często paraliżuje wolę działania. W odniesieniu do JL odbija się to na wychowaniu językowym.

2.3 Rozważaniami nad JL jako kategorią ontyczną i epistemiczną wchodzę w złożony układ ontologiczno-epistemologiczny. Można go przedstawić w postaci trójkąta, którego wierzchołki to Rzeczywistość, Umysł i Język, natomiast boki reprezentują relacje sprowadzające się do wzajemnego oddziaływania. W ten sposób zastępuje się tradycyjne przekonanie o lustrzanym odbiciu rzeczywistości w umyśle oraz o równie lustrzanym wyrażaniu pojęć przez język. Nie miejsce tu na przywołanie różnych – czasami skrajnie radykalnych – interpretacji tego trójkąta, zapoczątkowanych »kopernikańską rewolucją« I. Kanta, kontynuowanych koncepcjami J.G. Herdera i W. von Humboldta oraz B.L. Whorfa i E. Sapira oraz przez tzw. *zwrot językowy* w filozofii języka (zob. tu zwłaszcza rola L. Wittgensteina). Nie podejmuję

też relacji pojęcie – znaczenie (tendencja do ich utożsamiania pojawiła się już u Platona, żywotna jest dziś w kognitywizmie).

W swoich interpretacjach JL jako kategorii ontycznej i epistemicznej wychodzę od trójkąta ontologiczno-epistemologicznego, uznając, że język żyje w interakcyjnych powiązaniach ze światem i poznającym umysłem. Stąd jego interpretacja wymaga uwzględnienia tego, iż procesy językowe przebiegają w silnej zależności od kontekstu społeczno-kulturowego, jak również sięgania po teoretyczno-metodologiczne narzędzia spoza lingwistyki (holizm i inter-/transdyscyplinarność). Zachęca do tego współczesna aura intelektualna w nauce, w której przypomina się o idei integracji wiedzy oraz rozwija naukę o złożoności (por. teorie chaosu, systemów, sieci).

Dla prowadzonych tu rozważań nieobojętne jest wskazanie idealnych typów stosunku pojęcie – rzeczywistość:

- rzeczywistość i odnoszące się do niej pojęcie pozostają przez dłuższy czas stabilne;
- rzeczywistość i pojęcie harmonijnie ewoluują;
- rzeczywistość pozostaje bez zmian, natomiast zmienia się pojęcie (nowe konceptualizacje);
- rzeczywistość zmienia się, a pojęcie zachowuje stabilność.

Jak wyglądał ten stosunek w różnych momentach dziejowych? Jak przedstawia się współcześnie? Czy nadszedł czas rewizji pojęcia JL oraz teorii JL?

2.4. Pojęcie JL jest mniej lub bardziej aktywnie obecne na różnych obszarach lingwistyki (w jej subdyscyplinach, w wielu koncepcjach i teoriach) oraz w innych dyscyplinach nauk humanistycznych i społecznych, a także w świadomości potocznej. W lingwistyce konkretnymi językami literackimi interesuje się przede wszystkim historia języka. Dzieje poszczególnych języków etniczno-narodowych często sprowadzane są do losów JL (por. Klemensiewicz 1961–1972), przedstawianych jako ciąg wydarzeń. Na tej podstawie próbuje się jednak budować głębsze koncepcje oraz ogólniejsze teorie, z których najszerszy rezonans miała teoria JL szkoły praskiej (zob. Havránek 1932). Wyrosła ona na gruncie strukturalizmu funkcjonalistycznego. Do niej nawiązują później m.in. D. Brozović (1970) i A. Jedlička (1978), a także ostatnio J. Dolník (2010). Po latach krytycznie ocenił ją Z. Starý (1995).

Narzuca się kwestia, czy nie czas na nowszą teorię JL? Można w zgodzie z postmodernistycznym duchem czasu zająć się konkretną historycznością, uciekając od teoretycznych uogólnień. Można uznać, iż wobec sugerowanej śmierci JL jako kategorii ontycznej pojęcie JL traci rację bytu i staje się poznawczym historyzmem, skazując na taki sam los teorię JL. Czy jednak »pogłoski« o śmierci JL nie są przedwczesne?

3 Język literacki wobec kryzysu nowoczesności

3.1 Według prawie powszechnie przyjmowanego dziś przekonania ludzki świat znajduje się w wielkim (głębokim i szerokim zakresowo, obejmującym wszystkie sfery życia) kryzysie. Interpretuje się go jako przejście od epoki nowoczesności (XVI–

XX w.) do jej nowej fazy lub nawet całkiem odmiennej epoki nazywanej najczęściej *ponowoczesnością*. To przejście sprowadza się do zaburzeń kształtowanego przez stulecia ładu ekonomicznego, społecznego, kulturowego i komunikacyjnego. W świecie słowiańskim jego dynamikę wzmocniła przebudowa ustrojowa. W tych wszystkich przemianach aktywnie uczestniczy język. Wyraźnemu wzmoczeniu ulegają jego funkcje: wykonawcza (performatywna), integracyjno-wyodróżniająca oraz symboliczna, co potwierdza, jak ważną rolę odgrywa ona w kształtowaniu rzeczywistości społeczno-kulturowej oraz ludzkich umysłów.

W chaosie zjawisk i procesów przejścia szczególnie istotne dla JL wydają się wzajemnie powiązane interakcyjnymi oddziaływaniami następujące tendencje i napięcia (zob. m.in. Beck 2004, Bauman 2006, Giddens 2007):

- w sferze ekonomicznej – dominacja (neo)liberalnego kapitalizmu rynkowego, absolutyzującego własność prywatną i konkurencję oraz traktującego jako towar wszystkie wartości (w tym język);
- w sferze materialno-cywilizacyjnej – wszechwładny wpływ na wszystkie sfery ludzkiego życia wysoko rozwiniętych technologii, łączących się w zintegrowane systemy, m.in. w system informacyjno-komunikacyjny;
- w sferze społecznej – rozpad tradycyjnych struktur społecznych (klas i warstw), fragmentaryzacja społeczna, indywidualizacja i erozja scentrowanego JA oraz tworzenie się społeczeństwa sieci (zob. Castells 2007);
- w sferze politycznej – rozróżnienie między demokratycznym działaniem wspólnym a neoliberalnym kultem wolności indywidualnej, fundamentalizmu;
- w sferze kulturowej – triumf kultury popularnej, zderzenie uniwersalizmu z historycznie zakorzenionymi tożsamościami lokalnymi, a zwłaszcza z tożsamością narodową (przyjmującą często postać nacjonalizmu);
- w sferze komunikacyjnej – rewolucja medialna, tj. pojawienie się obok oralności i piśmienności/druku mediów elektronicznych z internetem na czele (zob. Ong 1992).

3.2 Współczesny człowiek został postawiony wobec złożonego świata, w którym stare zderza się często dramatycznie z nowym. Znalazł się w trudnej sytuacji życiowej i poznawczej – nie łatwo mu w tyglu przemian dostrzec głębszą, logiczną i spójną strukturę oraz znaleźć sens. Wyrazista linia nowoczesności zatarła się. Zastępuje ją wiele gier społecznych, małych i większych, a przy tym niestabilnych i względem siebie słabo skoordynowanych. W reguły tych gier, jeśli w ogóle da się je dostrzec, wkroczyło zmącenie, czas obowiązywania każdego zbioru reguł skrócił się. Rozmywają się stabilne dotąd wzorce i granice. Dotyczy to również praktyki językowej. Normatywny status zyskują stany i zachowania uważane wcześniej za anomalne. Wszystko to wymaga od ludzi szybkiego pozbywania się dotychczasowych wzorców i radzenia sobie w sytuacjach życiowych bez posiadania odpowiednich nawyków. Stwierdzamy również nieadekwatność wielu kategorii poznawczych. Rodzi się potrzeba/konieczność ich modyfikacji, rezygnacji z wielu oraz tworzenia nowych. Co w tej sytuacji z JL?

4 Język literacki a współczesna przestrzeń dyskursywna

4.1 Wraz z przebudową ludzkiego świata zmienia się również rzeczywistość językowa oraz jej postrzeganie. Generalny kierunek tej zmiany można by określić jako przejście od systemu odmian języka narodowego, w którym pozycję centralną pod względem funkcjonalnym i prestiżowym zajmuje JL, do »zdemokratyzowanej« przestrzeni dyskursywnej. Przyczyniło się do tego wiele czynników, m.in. zdegradowanie kultury wyższej i nobilitacja kultury popularnej, osłabienie lub wręcz zanik warstwy inteligentnej, zastąpienie tradycyjnej hierarchii wartości ich ekwipolencją, zrównaniem, rewolucja nowomiedialna wspierająca rozwój społeczeństwa sieci.

Przestrzeń dyskursywną stanowi rozbudowana i dynamiczna sieć dyskursów. Obejmuje ona wiele różnorodnych i uznawanych za równoprawne praktyk komunikacyjnych, wśród których dominujące miejsce zajmują dyskursy związane z nowymi mediami. Rozgrywającą się na naszych oczach rewolucję medialną można porównywać co do jej siły i skutków z rewolucjami, jakimi było wprowadzenie w antyku pisma (zwłaszcza alfabetycznego) oraz w czasach nowożytnych druku. Powstająca cyfrowa plaNETa poprzez internet stała się czymś więcej niż medium, także nowym środowiskiem społecznym. Stwarza również nowy, internetowy styl życia.

Nowomiedialną sytuację komunikacyjną można analizować, koncentrując się na stronie technicznej i ekonomicznej oraz psychicznej, społecznej, kulturowej i komunikacyjnej. Generalnie jednak należy stwierdzić, iż wbrew niektórym pochopnym spekulacjom z lat 90. XX w. nie zanoszą się na pełny odwrót od naturalnej dla człowieka oralności oraz piśmienności, a także od słowa. Dziś coraz wyraźniej zarysowuje się komplementarna dystrybucja bezpośredniej komunikacji ustnej, piśmienności i druku oraz internetu, a słowo, choć wchodzi z obrazem (ikonizacją) w różnorodne układy w hybrydowych systemach reprezentacji i komunikacji, dalej zachowuje swoją moc. Czy postępująca cyborgizacja człowieka przyniesie w przyszłości kolejną rewolucję komunikacyjną ograniczającą lub nawet likwidującą dotychczasowe technologie na rzecz bezpośredniej łączności umysłów?

JL został w znacznej mierze uformowany przez piśmienność i druk. Czy obecna rewolucja nowomiedialna (elektroniczna) przyczyni się do jego przemiany, czy też go »uśmierci«? Wiele wskazuje na to, że JL egzystuje dziś raczej tylko w funkcji symbolicznej jako znak narodu, jako symboliczny sposób opanowywania przez naród swojej wewnętrznej różnorodności, a więc jako abstrakcja reprezentująca język etniczno-narodowy. Do tej funkcji często odwołują się rzecznicy ideologii narodowej, także grup usiłujących nadać status literackości swoim dialektom (por. w Polsce dialektowi śląskiemu i gwarze kurpiowskiej). Natomiast w realnej praktyce komunikacyjnej mamy do czynienia z wieloma dyskursami, z wielką różnorodnością. Są one wyrazem tożsamości i narzędziem działalności poznawczo-komunikacyjnej w różnych sferach i sytuacjach życiowych, grach komunikacyjnojęzykowych. Te dyskursy gry są otwarte, podatne na różne oddziaływania oraz zmienne. To, co wcześniej było określane jako mowa literacka, jeśli nawet się pojawia, to raczej niszowo, bez dawnego prestiżowego statusu, jako jeden z dyskursów w przestrzeni społecznej.

Wielkim zadaniem logocentrycznie zorientowanej lingwistyki powinno stać rozpoznanie – we współpracy z innymi dyscyplinami – współczesnej przestrzeni dyskur-

sywnej. Dotychczasowe typologie odmian, proponowane przez lingwistów, m.in. w stylistyce (zob. ostatnio Malinowska 2013) i w socjolingwistyce nie są wystarczające i zadowalające. Współistnienie sprzecznych tendencji, ich opozycjonowanie się, ale i wzajemne napędzanie sprawia, iż tradycyjna dwuwartościowa logika arystotelesowska (dwa sprzeczne sądy nie mogą być jednocześnie prawdziwe) nie wystarcza, otwiera się miejsce na logikę rozmytą (por. *coincidentia oppositorum* Mikołaja z Kuzy). W społecznej praktyce przeplata się struktura sieciowa oraz hierarchiczna. Prowadzi to do wzrostu złożoności (emergencja) procesów komunikacyjnych. Jak pogodzić jedność i różnorodność?

4.2 Tok moich wywodów zmierza do orzeczenia, iż JL jako kategoria ontyczna wiedzy dziś żywot raczej rachityczny lub wręcz obumarł. Co kryje się więc za terminami *język literacki / ogólny, литературный язык, spisovný jazyk, standardni jezik* itp. Czy tylko historyczne już epistemiczne pojęcie teoretyczno-opisowe? Sądzę, że za tymi terminami stoi także pojęcie normatywne. Właściwie w epistemicznej kategorii JL opisowość i normatywność współlistniały od dawna. Stąd wiązanie z JL takich pojęć jak norma, poprawność, kryteria poprawności. Współcześnie wraz z uwiędnięciem opisowości normatywność wysuwa się na pierwszy plan lub zajmuje całą przestrzeń epistemiczno-pojęciową JL. Dzisiejsza nieskuteczność tradycyjnego duchem wychowania językowego (kultura języka) wiąże się z tym, iż kieruje się ono nieadekwatną wiedzę teoretyczno-opisową. Czy JL – jako kategoria ontyczna i epistemiczne pojęcie teoretyczno-opisowe – może »smartwychwstać«?

LITERATURA

- Jan ADAMOWSKI (red.), 2005, *Przestrzeń w języku i kulturze*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Benedict ANDERSON, 1993: *Wspólnoty wyobrażone: Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*. Kraków: Znak.
- Zygmunt BAUMAN, 2006: *Płynna nowoczesność*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Ulrich BECK, 2004: *Społeczeństwo ryzyka*. Warszawa: Scholar.
- Fernand BRAUDEL, 1999, *Historia i trwanie*. Warszawa: Czytelnik.
- Józef BREMER, Adam CHUDERSKI (red.), 2011: *Pojęcia: Jak reprezentujemy i kategoryzujemy świat*. Kraków: Universitas.
- Dalibor BROZOVIĆ, 1970: *Standardni jezik*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Manuel CASTELLS, 2007, *Społeczeństwo sieci*. Warszawa: PWN.
- Juraj DOLNÍK, 2010: *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava: Veda.
- Stanisław GAJDA, 2010: Prestiż a język. *Nauka* 4, 147–62.
- Ernest GELLNER, 1991: *Narody i nacjonalizm*. Warszawa: PWN.

- Anthony GIDDENS, 2007: *Nowoczesność a tożsamość*. Warszawa: PWN.
- Bohuslav HAVRÁNEK, Miloš WEINGART (red.), 1932: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich.
- Eric HOBBSBAWM, 2010: *Narody i nacjonalizm po 1780 roku: Program, mīt, rzeczywistość*. Warszawa: Difin.
- Alois JEDLIČKA, 1978: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha: Univerzita Karlová.
- Zenon KLEMENSIEWICZ, 1961–1972: *Historia języka polskiego* 1–3. Warszawa: PWN.
- Reinhart KOSSELECK, 2009: *Dzieje pojęć*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- , 2012: *Warstwy czasu*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Ewa MALINOWSKA i in. (red.), 2013: *Style współczesnej polszczyzny*. Kraków: Universitas.
- Walter J. ONG, 1992: *Oralność i piśmienność: Słowo poddane technologii*. Lublin: KUL.
- Renata PRZYBYLSKA, 2002: *Polisemia przyimków polskich w świetle semantyki kognitywnej*. Kraków: Universitas .
- Ernest RENAN, 2005: Co to jest naród? *Respublica Nowa* 1. 135–44.
- Ewa REWERS, 1996: *Język i przestrzeń w poststrukturalnej filozofii kultury*. Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Anthony D. SMITH, 2009: *Kulturowe podstawy narodów*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Jan SOWA, 2011: *Fantomowe ciało króla: Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*. Kraków: Universitas.
- Zdeněk STARÝ, 1995: *Ve jménu funkce a intervence*. Praha: Univerzita Karlová.
- Immanuel WALLERSTEIN, 2004: *Koniec świata, jaki znamy*. Warszawa: Scholar.

SUMMARY

The term 'literary language' is an ontic category and a theoretical-descriptive epistemological notion with a complex compositional and temporal semantic structure (micro-theory). The modern transition from modernity (16th-20th cc.) into postmodernity, which is characterized by technological/media revolution (Internet), coincides with changes in linguistic reality and its perception. We are witnessing a transition from the hierarchical system of language registers, with literary language in the dominant position, towards a dynamic discourse space (network) with discourses of new media in the center.

It seems that literary language as an ontic category is "dying", and as an epistemological (theoretical-descriptive) one it is becoming archaic. However, it remains relevant as a normative concept, but it is not well suited for practical use in language education (language culture).

POVZETEK

Termin *knjižni jezik* je ontična kategorija in teoretičnoopisni epistemološki pojem s sestavljeno kompozicijsko in časovno pomensko strukturo (mikroteorija). Sodoben prehod od modernosti (16.–20. stoletje) v postmodernost, za katerega je značilna tudi tehnološka/medijska revolucija (internet), sovpada s spremembami jezikovne resničnosti in pogleda nanjo. Priča smo prehodu hierarhičnega sistema jezikovne zvrstnosti s knjižnim jezikom v dominantni vlogi v smer dinamičnega diskurzivnega prostora (mreže) z novomedijskimi diskurzi v središču.

Zdi se, da knjižni jezik kot ontična kategorija »umira«, kot epistemološka (teoretičnoopisna) pa postaja arhaizem. Zato pa ostaja aktualen kot normativni pojem, vendar ne služi dobro praktični jezikovnovzgojni dejavnosti (jezikovni kulturi).

GOVORICA KOT PROSTOR FILOZOFIJE, FILOZOFIJA KOT KRAJ GOVORICE

Razmerje med govoricó in filozofijo se v več pogledih in merah zastira, kot pa odstira. To najprej zahteva, da po eni strani pojmovno opredelimo »govoricó« in »filozofijo«, po drugi strani pa »prostor« in »kraj« njunega sopogojevanja ter soomogočanja. Vendar pa tudi vprašanja v zvezi z oblikovanjem primerne filozofske pojmovnosti oziroma terminologije, ki so sama po sebi sicer lahko nadvse zanimiva in tehtna, ne zaobjamejo celotne problematike razmerja med filozofijo in govoricó. Spričó tega velja posebno pozornost nameniti načinu, da in kako se od govoricó do govoricó, od govorca do govorca porajajo vselej drugačne možnosti ubeseditve smisla, kar bistveno opredeljuje resničnost filozofske misli. To velja tudi za »slovenščino v filozofij« in »filozofijo v slovenščini«.

Ključne besede: filozofija, slovenščina, govoricó, prostor, terminologija

The relationship between language and philosophy is in many ways being concealed rather than revealed. That fact necessitates a definition of “language” and “philosophy” on the one hand, and of “space” and “location” of their mutual conditioning and enabling, on the other. However, even the questions involved in formulation of an appropriate philosophical definition or, rather, terminology—which in themselves can be rather interesting and substantial—do not cover the entire question of the relationship between philosophy and language. Consequently, special attention needs to be paid to the manner in which various possibilities of verbalizing the meaning arise among different speakers, which ultimately defines the authenticity of philosophical thought. That is also true about “Slovene language in philosophy” and “philosophy in Slovene language”.

Keywords: philosophy, Slovene language, language, space, terminology

Filozofija jezika se je skozi svoj zgodovinski razvoj uveljavila ne le kot pomožna filozofska disciplina, marveč tudi kot samostojno polje refleksije odnosa mišljenja in jezika, ki izpolnjuje človekovo razmerje do sveta. V dvajsetem stoletju pa beležimo prav poseben zasuk filozofije k tematiki jezika, ki ga ni pogojeval le znameniti »linguistic turn« v humanističnih vedah; v prvi vrsti so ga narekovali notranji vidiki razvoja sodobne filozofije, ki so povezani s kritiko prvenstva logike in spoznavne teorije v filozofski obravnavi jezika ter še izraziteje s kritiko filozofske tradicije kot metafizičnega nihilizma. Že to, da se ta kritični premislek odvija v okvirih destrukcije filozofske pojmovnosti, napeljuje k ponovni osmislitvi filozofije kot kraja govoricó, s tem da filozofija najde svojo pot in smiselno napotilo ravno v načinu, kako pripušča k sebi *govoricó kot lasten prostor*. S tem pripuščanjem se hkrati zarisuje neka *kritična meja*, ki ni povezana zgolj z neposrednim izkustvom omejenosti kraja in posrednim izkustvom brezmejnosti prostora, marveč smiselno stopa *vmes* ter *razmejuje v sredini in meri* tistega, kar nas opredeljuje kot *bivanjski svet*.

Ta kritična meja je konkretno navzoča v pojmovnem razmejevanju, ki opredeljuje filozofsko misel v zmožnosti razsojanja in presojanja nečesa *kot* nečesa (*to on he on*).¹ Vendar pa se tvorjenje smisla v misli in govoric, ki si sopripadata v izrekanju resnice tega, kar »je« in nosi ime »biti«, ne izčrpa v pojmovnem sovpadanju. *Govorica filozofije* ni zgolj in le pojmovno izražanje. Upoštevajoč omenjeni zasuk sodobne filozofije k problematiki govoric, ki ga zaznamuje destrukcija in dekonstrukcija filozofske pojmovnosti, je potrebno opustiti filozofsko stališče, da je pojem privilegiran kraj govoric v filozofiji in sprejeti še kako drugo topologijo razprostiranja govoric v filozofiji. Mogoče jo še najbolj strnjeno povzame razglašeni Heideggerjev rek, da je govoric »hiša biti«.² Vendar pa Heidegger sam ob tem ne pozabi dodati, kako govoric, v kateri smo naseljeni, ni preprosto naša last.³ Govoric si prilašča naše bistvo, in sicer tako, da nas v miselnem pogledu pušča same na poti do nje. To pa hkrati pomeni, da pojma kot ekskluzivnega kraja govoric v filozofiji ni mogoče kar svojevoljno nadomestiti s kako nepojmovno izraznostjo; treba je sestopiti na mesto pojma, ne da bi pri tem zanemarili samo vprašanje po filozofiji kot kraju govoric. Pojem slej ko prej določa neko razmejevanje, za kar ima starogrški jezik na voljo oznako *horismos*, latinski jezik pa *terminus*.⁴

V našem prispevku sicer ne moremo podati vseh elementov in momentov preboja filozofske misli 20. st. k fenomenu govoric, saj bi to nujno vključevalo soočenje s celotnih filozofskim izročilom, upoštevamo pa oba omenjena vidika presejanja prvenstva logike in spoznavne teorije ter metafizičnega nihilizma v zgodovinskem razvoju filozofije. Če se v zvezi s prvim kot ključni referenčni okvir ponujata filozofska opusa Edmunda Husserla in Ludwiga Wittgensteina, je glede drugega potrebno omeniti predvsem Martina Heideggerja ter na njegovi sledi Hansa-Georga Gadamerja in Jacquesa Derrida.⁵ Vsi naštetih filozofi so bili znotraj slovenskega filozofskega, pa tudi literarno-teoretskega prostora že dovolj obširno interpretirani, tako da se kako posebno uvajanje v njihove miselne horizonte ne zdi potrebno. Toliko bolj po drugi strani sili v ospredje vprašanje, kaj je v kontekstu tega zasuka sodobne filozofije k tematiki jezika možno postaviti kot merodajno izhodišče zadevnega premisleka? Kaj nam iz tega konteksta *govori naprej* in v tem prihodnjem smislu narekuje naš miselni odnos do govoric?

¹ »Obstaja določena vrsta znanosti, ki pazljivo sprevideva bivajoče, kolikor je bivajoče (*to on he on*)« (ARISTOTELES, 75)

² Gianni Vattimo v svoji refleksiji filozofije v 20. st. v zvezi s tem poudaril: »Tako se je strukturalizem opiral zlasti na jezikovni model, že prej so jezik za svojo prednostno temo vzele filozofije, ki so bile blizu znanstveni problematiki, kot neopozitivizem in različne oblike analitične filozofije. Pa tudi izven obeh omenjenih tradicij pripada jeziku osrednje mesto, tako da prenekateri filozofski tok našega stoletja problematično strnili v Heideggrov stavek 'jezik je hiša biti' iz *Pisma o humanizmu* (1947).« (VATTIMO 2004: 79)

³ »Človek govori, kolikor odgovarja govoric.« (HEIDEGGER 1995: 28)

⁴ »Latinski izraz *terminus* v pomeni v stari latinščini 'mejo', 'znamenje', 'cilj', 'konec' in označuje predvsem čvrsto in nespremenljivo, večno in nedoumljivostjo mejnike božansko razdeljene zemlje. *Terminus* je bilo tudi ime božanstva, ki je bdel nad to nedoumljivostjo.« (BARBARIĆ 2011: 11)

⁵ Poleg zdaj že klasičnega dela o transformaciji filozofije v 20. st., ki ga prispeval Apell (1973), velja opozoriti tudi na relevantno novejšo zastavitev te problematike pri Flatschar (2011).

Vprašanje smiselno zadeva naslovno konstelacijo »filozofija kot prostor govornice, govornica kot kraj govornice«. Od Kanta naprej veljata »kraj« in »prostor« za apriorni določili spoznavnega izkustva. Kant na podlagi tega določi tudi *meje* našega izkustva sploh, ki jih izenačuje s subjektivno predstavno zmožnostjo in objektivno možnostjo predmetne danosti. Sodobna fenomenologija, začenši s Husserlom, v tem pogledu stopa korak naprej oziroma, primerneje povedano, *korak nazaj*⁶ in sicer na podlagi uvida, da je to, kar tvori podlago fenomenkega izkušanja samo po sebi že *sled* nekega izkustva pred sleherno njegovo predstavnostjo. Danosti nečesa v *njegovem dajanju* zato ne gre izenačevati s katerokoli predstavno danostjo, kar je seveda odločilno, ko je v igri izkustvo govornice; še več: z njim se namreč naznanja neko spregovarjanje fenomenov, ki kot tako opredeljuje govornico v njeni fenomenosti, tj. v njenem bistvenem dajanju. V skladu s tem fenomenološkim izhodiščem puščamo določili kraja in prostora odprti ob predpostavki, da nam šele taka *fenomenska odprtost* ponuja *izkustvo* (fenomena) *govornice*, ki se ne vnaprej omejuje na tako ali drugačno *predstavo jezika*.⁷ Predstava jezika je možna šele iz predpostavljene izkustva govornice, ki je lahko izrecno ali neizrecno, nikoli pa ni zgolj predmetno dano, recimo na način znakovnosti. Znak sicer vzpostavlja relacijo do nečesa, vendar sam po sebi ne izraža ničesar. Husserl v drugi raziskavi drugega dela *Logičnih raziskav* z naslovom »Izraz in pomen« tako poudari:

»Termina 'izraz' in 'znak' se neredko obravnavata kot sinonima. Ni pa nekoristno biti pozoren na to, da se v običajnem govoru nikakor ne prekrivata v celoti. Vsak znak je znak za nekaj, toda nima vsak 'pomena', 'smisla', ki je 'izražen' z znakom. V številnih primerih ne moremo reči niti, da znak 'označuje' to, zaradi česar je poimenovan kot znak. Celo tam, kjer je tak način govora na mestu, je opaziti, da nočemo, da bi označevanje vedno veljalo za tisti 'pomen', ki karakterizira izraze. Znaki v smislu *naznak* [Anzeichen] (označbe, znamenja ipd.) namreč *nič ne izražajo*, razen v primeru, ko *poleg* funkcije naznačitve izpolnjujejo še funkcijo pomena.« (HUSSERL 2006: 18)

Bistvena značilnost izraznega fenomena govora je, da *kot fenomen* razkriva druge fenomene. Husserlovo intencionalno razumevanje izraznega govora je v osnovi po-

⁶ Mišljen je seveda Husserlov poziv »nazaj k fenomenom samim«: »Nikakor se nočemo zadovoljiti z 'golimi besedami', to je z golim simboličnim razumevanjem besed, kakršnega imajo v naših refleksijah o smislu zakonov (ki so postavljeni v čisti logiki) o 'pojmih', 'resnicah'. Pomeni, ki so oživiljeni le v oddaljenih, zlitih, nejasnih zorih – če sploh v kakšnih – nam ne zadoščajo. Hočemo se vrniti k 'stvarim samim'.« (HUSSERL 2006: 12)

⁷ Fenomenološko razlikovanje med predstavo predmeta in izkustvom fenomena nazorno oriše Heidegger: »Vsakdanje izkustvo stvari v najširšem smislu ni ne objektivirajoče ne opredmetujoče. Če npr. sedimo v vrtu in se navdušujemo nad cvetočimi vrtnicami, ne delamo vrtnic za objekt, niti za predmet, tj. za nekaj tematično predstavljenega. Ko se v molčečem upovedovanju predajam sijoči rdečini vrtnice in premišljam o rdečnosti vrtnice, ni ta rdečnost niti objekt niti stvar niti predmet kot cvetoča vrtnica. Ta je v vrtu, morda jo veter ziblje sem in tja. Kljub temu jo mislim in izrekam v tem, ko jo imenujem.« (HEIDEGGER 1994: 91) Na to neposredno naveže fenomenološko izkustvo govornice: »Je govornica zgolj instrument, potreben za obdelavo objektov? Ali človek sploh razpolaga z govornico? Je človek tisto bitje, ki ima v posesti govornico? Ali pa je govornica ta, ki 'ima' človeka, kolikor on pripada govornici, ki nam razpira svet in hkrati s tem njegovo prebivanje v svetu.« (HEIDEGGER 1994: 92)

dano že v Platonovem uvidu, da je govor vedno govor o nečem (*logos tinos*)⁸ oziroma govornica nečesa. Reko »govornica nečesa« ne zajema le tega, s čimer govorimo, kar govorimo in o čemer govorimo. Gre za bistveno možnost *spregovarjanja nečesa* sploh, po kateri, vse, kar je, nekako govori, tudi in morda še najbolj, ko molči. Govornica ni izrazno sredstvo, marveč se razprostira kot *izrazna sredina*. To razprostiranje opredeljuje prostor govornice še pred sleherno predstavo prostora in ga zato ni mogoče stlačiti v to ali ono prostornino. Prostornina sama po sebi ne izraža in tudi ne more izražati ničesar. *Izrazna sredina* ni geometrična, marveč *bivanjska sredina*, ki (nam) pomeni *svet* in jo dojemamo kot *kraj* našega prebivanja in sobivanja. Izkušstvo govornice spričo tega ni katerokoli izkušstvo, marveč *izkušstvo biti sveta kot smiselne sredine* in s tem tudi izkušstvo človeškega *prebivanja* kot *biti-v-svetu*.

Prostor govornice je v tej smeri opredelil utemeljitelj sodobne hermenevtike, Hans Georg Gadamer, ki je v delu *Resnica in metoda* (1960) zasnoval svojo hermenevtično ontologijo ob vodilu »sredine jezika/govornice«, iz katere se dogaja »naše celotno izkušstvo sveta in še posebej hermenevtično izkušstvo« (GADAMER 2000: 371). Iz citata je razvidno, da je prevajalec Gadamerjevega dela v slovenščino (Tomo Virk) nemško besedo »Sprache« prevajal kot »jezik/govornica«⁹, kar vsekakor ne pomeni zgolj kakega zasilnega izhoda iz prevajalske zagate, kolikor beseda »Sprache« v nemščini pomensko pokriva tako »jezik« kot »govornico«, marveč se sem vmeša tudi prej omenjeni premik od predstave jezika k izkušstvu govornice.¹⁰ Pri tem se ni dovolj opirali na konceptualno razmejevanje med jezikom, govorom in govornico, ki ga je uveljavilo sodobno jezikoslovje ter ga je prevzela tudi strukturalistično in pragmatistično usmerjena filozofija. To razmejevanje je še vedno razvito na podlagi znakovnega razumevanja jezikovnega-govorjenega fenomena. Premik od predstave jezika k izkušstvu govornice opredeljuje, kot poudari Gadamer, hermenevtično *prehajanje sredine kot odprtosti sveta*, ki nam govori, se pravi, nam *pomeni nekaj*. Kako vstopa v nas,

⁸ Tako Heidegger v obravnavi *logosa* iz *Biti in časa*, poudari: »Logos kot govor pove toliko kot *deloun*, razodevati to, o čemer je v govoru 'govor'«. (HEIDEGGER 1997: 58) Določili *logos tinos* in *deloun* podaja Platon v *Sofist* (PLATON 1991a: 272). Heidegger v predavanjih o tem Platonovem dialogu leta 1924 izrecno napoti na poveza s Husserlovim pojmovanjem intencionalnosti zavesti kot »zavesti o nečem:«

Tega uvida, da je *logos logos tinos* se ni več upoštevalo. Šele Husserl ga je spet odkril s svojim pojmovanjem intencionalnosti.« (HEIDEGGER 1992: 598)

⁹ Tomo Virk tudi podrobneje pojasni ta prevajalski vozec v obsežni opombi, iz katere navajamo le izsek: »Mnoga mesta pri Gadamerju govorijo v prid 'govornice', zlasti tista, ki hermenevtični proces opisujejo kot pristni pogovor, kot spraševanje in odgovarjanje in poudarjajo dogodkovni značaj razumevanja in govornice. Po drugi strani pa ima beseda tudi negativne konotacije na govorjenje in govor, kar spet ni v skladu s pomenom, ki ji ga pripisuje Gadamer. Ta namreč poudarja kot izredno pomemben moment jezika (Sprache) tudi pismeno izročilo in opozarja, da jezik/govornica (Sprache) ni vezan(a) (izključno) na ustno izražanje. Osnovna težava je v tem, da sta v nemščini oba pomena hkrati navzoča, kar omogoča, gledano z našega vidika, celo določeno ohlapnost v izražanju. Na primer v naslednjem primeru, v katerem pride pri prevajanju do izraza pri Gadamerju nenehno poudarjana 'končnost razumevanja': 'Zieht nicht all unser Denken immer schon in den Bahnen einer bestimmten Sprache, und wissen wir nicht zu gut, dass man in einer Sprache denken muss, wenn man sie wirklich sprechen will?' Podčrtana beseda pomeni 'govoriti'; v kurziv postavljeno je bržkone mogoče prevajati kot 'jezik' ali 'govornica'; za okrepjeno pa se zdi, da bi jo bilo bolje prevesti kot 'jezik'. (Namreč: misliti v določenem jeziku, in ne: v določeni govornici.)« (GADAMER 2001: 316)

¹⁰ V tem pogledu je vsekakor pokazalna tudi Heideggerjeva pripomba: »Že dolgo le nerad uporabljam besedo *Sprache*, 'jezik/govornica', ko premišlujem bistvo govornice.« (HEIDEGGER 1995: 150)

da smo že vnaprej v njej? S prehajanjem te vmesnosti ne le da segamo čez omenjena konceptualna razmejevanja, marveč se znajdemo pred neko edinstveno *mejnostjo*, ki jo je podal Wittgenstein v znamenitem izreku iz *Filozofskega Traktata*: »Meje mojega jezika pomenijo meje mojega sveta.« (WITTGENSTEIN 1976: 131)

K temu velja pripomniti: »mi«, govorni subjekti, ne govorimo le *do* meja našega jezika, marveč skušamo z govorom in pravzaprav z vsem, kar ogovarjamo kot »naše«, priti čezse, se pravi *do sveta*, v katerem pa hkrati že zmeraj smo. Kako bi sicer sploh vedeli za nekaj takega kot je svet?¹¹ Svet je vselej že vsepovsod tu, obenem pa se zdi, kakor da ga nikjer ni. Z govornico (nam) spregovarja vse, a hkrati ostajamo z njo povsem sami, kar pomeni, da se izkustvo govornice, ki ni omejeno zgolj na govorjenje, marveč se brezmejno širi na govorjeno in izgovorjeno, na negovorjeno in negovorljivo, na zgovorno in pregovorno, vselej dogaja v nekem prehajanju, v hkratnosti kraja in brezkrainosti. Kraj govornice je zavoljo razprostiranja govornice gibljiv, premičen, prehoden, vmesen. To prehajanje izkazuje tisto, kar je dobesedno »pred nami«, in nam je bivanjsko pomembno kot svet, obenem pa se samo širi v neko brezmejnost, ki ji ne vemo pomena.¹² Zaradi svetne premičnosti kraja govornice bivanje za govorno bitje vselej prehaja v *pre*-bivanje, s tem pa tudi k drugemu v *so*-bivanje. Bivanjska širina sveta določa naše spoznavno izkustvo, ki nikakor ni omejeno zgolj na predstave predmetnosti, marveč je obsežno z načinom naše postavljenosti pred to, kako se nam v svetu nekaj »zastavlja«, nenazadnje vprašanje lastnega prebivanja v svetu. To, da govornica nikoli ni zgolj »naša«, da pa svet z njo »postaja naš« in mi »njegovik«, kaže posebno situacijo prehajanja jezikovnih meja, ki očitno kljub ali pa prav v svoji omejevalnosti vključujejo tudi neko brezmejnost. So potemtakem bistveno *vmesne*.

Ali prav ta *potisk* v bivanjsko vmesnost pogojuje tudi filozofijo kot možni kraj govornice? Hans-Georg Gadamer poda v svojem razpravljanju o pojmovni zgodovini in filozofskem tvorjenju pojmov pomenljiv namig, da se filozofija poraja iz neke stiske govornice.¹³ Tako padanje v stisko se sprva zdi paradokсно, kolikor upoštevamo, da je v filozofskem tvorjenju pojmov na delu ravno neko razprostiranje govornice, ki ga Gadamer sam vzame za ključno smernico v svojem delu *Resnica in metoda*. V tretjem poglavju mu posveti sistematično obravnavo v okviru izdelave ontologije jezika/govornice, kjer tudi kritično povzame celotno filozofsko obravnavo jezika/govornice od Platona naprej ob vodilu »logosa« kot mesta izrekanja biti in resnice. Svoj razmislek strne v formulaciji, ki ji sam pripisuje univerzalno hermenevitično veljavo: »Bit, ki jo je mogoče razumeti, je jezik/govornica.« (GADAMER 2000: 384)

Reklo je smiselno nedostopno, kolikor njegovo razlago opiramo na predstavo, da je bit predmet našega razumevanja in se kot taka izraža z jezikom/govornico. Govornica kot *govornica nečesa* namreč že vnaprej daje razumeti svet v neki potencialnosti pre-

¹¹ Wittgenstein sam sicer ocenjuje ta nagib kot brezupen: »Nekaj me sili, da bi se zagnal zoper meje jezika in to je, lahko menim, gon vseh ljudi, ki so se kdajkoli poskušali pisati ali govoriti o etiki in religiji. A to zaganjanje proti stenam naše kletke je popolnoma in absolutno brezupno.« (WITTGENSTEIN 1994: 69)

¹² V zvezi s tem seveda velja omeniti že Anaksimandrovo določilo *apeirona*, »brezmejnosti«, »brezkončnosti« v najzgodnejši grški filozofiji. (DIELS, KRANZ 2013: 195)

¹³ »To se resnično zdi dih jemajoča drama filozofije, da si stalno prizadeva najti govornico, da, če naj povemo bolj patetično: stalno trpi stisko govornice.« (GADAMER 1986: 83)

hajanja v biti sami.¹⁴ Bit se kot prehod (sredina sveta) razprostira brezskrajno, hkrati pa ta njena brezskrajnost tvori tisti edinstveni kraj, iz katerega spregovarja govornica, najbolj presunljivo v brezglasnem razleganju tišine, kakor ga, recimo, izpove Josip Murn v pesmi *Urok*:

Molk je to v vsem božjem nebesnem prostranstvu,
skoro duša v njem se izgubi,
skoro čuti tek svetov je in vesoljstva,
tajno govorico vse dehti.
Jaz jo čul sem, divna, bajna je, brezglasna. (MURN 1967: 23)

Ko se govornica prebudi v pesmi, se prehod biti skozi sredino sveta neposredno zjasni na način *poiesis*, ustvarjanja, ki ga Platon v *Simpoziju* opredeli kot »vzrok, ki kar koli vodi iz nebivajočega v bivajoče« (PLATON 2004: 515). Konkretno to za sleherno razmišljanje, ki se zave, kako se ne zgolj »izraža« v neki govornici, marveč je tudi *narekovano* od nje, pomeni, da moramo tudi naš miselni odnos do govornice v vsakem trenutku ustvariti, da ni dovolj, da ga že predpostavljamo in v tem pogledu postavljamo take ali drugačne ugotovitve. To je določilno ravno v primeru filozofskega tvorjenja pojmov, ki ni običajno oblikovanje znanstvene terminologije, marveč se, če naj spet opozorimo na Gadamerjev namig, poraja iz neke stiske govornice. To stisko trpi na prehodu nebitnega v bitno, kjer se pesništvo zdi najbližje prostoru govornice, se tako rekoč stiska vanj, medtem ko se za filozofijo nasprotno dozdeva, da jo njena pojmovnost potiska stran, tja v onostranstvo transcendentalnosti, ki ga že Platon v dialogu *Faidros* označi kot »hyperouranios topos«, »nadnebni kraj«, ki ga »ni še nikoli slavil noben tukajšnji pesnik, niti ga nikdar ne bo slavil tako, kot bi si zaslužil.« (PLATON 2004: 548)

Vendar pa se je sodobna filozofija, kakor smo uvodoma poudarili, izrecno okrenila k prostoru govornice, kar je naznačeno tudi v Gadamerjevem reku »bit, ki jo je mogoče razumeti je govornica/jezik«, ki poudarja *možnost razumevanja*. »Razumevanje« v tem kontekstu ne implicira tega, kako naj razumemo tisto, kar izrekamo kot bit, marveč to, da (se) bit daje razumeti kot prehod v govornici. Že v običajnem govoru pomeni razumeti neki jezik: biti v možnosti, da nam ta jezik govori. Razumevanje poleg *dojemanja nečesa* vključuje tudi *dojemljivost za nekaj*, ki stopa pred sleherno pojmovnost in na njej zgrajeno arhitektoniko razuma. Prav zaradi te dojemljivosti razumevanje nujno »čuti« stisko, ki izhaja iz tega, da smo, ko se bit da razumeti, napoteni zgolj na govornico in razen tega nič. Z vidikom »razumevanja« kot hermenevitične poslušnosti se v sodobni filozofiji zato neposredno najavlja zasuk h govornici, ki je najtesneje povezan z vpeljavo t. i. »ontološke difference« pri Heideggerju, po kateri smisel biti kot take ne more prevzeti pomena nečesa bivajočega. Predvsem pod vplivom Jacquesa Derridaja, Gillesa Deleuzea in Giannija Vattima se je na tej sledi v filozofiji 20. st. uveljavilo t.i. »mišljenje difference« (Vattimo 1998). Gadamer izrecno povezuje »mišljenje difference« z dojetjem različnosti govornice oziroma govorice, ki ne vodi stran od marveč k razumevanju in sporazumevanju v svetu, ki pa je očitno vse kaj drugega od kakega enotnega pojma sveta. (Gadamer 1993)

¹⁴ »Bit se mora, da bi sploh bila, sama od sebe razlikovati, postajati drugo, se kazati, predstavljati.« (BARBARIĆ 2000: 71)

Kaj to pove v zvezi s smiselno konstelacijo: kako govornica daje prostor filozofiji in kako je lahko filozofija kraj govornice? S tem ne podajamo kakršnekoli analogije med tem krajem in onim prostorom, marveč neko temeljno analogijo, ki je filozofski tradiciji znana kot *analogia entis*, »primera biti«. Prvi jo je podal Aristotel v *Metafiziki* z opredelitvijo: »Bivajoče se sicer res izreka na mnogotero načinov (*pollachos*), vendar z ozirom na neko eno in določeno naravo.« (ARISTOTELES 1999: 76) Če prej podano Gadamerjevo reklo »Bit, ki je lahko razumeta je jezik/govornica« smiselno povežemo s to Aristotelove opredelitvijo »analogije biti«, lahko precej ugotovimo, da implicira njen prevod, vendar ne v smeri potencialne enotnosti pojma, marveč iz odpiranja v prostor govornice oziroma *različnosti govornice*. Glede na to, da Aristotelov izrek lahko vzamemo kot temeljno načelo njegove »prve filozofije« in morda celo filozofije nasploh, lahko predpostavimo, da je ravno *mnogovrstnost spregovarjanja biti* to, kar daje misliti filozofom in vzpostavlja filozofijo kot kraj govornice. Spričevalo o tem nam ponuja Heraklitov rek, ki naj bi sploh kot prvi omenjal filozofe in po katerem morajo ti biti večji mnogih znanj. (DIELS, KRANZ 2013: 381) Vendar pa se ljubezen do modrosti za Heraklita ne zaustavi pri množtvu, marveč stremi k tistemu »enemu, v sebi razlikovanemu«, ki se v nadaljnjem razvoju filozofije uveljavi kot enotni in enoteči pojem kot ga merodajno domisli Hegel. A prav Hegel v svoji *Logiki znanosti* pokaže, da pojem ni vnaprej istoveten sam s seboj, temveč jo pridobi šele na podlagi *dialektične prevedljivosti* enega pojma v drug pojem, pa tudi same drugosti biti v pojem: »Glede na osnovni element, ki je v enotnosti pojma v samem sebi in s tem v neločljivosti njegovih določil, pa bi morala ta določila nadalje tudi (kolikor so *razlikovana*, kolikor je pojem postavljen v svoji *razliki*) vsaj stati v medsebojnem odnosu. Iz tega izhaja neka sfera *posredovanja*, pojem kot sistem *refleksijskih določil*, tj. sfera biti, prehajajoče k vsebnosti pojma, ki na ta način še ni postavljen *kot tak*, temveč je hkrati obremenjen z neposredno bitjo kot z nečim njemu zunanjim.« (HEGEL 1991: 45)

Tako nas ne sme presenetiti, da Stari Grki, ki veljajo za izumitelje pojmovnega mišljenja v strogem smislu ne poznajo pojmov poznajo pojmov v strogem smislu, marveč zgolj določila biti. Tako Janko Pajk, ki je leta 1880 v *Kresu* objavil prvo sistematično razpravo o slovenski filozofski terminologiji¹⁵, glede ustreznice za »pojem« v grški filozofiji pojasni:

»To, kar Nemci Begriff imenujejo, je neka raznim predstavam enovrstnih predmetov lastna občna (duševna) podoba. Kot osebina ali kot pojedina stvar se ta podoba v vnasnej prirodi ne pojavlja, ampak samo v človeškem predstavljanji. Ker se ne da dokazati, da bi ta občna duševna oblika stvarjem samim odgovarjala, ima se ona za nekakove znake stvari smatrati. Zato so Latinci za Begriff imeli besedo: notio (znamenje ali znak), Grki pak so ga s *to on*, *he ousia*, *to hyparchon* (bitje, bitnost, bistvo) izraževali.« (PAJK 2001: 217)

Fenomenološka hermenevtika postavlja pod vprašaj tudi prevajanje *logosa* s »pojemom«: »Logos 'prevajajo', se pravi zmeraj razlagajo kot um, sodbo, pojem, definicijo, razlog, razmerje. Kako pa bi mogli 'govor' tako modificirati, da bi logos pomenil vse prej naštetu in to znotraj znanstvene jezikovne rabe?« (HEIDEGGER 1997: 58)

¹⁵ O Pajkovih zaslugah za razvoj slovenske filozofske terminologije, pa tudi njegovem sporu glede rabe slovenščine v znanosti glej Komel 1996.

To, da avtoriteto pojma v filozofiji lahko temeljito omaje že prevod iz ene govornice v drugo, kaže, da govornica v primerjavi s pojmom ne obstaja po sebi kot enoteča enost.¹⁶ Ne obstaja govornica nasploh, marveč le govornice. Ne tako, da so zgolj postavljene ena ob drugo in se lahko poljubno sestavljajo. Govornice so, če so že kam, postavljene v medsebojni *pogovor* v katerega prehajajo. Meje moje govornice so meje mojega sveta, *vendar jih lahko delim z drugimi*. Pogovor je tisto, kar je skupno vsem govornicam in po čemer je tudi svet vsem skupen, kar pa seveda ne pomeni isto kot enoten. Tako lahko za govornico filozofije rečemo, da je kraj takega pogovora, ki spravlja skupaj različnost govornic; ne tako da se postavlja nadnje v smislu kake metagovornice, marveč s tem, da se postavi v položaj in razpoloženje *ene od njih* in se tako naseli v njenem prostoru, se spoji z njeno *pokrajino*.

Kaj glede na to lahko rečemo o slovenščini kot govornici filozofije? Potrebno je poudariti, da se je v zadnjih letih zaostriло vprašanje smiselnosti znanstvene, kulturne, pedagoške in politične rabe slovenščine, ki zaznamuje tudi filozofsko razmerje do slovenščine, in sicer v meri dogajanja filozofiranja kot takega iz nje in v njej. Potem ko se je slovenščina dodobra uveljavila kot enakopraven evropski in svetovni jezik, bi česa takega pravzaprav ne pričakovali. Slovenščino naj bi ogrožala predvsem globalni družbeno-ekonomski razvoj ter napredek informacijskih in komunikacijskih tehnologij, ki narekujeta univerzalno rabo angleščine. A oboje lahko prav tako podpira ali celo pospešuje rabo slovenščine. Zato menim, da se raba slovenščine zdi problematična predvsem zaradi redukcijskega razumevanja same »rabe jezika«, kolikor se jo vnaprej enači z *uporabnostjo nečesa*. Po tej vrednostni predstavi uporabljamo jezik tako kot vsa druga sredstva in priprave. Vsak pri sebi pa dobro ve, da s raba jezika razlikuje od uporabljanja stvari že po tem, da slednjih ni mogoče govoriti, pač pa je možno le govoriti o njih. Tudi ko se nam zastavlja vprašanje, čemu rabi slovenščina, nimamo v mislih, kako bi slovenščina morda koristila in služila pri tem ali onem opravilu. Raba jezika vključuje *celoto* tistega, s čimer si damo kakorkoli karkoli opraviti. Še več: vključuje horizont tega, kar nam *pravi* naše bivanje v celoti in je sosledno ključna za sleherno možno razumevanje sveta in sporazumevanje med ljudmi. Zato raba »lastnega jezika« ni nekaj, kar bi zgolj nekako upoštevali, marveč ji pripade neko spoštovanje, ki zadeva dostojanstvo človeškosti.

A tudi če poudarimo, da raba slovenščine v celoti opredeljuje naš bivanjski položaj in razpoloženje, še nimamo zadostne opore za to, da bi lahko, če ne že dokazali, pa vsaj pokazali relevantnost rabe slovenščine na vseh prej omenjenih družbeno-institucionalnih ravneh. Raba govornice namreč vključuje tudi našo *govorno dejavnost*. Zato se izkaže pomanjkljivo sleherno »zaščitništvo« rabe slovenščine, ki postavlja v ospredje potrebo njenega »ohranjanja« – kakor da bi se že vnaprej sprijaznili z njeno neuporabnostjo in nekoristnostjo ter jo mirno odložili v kako shrambo. Ob tem pozabljamo, da je morda slovenščina ta, ki »nas hrani« in »drži žive«, ne le v smislu kakega (spet) ohranjanja nacionalne identitete ali česa podobnega, marveč preprosto v tem, da lahko smo ljudje in dejavni v lastni človeškosti.

S to govorno dejavnostjo je povezan tudi tisti vidik rabe slovenščine, ki zadeva temo našega razpravljanja: kako upravičiti rabo slovenščine kot filozofske govornice? Glede na obilico avtorskih in prevodnih filozofskih del, ki so na voljo v slovenščini, se

¹⁶ Ta vidik sicer podrobneje razvijam v primeru slovenske besede »resnica« v Komel 2003.

tako pomišljanje sicer lahko upravičeno zdi odvečno in neumestno. Pa vendar je tu. Ne le zaradi tega, ker, recimo, vrednotenje raziskovalnih dosežkov favorizira objave v tujih jezikih. Prav tako tudi ne zaradi vedno bolj glasnih zahtev, da bi visokošolsko poučevanje potekalo v angleščini, kar naj bi domnevno povečalo njegovo »privlačnost, pospešilo »internacionalizacijo« slovenskega visokega šolstva in zagotavljajo večjo zaposljivost diplomiranih. Pred vse to stopa namreč vprašanje: kaj se pravi misliti v *lastnem jeziku*? Če se vanj zares poglobimo sproži neko nenavadno, neodpravljljivo in paradokсно *tvorno stisko* tistega *lastnega*, kolikor to *lastno* ni kaka lastnina, tako kot raba jezika ni le njegova uporaba.

Kaj sploh tvori smiselno vez med filozofsko mislijo in neko konkretno govornico, v tem primeru slovensko? Mar ni mišljenje v lastnem jeziku pogojeno s tem, da smo pravzaprav z vsem, s čemer smo dejavni kot ljudje, že vnaprej v lasti govornice in tako tudi v razliki lastne in tuje govornice? Mar se ne smisel tako v misli kot jeziku oblikuje v stičnosti lastnega in tujega?

»Smisel« je tako miselna kot jezikovna kategorija. Tako jezik kot misel se navezujeta na smisel, pri čemer pa smisla samega ne moremo izpeljevati izključno iz miselne ali jezikovne dejavnosti, marveč edino iz medsebojnega nanašanja, v katerem se tvori s-misel. To pomeni, da nismo zgolj mi, z naše strani (miselno) dejavni v govornici, marveč je v sebi lastnem razprostiranju prav tako in še bolj dejavna tudi govornica sama. Tako ne čudi, da eden največjih jezikoslovcev sploh, Wilhelm von Humboldt, določi bistvo govornice kot dejavnost.¹⁷ Po Gadamerjevem uvidu izhaja dejavnost govornice kot tudi naše soudeležba v njej iz tega, da je *govornica sama v sebi pogovor* (GADAMER 2001: 316), kar ima vzvratno hermenevitično posledico za filozofijo, da se tudi sama dojema svojo miselno dejavnost kot razgovor duše same s seboj. To, da je filozofija *razgovor* že v najnotrišnjem *samogovoru* duše, izpričuje temeljni *dialoški* duh filozofije, ki ni omejen le na zunanjo dialoško formo, kakor je na primer razvidna pri Platonu. Filozofska dialoškost se neposredno prenaša v tvorjenje pojmov, ki ga začeni s Platonom obravnavamo kot *dialektiko*. Ob dialoškosti in dialektiki, ki zamejujeta filozofijo kot kraj govornice, nastopi tu še tretje krajevno razsežje, ki se morda zdi manj pomembno, je pa gotovo najpomembnejše v kontekstu našega razpravljanja: to je izkušnja govornice kot *dialekta*. Omogočila je *prevajanje* filozofije iz ene govornice v drugo, ki je v osnovi določilo njen zgodovinski razvoj in v tem pogledu tudi konstituiranje slovenščine kot filozofskega jezika.

To določilnost dialekta za filozofijo, kolikor že se dozdeva glede na podano dialoško in dialektično določilo manj vredna in veljavna, potrjuje prav zasuk sodobne filozofije od predstave jezika k izkušnji govornice, ki sama v sebi nosi bistveno možnost pogovora in jo tudi lepo podaja slovenska beseda za »dialekt«: *narečje*. Narečje ni kak stranski proizvod govornice, marveč njeno *bistveno poreklo*. Tako Heidegger, na

¹⁷ »Jezik, dojet v svojem resničnem bistvu, je nekaj stalnega, obstojnega in v slehernem trenutku prehajajočega. Celó njegovo zadržanje s pomočjo pisave je vedno nepopolno, mumiji podobno ohranjanje, ki je pač samo spet potrebno tega, da v njem skušamo ponavzočiti živo izvajanje. Jezik ni delo (*ergon*), temveč dejavnost (*energeia*).« (HUMBOLDT 2006: 45) Tze-Wan Kwan se v tehtnem članku o filozofskih prvinah kitajščine navezuje na Humboldtovo obravnavo različnosti govornic in posebej poudari: »Humboldt zagovarja zvrst univerzalizma, ki dovoljuje vsakemu jeziku, da najde svoj lastni vzorec notranje rasti tako, da se vsi njegovi lingvistični elementi in viri lahko optimalno mobilizirajo in privedejo do sinergije. Za Humboldta jezik deluje in se razvija podobno kot 'notranje povezan organizem'.« (KWAN 2013: 7)

rob svojih razmišljanj o govoricu pripiše: »Govorica je po svojem bistvenem poreklu dialekt. To ostane celo, če postane svetovni jezik« (HEIDEGGER 2002: 156)

S tem ko odpiramo vidik slovenščine kot dialekta filozofije jo nikakor nočemo ponižati na kako postransko jezikovno rabo. V resnici jo šele prav povišamo in sicer na tisto raven, ki ne zgolj zunanje vzpostavlja jezikovne range. To je ravnina bitnega prehajanja sveta v govoricu, ki je vselej končno, se pravi na nekem kraju, ki ga zastopamo kot govoreči, po drugi strani pa se venomer razprostira v neskončnost in je tako rekoč brez slehernega zastopstva. Našo udeležbo pri govoricu tako venomer pogojuje način, kako smo deležni govoricu.

France Veber, ki mu gotovo pripada osrednja vloga v procesu oblikovanja slovenske filozofije, se je ob prevzemu novoustanovljene stolice za filozofijo na ljubljanski univerzi leta 1919 znašel pred nalogo, svoje filozofsko misel, ki jo je do tedaj razvijal izključno v nemščini pod vodstvom svojega učitelja Alexiosa Meinonga na graški univerzi naprej razvija v slovenščini - ki je tedaj štela za komajda razvit filozofski dialekt.¹⁸ Zato nas ne začudi, da ena njegovih prvih razprav po prihodu v Ljubljano z naslovom *O fenomenologiji jezika* iz leta 1920 zadeva prav filozofsko umestitev jezika kot izraznega fenomena, ki kot fenomen kaže druge fenomene. V zaključku te razprave poudari, da je »'jezik' zasidran v sredini med duševnostjo in neduševnim svetom«, vendar ne podrobneje pojasni, kaj naj bi pomenila ta vmesnosti in sredina, marveč domneva, da » zakoni te duševnosti morali vreči neko luč na zakone jezika«. (VEBER 1920: 68)

Mar se v tej sredini – onstran subjektivnosti in objektivnosti nastopanja jezikovnega fenomena – ne ponuja vmesna krajina dialekta, na-rečja, kolikor ga dojamemo v bistvenem smislu govoricu, ki je v sebi odprta za pogovor? Iz dialekta veje duh govoricu kot pokrajina pogovora: *da beseda da besedo*. Dialekt tako ni nekaj, kar bi bilo preprosto na voljo, temveč je predvsem neko volilo: *izročilo, ki nosi v sebi sporočilo*, in ga zato najdemo šele, če ga iščemo, morda na način, ki ga opiše Paul Celan v primeru pesniške govoricu:

Odkrivam nekaj – kakor govoricu – nesnovnega, toda zemeljskega, terestričnega, nekaj krožnega, kar se prek obeh polov vrača samo vase in pri tem – s še večjo jasnino – prevalovi celo trope: odkrivam ... *meridian*. (CELAN 1981/82: 792)

¹⁸ O tem podrobneje v KOMEL 2004: 7–12.

VIRI IN LITERATURA

- Karl-Otto APPEL, 1973: *Transformation der Philosophie* 1–2. Frankfurt ob Majni: Suhrkamp.
- ARISTOTELES, 1999: *Metafizika*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Damir BARBARIĆ, 2000: Geschehen als Übergang. *Hermeneutische Wege: Hans-Georg Gadamer zum Hundertsten*. Ur. G. Figal, J. Grondin, D. J. Schmitt. Tübingen: Mohr Siebeck.
- , 2011: *Die Sprache der Philosophie*. Tübingen: Attempo.
- Paul CELAN 1982/83: Meridian. *Nova revija* 1/7-8. 786–92.
- Hermann DIELS, Walther KRANZ, 2013: *Fragmenti predsokratikov*. Ljubljana: Študentska založba.
- Matthias FLATSCHAR, 2011: *Logos und Lethe: Zur phänomenologischen Sprachauf-fassung im Spätwerk von Heidegger und Wittgenstein*. Freiburg, München: Alber Verlag.
- Martin HEIDEGGER, 1983: Sprache und Heimat. *Aus der Erfahrung des Denkens*. Frankfurt ob Majni: Vittorio Klostermann.
- , 1992: *Platon: Sophistes*. Frankfurt ob Majni: Vittorio Klostermann.
- , 1994: Fenomenologija in teologija. *Phainomena* 3/9–10. 70–96.
- , 1995: *Na poti do govornice*. Ljubljana: SM.
- , 1997: *Bit in čas*. Ljubljana: SM.
- Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, 1991: *Znanost logike I*. Ljubljana: Društvo za teoretsko pshioanalizo.
- Wilhelm von HUMBOLDT, 2006: *O različnosti človeške jezikovne zgradbe*. Ljubljana: Nova revija.
- Edmund HUSSERL, 2006: *Izraz in pomen*. Ljubljana: Nova revija.
- Hans-Georg GADAMER, 1986: Begriffsgeschichte als Philosophie. *Hermeneutik II: Wahrheit und Methode: Ergänzungen*. Tübingen: Mohr (Paul Siebeck).
- , 1993: Die Vielheit der Sprachen und das Verstehen der Welt. *Ästhetik und Poetik I: Kunst als Aussage*. Tübingen: Mohr (Paul Siebeck).
- , 2001: *Resnica in metoda*. Ljubljana: LUD Literatura.
- Dean KOMEL, 1996: Janko Pajk i počeci slovenskog filozofskog nazivlja. *Prilozi za izraživanje hrvatske filozofske baštine* 22/1–2. 309–23.
- , 2003: »Resnica« als slawische Wort für die Wahrheit. *Archiv für Begriffsgeschichte* 45. 45–60.
- (ur.) , 2004: *Kunst und Sein: Beiträge zur Phänomenologischen Ästhetik und Al-theiologie*. Würzburg: Koenigshausen & Neumann.

- Tze-Wan KWAN, 2013: Tvorba abstraktnih pojmov v arhaičnih kitajskih pisavah: Nekaj Humboldtovskih perspektiv. *Phainomena* 22/85–86. 5–91.
- Josip MURN, 1967: *Topol samujoč*. Ljubljana: MK.
- Janko PAJK, 2001: Doneski k filozofične terminologiji (ponatis). *Phainomena* 10/37–38. 213–27.
- PLATON, 1991a: *Sophistes. Sämtliche Werke* (Griechisch und Deutsch). Frankfurt ob Majni, Leipzig: Insel Verlag. 125–294.
- , 2004: *Zbrana dela*. Celje: MD.
- Gianni VATTIMO, 1988: Dogodivščine razlike. *Literatura* 89/90. 51–67.
- , 2004: *Filozofska karta 20. stoletja*. Ljubljana: Sophia.
- France VEBER, 1920: O fenomenologiji jezika. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 2/1–46. 137–87.
- Ludwig WITTGENSTEIN, 1976: *Logično-filozofski traktat*, Ljubljana: MK.
- , 1994: Predavanje o etiki. *Phainomena* 3/9–10. 61–70.

SUMMARY

The author first presents some relevant sources and approaches implemented by philosophy and philosophical hermeneutics in particular, with the intention of defining the phenomenon of language. Language as a spoken phenomenon exhibits other phenomena; Plato already found that speech is always speech about something (*logos tinos*). This intentionality of the spoken phenomenon, together with the co-pertinent horizon of worldness, forms the topology of language, which defines the abstractness of philosophy. A philosophical notion is *a priori* topologically marked, i.e., by being receptive for what is being verbalized with language and to what the speaker is responding. At the same time, the atopic and utopic nature of the notion that, according to Gadamer, follows from the special “distress of language”, language on the verge of silence. This dividing line is particularly clearly drawn with the language of each individual, which has philosophy adopted, starting with Plato, as the “inner conversation of the soul with itself”.

The paper takes into account some key sources in the formation of Slovene philosophical terminology (e.g., Janko Pajk) and philosophical treatment of language (France Veber), in order to outline the main viewpoints involved in opening the space for philosophy in language. Language, which thus “comes in between”, opens philosophical thinking in dialogical space, so that it can transition from its own location to philosophical dialects, which provides an insight into dialectics of the relationship between philosophy and language.

UDK 003:81

Нина Б. Мечковская

Минск

НАДСОЗНАТЕЛЬНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В СОЦИУМАХ И ВНУТРИКЛЕТОЧНЫЕ «ИНФОРМАЦИОННЫЕ» ПРОЦЕССЫ: СЕМИОТИЧЕСКИЕ МЕТАФОРЫ ИЛИ НЕОЧЕВИДНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ?

Рассмотрены два класса непосредственно не наблюдаемых процессов, иногда трактуемых как информационные: 1) надсознательная макрокоммуникация внутри социумов и между социумами, состоящая в неосознаваемой передаче усреднённого и обобщенного содержания, экстрагированного из множества отдельных осознаваемых коммуникативных актов; 2) микрокоммуникация, протекающая как химические реакции в хромосомах клеток организмов растений и животных. Показано, что выражение «передача генетической информации» представляет собой метафору: реально в «механизмах наследственности» не представлены компоненты, обязательные для феноменов коммуникации.

Ключевые слова: микрокоммуникация, макрокоммуникация, информация, семиотика, генетика, системная метафора «передача генетической информации»

The article deals with two types of processes that cannot be observed directly and that are occasionally considered informational: (1) supraconscious macro-communication within societies and between them, representing unconscious transmission of average and generalized content extracted from a host of individual communicative acts; (2) micro-communication taking place as chemical reactions in the chromosomes of plant and animal cells. The author demonstrates that the expression “transfer of genetic information” is a metaphor: in fact, the components required for communication phenomena were not observed in “hereditary mechanisms.”

Keywords: micro-communication, macro-communication, information, semiotics, genetics, system metaphor “transfer of genetic information”

1 О метонимической взаимосвязи связи слов *информация, коммуникация, знаки*

Как нередко бывает с обозначениями фундаментальных феноменов человеческого бытия, лексемы *информация, коммуникация, знаки*, являясь общепонятными и вместе с тем «культурными» словами, одновременно выступают как общенаучные или междисциплинарные термины, т.е. как обозначения специальных понятий. В силу принадлежности рассматриваемых терминов разным дисциплинам, в том числе гуманитарным, в силу постоянного присутствия их общеупотребительных омонимов в СМИ и повседневной речи, общезыковая и специальная семантика данных лексем широко варьируется. Однако в текстах конкретного автора или говорящего границы соответствующих понятий (их

«объемы» (англ. *concept extension*) в формально-логическом смысле) вполне относительно и, называя разные грани или аспекты одного феномена бытия, связаны между собой метонимически. В самом деле, 1) информация – это всё то содержание (контент), которое передается по каналам коммуникации; 2) коммуникация (коммуницирование) – это процесс передачи и приема информации; 3) знаки (знаковые системы) – это язык и/или другие семиотики (например, жестовое и мимическое сопровождение звучащей речи; или «язык» сцены – выразительные средства театрального искусства и т.д.), выступают как средства для передачи и приема информации.

Нередко рассматриваемые термины или их адъективные дериваты под пером конкретных авторов употребляются сразу в двух значениях (из отмеченных трех) или объединяются в сложные слова. Если пишут (и говорят) **информационно-коммуникативные** процессы, значит, в данный момент автора интересует прежде всего информация (которая, само собой разумеется, так или иначе передается). Если говорят **информационно-семиотические** процессы, значит, для автора важно именно **семиотическое** своеобразие процесса; в таком же контексте используется сочетание **семиотические процессы**, а прилагательное **информационный** здесь присутствует имплицитно, потому что семиотический процесс не может не быть информационным. Если пишут **коммуникативно-семиотические процессы**, то на передний план выходит аспект взаимодействия партнеров в процессе коммуницирования, но при этом целью и содержанием процесса является информация, а средством ее передачи служат знаки и их комбинации. В любом коммуникативном акте всегда наличествуют названные три аспекта феномена коммуникации: информация, ее семиотическое выражение и процесс передачи информации – коммуницирование.

2 Разнообразие видов коммуникации и ее «неклассические» формы: генетически наследуемые системы передачи информации в мире животных («биокоммуникация»); коммуникация в системах «человек – машина» и «машина – машина»; непосредственно не наблюдаемые процессы передачи информации

Создатель кибернетики Норберт Винер постулировал универсальность принципов передачи информации и управления в технике, живой природе и человеческом обществе (Винер [1948/1961] 1983). Однако постепенно широкое, в духе Винера, понимание феномена коммуникации, характерное для 1960-1970-х гг.¹, уступало место исследованиям отдельных родов и видов коммуницирования. Состав субъектов коммуникации в той или иной мере сужался: согласно одному из распространенных пониманий, коммуникация имеет место только в человеческом обществе и между людьми, но не между автоматами и не между

¹ Ср. знаковые заглавия книг и диссертаций того времени: *Gagne, R. M.*, Psychological principles in system development. New York 1962; *Jones, J. C.* The designing of man-machine systems. London 1967; *Зубов, А.В.* Переработка естественного языка в системе «человек – машина». Ленинград 1969; *Пиотровский, Р.Г.* Текст, машина, человек. Ленинград 1975.

человеком и машиной (напр., Бабайцев 2001, Соколов 2002, Гнатюк 2010). Однако зоопсихологи и этологи не могут обойтись без понятия «коммуникация» применительно к поведению животных. Иногда они маркируют термин префиксом *зоо-* (*зоокоммуникация*), используют перифразы (*сигнал, сообщение, даёт понять* и т.п.), но фактически феномен коммуникации в живой природе остается важным предметом биологических исследований, и от соответствующей терминологии нет причин отказываться.

Иногда предлагается различать понятия «коммуникация» и «общение». Для таких авторов «общение», в отличие от «коммуникации», более диалогично, личностно и психологично (ГНАТЮК 2010: 142–43). Впрочем, в реальной (неакадемической) жизни многие понимают «общение» как пустопорожнее или даже выморочное занятие. Так, Мих. Жванецкий, вопреки аристократической сентенции Сент-Экзюпери (*общение как единственная настоящая роскошь...*), на вопрос – «Что такое общение?» отвечает: «– Это то, что остается от дружбы и любви».

В обзорах родов и видов коммуникации иногда выделяют процессы, коммуникативная природа неочевидна и нуждается в доказательствах. Вот примеры таких процессов: 1) которых «внутриличностная (аутокоммуникация, или интраперсональная) коммуникация» (ГНАТЮК 2010: 134–36); 2) «**надсознательная**» коммуникация групп и сообществ, о которой впервые писал в 1950-х гг. выдающийся антрополог Клод Леви-Строс; изучая архаические социумы, он увидел, что соседние племена информируют друг друга о себе (т.е. **коммуницируют**) путем **обмена** женщинами (через брачные установления), материальными благами, услугами; поскольку подобная коммуникация складывается, словно мозаика, из множества поведенческих и речевых актов многих людей, входящих в большие сообщества, эти процессы можно назвать «макрокоммуникацией» (см. Мечковская 2008: 12–13)²; 3) «микрокоммуникация» внутри организма: а) передача «генной информации»; б) движение информации между нервной системой и остальными системами организма, а также между разными отделами нервной системы (Мечковская 2009: 15–18).

Далее будут рассмотрены два класса непосредственно не наблюдаемых процессов, нередко трактуемых как информационные: 1) макрокоммуникация (сверх- и надличная коммуникация внутри социумов); 2) микрокоммуникация (некоторые внутриорганизменные процессы). Задача анализа видится в том, чтобы решить, в какой мере феномены, подводимые под зонтичные термины «макро-» и «микрокоммуникация», обладают признаками, необходимыми и достаточными для их включения в поле зрения теории коммуникации.

3 Макрокоммуникация у высших животных и человека

Один из крупнейших и бесспорных результатов длительного макрокоммуникационного процесса состоит в том, что на заре человеческой истории, при

² Ср. иное использование термина «макрокоммуникация»: для обозначения взаимодействия культур и государств, происходящего в таких формах, как «заимствование достижений (модернизация, вестернизация)»; «диалог культур», «межэтнические конфликты и конфронтации»; «информационные войны, культурный империализм» (Соколов [2002] 2010: 55–62).

переходе от первобытно-общинного уклада жизни к племенному, был изжит промискуитет. Как это происходило? Какая информация, в какой знаковой оболочке передавалась, – неизвестно, у этнологов здесь есть только ряд сильно различающихся гипотез. Но результат налицо: запрет инцеста – это одно из главных отличий человеческого общества от мира животных (включая ближайших к человеку приматов), и это универсалия: на земном шаре нет социума, где бы межпоколенческий инцест (не ритуальный) не был запрещен.

Аналогии тому, как формировались запреты у первобытных людей, можно видеть в макрокоммуникации стадных животных.

3.1 Механизмы и цивилизующее назначение макрокоммуникации во внутривидовом поведении групповых животных

Как показал Конрад Лоренц, проникновенный знаток животных и людей, основной семиотический механизм формирования запретов состоял в том, что некоторые движения животных, первоначально имевшие не знаковое, а утилитарное и при этом не очень важное назначение (иначе от этой функции нельзя было бы отказаться), становились знаками, регулирующими поведение (Лоренц [1973] 1998: 430). Семиотически нагруженные движения развились из движений, в которых первоначально проявлялось намерение, но не исполнение, например, угроза, устрашение соперника, готовность драться, но еще не сама атака (что было бы опасно для группы, т.е. для вида). Они демонстрируют оскал, но не смыкают челюсти на горле конкурента. Так, у многих видов в брачный период самцы-соперники вступают в единоборство за обладание самкой, однако «дуэль» ведется отнюдь не «на жизнь или смерть», не «всерьез», а как бы «до испуга» соперника, «до первой крови», до условной, «спортивной» победы.

Лоренц назвал такое поведение церемониальным и ритуализованным (конечно, не в фидеистическом смысле). Он показал, что ритуализованное поведение занимает большое время в жизни группы: если час понаблюдать за павианами, шимпанзе и волчьей стаей, то можно видеть, что «большую часть их выразительных [семиотически нагруженных. – Н.М.] движений, которыми обмениваются члены сообщества, составляют угроза и умиротворение». Поэтому «как раз у этих весьма агрессивных видов в естественных условиях столь редко наблюдается применение грубой силы» (Лоренц [1973] 1998: 431–32). Элементы ритуализованного поведения, в силу своей полезности для выживания популяции и вида в целом, постепенно усваивались филогенетически, т.е. наследовались потомками.

Конечно, остается большой загадкой, как действует этот механизм предотвращения серьезных боев внутри вида? Лоренц хорошо объясняет читателям своих книг, что ритуальность боя отвечает интересам вида. Но кто в стае или в стаде понимает это назначение ритуала? Кто придумывает устрашения вместо битвы и соревнования вместо боя до смерти соперника? Вожака? Самки, которым жалко сыновей? Как это происходит? Через коллективное порицание победителя, убившего соперника? Или благодаря «арбитражу» взрослого самца,

который остановит неравный бой, накажет за членовредительство и т.п.? Мы можем наблюдать только поздние отголоски этих еще предчеловеческих норм, сохранившиеся в максимах кодекса чести дворовых драк: «лежачего не бьют», «чтобы честно, без подножек», «двое на одного – нечестная драка» и т.п.

Йохан Хейзинга связывал черты церемониальности с феноменом игры, утверждая, что «игра старше культуры» (Хейзинга [1938] 1992: 9). «Животные играют точно так же, как люди. Все основные черты игры уже присутствуют в игре животных. Достаточно пронаблюдать хотя бы игру щенят [...]. Они приглашают друг друга поиграть неким подобием церемониальных поз и жестов. Они соблюдают правило, что нельзя, например, партнеру по игре прокусывать ухо. Они притворяются ужасно злыми. И что особенно важно, они совершенно очевидно испытывают при этом огромное удовольствие и радость» (Хейзинга [1938] 1992: 10).

Как бы ни трактовать черты ритуала (церемониальности) в поведении животных – как прививаемую группе профилактику агрессии или как игру, – очевидно, что ритуальная борьба – это семиотический феномен, т.е. знак, несущий в себе информацию **запрета** настоящего боя. Таким образом, ритуал ('церемония, обряд') выступает как «язык» (семиотическое средство) внутривидового коммуникативного поведения коммуникации животных. Здесь налицо все признаки коммуникации. Во-первых, имеются адресант и адресат: поведение адресовано партнеру (или партнерам) и оно воспринимается. Во-вторых, в передаче информации используются знаки, в конкретных случаях демонстрации угрозы или боя – иконические: имеет место не бой, а его бескровная имитация. В-третьих, знаковое поведение несет в себе информацию, причем двоякую: для соперника – примерно такую: 'Я не намерен тебя убивать, мы соревнуемся', а для группы и вида – более широкую информацию, которая постепенно усваивается как норма жизни: «Нельзя убивать или калечить сородича».

У животных ритуалы, укрепляя и оберегая вид как целое, усиливают смысловое и коммуникативное единство группы. У гоминидов с ритуализованным поведением связано начало собственно человеческой эволюции.

3.2 Черты макрокоммуникации в человеческих сообществах

Назначение макрокоммуникации состоит в том, чтобы вырабатывать и укоренять в группе важные общие смыслы, способные цивилизовать и объединять членов группы, т.е. создать социальную организацию племени. Как и в стае животных, макрокоммуникация у людей формируется на основе наблюдаемого взаимодействия конкретных индивидов (особей), в ходе которого передается некоторый конкретный смысл (типа 'Я не собираюсь тебя убивать, мы только соревнуемся'). Подобные конкретные смыслы сжимаются, обобщаются и становятся надындивидуальной и непосредственно не наблюдаемой «макроинформацией» (если продолжать пример, то соответствующая макроинформация предстала бы как запрет на убийство

сородичей). Макроинформация принадлежит коллективному сознанию сообщества (т.е. сознанию его взрослых членов); она представляет собой абстрактную смысловую структуру, отложенную в сознании множеством конкретных коммуникативных актов в виде обобщенной и **надличной** нормы, которая регулирует поведение членов группы и определяет интенции некоторой части наблюдаемых коммуникативных актов³.

Каким образом современный ребенок усваивает важнейшие нормы жизни, мы можем наблюдать невооруженным глазом. Вот мать высаживает ребенка на горшок, хвалит, когда удастся задуманное, и так или иначе ругает (выказывает свое недовольство), когда эти дела происходят помимо горшка. Ребенку не всё равно, ругают его или хвалят. Он хочет быть маминим, любимым, своим. Через полгода мать начинает приучать ребенка пользоваться туалетом, вначале с помощью взрослого, потом ребенок делает это самостоятельно и начинает понимать, что это делается без посторонних глаз. Появляется стыд, предтеча совести.

Вот так начинается онтогенез культуры в поведении и сознании современного ребенка – начинается с запрета на публичное удовлетворение естественных, т.е. инстинктивных потребностей и побуждений. Запреты преобладают, запретов больше, и они сильнее и определеннее, чем предписания: *Не забирай у мальчика мячик! Не дерись! Не топчи цветочки! Не жадничай, поделись с братиком. Не вредничай, не обижай маленького! Не перебивай старших!* и т.д. В межличностном общении миллионы детей слышат подобные императивы от своих мам, нянь, бабушек. Послушание поощряется, непослушных порицают и наказывают: идет внедрение в сознание мелких порций смысла, сиюминутных и ситуативных. Эти речи разрознены в пространстве и времени, но, многократно повторяясь, в масштабе социума они объединяются в макрокоммуникацию, которая откладывается в сознании подрастающих поколений как общая, надличная и вневременная (всегда значимая) информация, задающая базовые нормы сознания и поведения.

Лоренц подчеркивал коллективистский генезис социализирующей информации, причем у приматов и у человека. Показывая, как в ритуализованном поведении животных вырабатывается общезначимая для стаи информация, Лоренц приводил слова Роберта Йеркса, одного из зачинателей зоопсихологии, о том, что **один** шимпанзе – это вообще не шимпанзе. Иначе говоря, релевантные черты высших животных проявляются именно в их взаимодействии, т.е. в коммуникации и в сформированных коммуникацией поведенческих нормах. Но далее Лоренц пишет о сверхличном сознании именно человечества: «На гораздо более высоком уровне познания справедливо постижение Арнольда Гелена, что **один** человек – это вообще не человек, потому что человеческая духовность – сверхличное явление» (Лоренц [1973] 1998: 426).

³ Макрокоммуникация, ее смыслы, их формирование и циркуляция не наблюдаемы примерно так же, как люди в своем большинстве не замечают действия экономических законов, хотя эти законы реализуются в их жизни (в динамике спроса и предложения, цен и зарплат, налогов и инвестиций, курса валют, учетных ставок и т.д.). Макрокоммуникация представляет собой некоторый более общий и абстрактный уровень социального информационного взаимодействия.

«Сверхличная» и «надсознательная» макрокоммуникация **между разными социумами** (между разными народами и странами) отличается от вполне осознанной и даже планируемой и наблюдаемой **групповой** межкультурной коммуникацией, которая имеет место в деятельности по организации транснациональных предприятий, совместных исследовательских, художественных, массмедийных проектов, а также в менеджменте по осуществлению соответствующих планов и проектов. «События» макрокоммуникации не планируются и не документируются, но они сами собой (естественным образом) возникают в межличностном общении людей разных культур, например, на совместном предприятии, когда работник узнает не только новое для себя слово, но в первую очередь – новую «вещь», а вместе с вещью на практике узнает комплекс идей, представлений, поведенческих норм, связанных с использованием вещи. Подобные процессы могут быть далеко не прямыми. Например, человек привез из-за границы сыну игрушку, которая неожиданно подсказала инженеру, пришедшему как раз в гости, решение технической задачи, над которой он бился целый день...

4 Два класса внутриорганизменных процессов, похожих [?] на передачу информации

Во-первых, это передача электрохимических импульсов внутри организма по проводным сетям его нервной системы. Передача нервных импульсов имеет место в организмах только части животных (начиная с ланцетника и рыб, т.е. с хордовых). Изменения импульсов вызываются раздражением нейронов (нервных клеток) под воздействием внешней и внутренней среды и состоят в изменении электрохимического потенциала нейронов. Импульсы идут от рецепторов в центральную нервную систему и от нее к исполнительным органам (мышцам, железам). Благодаря передаче и приему нервных импульсов осуществляется взаимодействие между центральной, периферийной и вегетативной нервными системами организма, а также между разными отделами головного мозга.

Во-вторых, процесс передачи информации видят в образовании новых клеток, протекающее в форме химических реакций в хромосомах, генах, нуклеиновых кислотах – РНК и ДНК (находящихся в составе ядер клеток в организмах всех растений и животных). При информационной трактовке процессов образования новой клетки перечисленные органоиды (хромосомы, гены, нуклеиновые кислоты) рассматриваются в качестве носителей генетической информации, а химические реакции, происходящие в ядре клетки, включая синтез белка, – как процессы передачи, приема и реализации информации).

Далее посмотрим, в какой мере внутриклеточные процессы удастся представить как явления коммуникации.

5 Информационная метафора образования новой клетки

Как известно из биологии, клетки образуются двумя способами: 1) в результате деления одной родительской клетки на две (или больше) дочерних

клеток; 2) в результате слияния двух половых клеток (женской и мужской) в новой клетке, из которой путем деления развивается новый организм. Наследственность (т.е. разнообразные сходства между родительскими и дочерним организмом) основана на том, что при делении каждой клетки происходит ее «самоудвоение»: клетка копирует и материально повторяет свою структуру (ядро со своим набором хромосом, ядерную оболочку, цитоплазму, стенки клетки и др.). В результате клетка самовоспроизводится.

Генетики постулируют наличие фазы копирования химического состава хромосомного материала и фазы передачи и приема полученной копии в ядро новой клетки. Эти постулаты и создают информационный аспект наследственности. Поэтому генетика, как ни одна другая из естественных наук, широко заимствует термины из теории коммуникации, семиотики, лингвистики, причем использует их в качестве ключевых. Ср. несколько примеров (источники: Тарантул 2003, Заяц и др. 2012, Пухальский 2014; терминологические заимствования даны курсивом): ген несет в себе наследственную *информацию* и определенным образом ее *кодирует*, *“записывает”*; *ДНК – это белковый код; информосомы (частицы клеточного ядра, которые при биосинтезе белка (трансляции) переносят информационную РНК из ядра в цитоплазму); ген содержит в себе код⁴* (триплет, последовательность трех нуклеотидов); в процессе деления клеточного ядра, в фазе *репликации* (удвоения молекул нуклеиновых кислот) данная последовательность трех нуклеотидов *копируется*, в результате в клетке образуется *“матричная”*, или *“информационная”* молекула рибонуклеиновой кислоты, которая затем преобразуется (*“переводится”*, *“переписывается”*, или *“транскрибируется”*) и *“транслируется”* в молекулу белка; полный набор генов данного организма, полученный в составе рекомбинантных ДНК, образует *“библиотеку генов”* (или *“банк генов”*) и т.п. Согласно семиотическим терминам генетиков, генетический код (подобно языку и некоторым другим семиотикам) имеет *уровневую структуру*. Его повторяющиеся простейшие единицы (четыре азотистых основания нуклеиновых кислот) называются *буквами*, весь их набор – *алфавитом*, комбинации «букв» – *словами*, а последовательности *«генетических слов»* – *текстами, сообщениями, программами, генетической информацией*. Генетики говорят не только о *«коде»*, *«расшифровках»*, *«считывании»* и *«переводе»* (генетического текста в белковый текст), *гено- и фенотипировании*, но также о *генетической грамматике*; о *перезаписи генетического текста*, о *перекрывании генных текстов*, о тех особенностях генного «синтаксиса», благодаря которым выражаются целостные «сюжеты», и даже о знаках препинания (генетической пунктуации); об опечатках в ДНКовом тексте; о подопытных обезьянах сказано, что у них геномом стал отредактированным; некоторые нуклеотидные замены названы молчащими (синонимическими) и т.п.

⁴ От франц. *code* – ‘шифр, ключ шифра, условное сокращение’, восходит к лат. *cōdex* – ‘книга’.

Говоря в терминах Джорджа Лакоффа, перед нами «системная информационная метафора»⁵. Она основана на постулате генетиков о *м а т р и ч н о й* природе наследственности – постулате, настолько созвучном с этимологией термина *матрица*⁶, что идея кажется подсказанной словом. Согласно представлениям генетиков, в матричных, или информационных процессах на основе первичной структуры одного биополимера (которая служит *матрицей*), синтезируется структура другого биополимера (называемого *копией*), при этом структура матрицы определяет структуру копии. К матричным механизмам наследственности относятся: 1) биосинтез ДНК (репликация); 2) биосинтез РНК (транскрипция); 3) биосинтез белка (трансляция).

6 Метафора разделяющейся капли

Однако информационная метафора образования новой клетки не соответствует природе процесса: он включает химические реакции и физиологические процессы, но видеть в образовании новой клетки процессы копирования и передачи некоторой информации нет оснований (см. раздел 7).

Суть процесса образования новой клетки можно объяснить проще – на основе аналогии с делением капли. Процесс деления клетки напоминает разделение капли, когда внутреннее давление растущей массы жидкости преодолевает силу поверхностного натяжения в оболочке капли, и капля разделяется по середине. В результате из одной капли получается две капли той же жидкости – того же химического состава и с теми же физиологическими свойствами. Разумеется, аналогия неполная. Если в разделении капли идут физические процессы, то в клетке – многоступенчатые химические реакции, когда одна фаза запускает следующую, со своими сигналами «старт» и «стоп», со многими актантами, включая что-то вроде ферментов или катализаторов. Рост массы клетки, приводящий к делению, вызван поступлением извне питательных веществ. От этого клеточное ядро с хромосомами и вся клетка набухают и в каждом своем органе делятся надвое, при этом генетический материал распределяется между дочерними клетками тождественным образом, что обеспечивает преемственность хромосом в ряду клеточных поколений.

В результате происходит воспроизводство клеток, т.е. повторение в дочерней клетке, того, что было в материнской клетке, – как химического материала, так и его структурной организации.

⁵ Впрочем, как показал доктор биологических наук А.Е. Седов (Седов 2001), в слове генетики немало серийных (системных) терминологических заимствований также из физики, географии, бытовой речи. Обилие заимствований связано, по-видимому, со стремительностью развития генетики, когда поиски объяснений намного опережали методические исследования.

⁶ От лат. *matrix* – ‘матка, самка-производительница; праматерь; первопричина’.

7 Отсутствие в процессах образования новой клетки информационных, семиотических и коммуникационных признаков

7.1 Почему деление клетки не является информационным процессом?

Каждая пара хромосом и каждый ген обладают определенным химическим составом и структурой; химические вещества вступают в химические реакции, в результате которых синтезируются новые вещества (в частности, белки). Химические свойства конкретного белка зависят от ингредиентов, что в свою очередь определяет биологические свойства данной клетки (состав и объем питательных веществ, скорость деления, податливость неблагоприятным условиям и т.п.). Перед нами цепочка зависимостей (как и в любой химической реакции, как и в любом природном процессе), но нет передачи **информации**. В этих химических процессах действует не **информация о** химическом составе и структуре каких-то веществ, а сами эти вещества в своем химическом составе и со своей структурой; не **информация о** чем-то запускает определенные реакции и преобразования, а сами вещества вступают в реакции и преобразуются по законам своей химической природы. Вот почему в процессах образования новой клетки нет информационных процессов.

7.2 Почему в делении клетки нельзя видеть семиотический процесс?

В клетке нет знаков или сигналов. Знак – это такая двусторонняя (обладающая и формой и значением) сущность, когда с помощью компактной «малой» формы передается значительно большее содержание; в знаке малое всегда замещает или репрезентирует большее. Когда в результате слияния двух половинчатых родительских клеток возникает первая клетка нового организма и потом из нее путем деления клеток вырастает новый организм, – то это результат молекулярных и клеточных химических процессов, идущих с большой затратой внешней энергии, поступающей в организм с питанием, но в этом процессе нет семиотического аспекта. Мы же не скажем, что некоторый эмбрион (на стадии, когда это одна клетка, или уже 2, или 4, 16, 32 ...), что это – **знак** будущего организма. Не скажем, потому что это не **знак, а зародыш**, а потом он вырастет. Как и новорожденный, это не знак будущего человека, а сам человек, только пока маленький. Говоря в терминах семиотики, перед нами «нулевая ступень» знаковости, когда «означаемое» представлено не чем-то, что на него указывает или его замещает (т.е. не означающим), а **самим собой**.

7.3 Почему в зачатии трудно видеть коммуникационный процесс?

Если сравнить то, что называют «передачей генетической информации», с известной схемой коммуникативного акта, которая восходит к идеям Клода Шеннона и Романа Якобсона (**Якобсон [1960] 1975**), то легко видеть, что в зачатии не достает некоторых фундаментальных компонентов: 1) нет самой ин-

формации; 2) нет знаков или сигналов; 3) неясно, кого (или что) можно считать «отправителем», а кого или что – «получателем» информации; 4) неясно, что считать интенцией акта передачи «генной информации» (т.е. полового акта), потому что немислимо исчислить всё разнообразие возможных душевных состояний отца и матери и (говоря в терминах Джона Остина) их «иллокуций» в момент зачатия (к тому же далеко не всегда отличимый от соития без оплодотворения).

Таким образом, ни на одном этапе того, что под влиянием генетиков стали называть «передачей генетической информации», нет момента, который можно было бы определить как информационный, семиотический или коммуникативный.

Н.И. Жинкин еще в 1962 г. (в работе, напечатанной в журнале «Word» и через три года – в Москве) писал, что «передача наследственной информации не может быть названа коммуникативной системой», поскольку он не видел оснований считать партнерами по коммуникации родителей и потомков в силу отсутствия между ними обратной связи (Жинкин [1962/1965] 1998: 9). В самом деле, при слиянии родительских клеток **некому** осознать этот факт, в котором поэтому едва ли можно видеть даже рецепцию, не говоря о согласии или несогласии. При этом оба родителя слабо рефлектируют (или вообще не рефлектируют) над наследственным аспектом счастливого состояния любви и ее вершины – рождения ребенка.

Наиболее глубокие стимулы, побуждающие человека стремиться «передать» свои «гены» будущему ребенку, определены инстинктом. Однако инстинктивное влечение человека к лицам противоположного пола, подчиненное инстинктивному стремлению оставить или сохранить в оплодотворенной яйцеклетке свои гены, направленное к физиологической реализации этих стремлений, выражается в многоступенчатом и культурно опосредованном поведении людей, в котором инстинктивные движения переплетаются с разнообразными культурными запретами и предписаниями. В человеческом обществе, и особенно с возникновением государств и письменности, социокультурное регулирование сексуально-репродуктивного поведения людей (обычаи и нормы поведения, религиозные и морально-этические предписания, законы, экономические соображения), всё более усиливаясь, уже доминируют над инстинктом.

Итак, само зачатие (слияние двух половых клеток в новую клетку) – это процесс чисто природный (химико-физиологический); в нем нет ни социального, ни информационно-семиотического аспектов. Однако межличностные отношения мужчины и женщины, и сексуальные и любовные, – это, конечно, отношения социокультурные и при этом в коммуникативно-семиотическом плане максимально насыщенные. Чарльз Дарвин, отмечая, что и у животных, как у человека, пик коммуникативной активности приходится на брачную пору, не преминул подчеркнуть эволюционное единство двух миров: «любовь составляет до сих пор самую обыкновенную тему наших собственных песен» (Дарвин [1871] 1953: 615).

8 Истоки информационной метафоры клеточных процессов

Взгляд на генетическое сходство между предками и потомками как на передачу информации имеет прочные общечеловеческие и познавательные корни. Можно указать три предпосылки того, что у генетиков популярны **информационные аналогии**; из них первое и третье объяснения переключаются между собой, поскольку в более общем плане представляют собой результаты метаязыковой рефлексии говорящих (в данном случае генетиков).

8.1 Влияние «наивной генетики», запечатленне в обыденном сознании и обычном словоупотреблении

Люди до сих пор не перестают удивляться чуду наследования родительских свойств новым организмом. Обычное словоупотребление приучает видеть в сходстве детей с родителями **передачу** свойств: *отец передал сыну синеву глаз, абсолютный слух и стремительную походку*. Что именно, как и в какой мере передалось, – фольклорное сознание такими вопросами, конечно, не задавалось, но есть пословицы, в которых фамильное сходство представлено как результат «передачи» родителями некой **малой** телесной части себя, из которой вырастет большое и цельное «своё» по отношению к «малой телесной части». Ср. русские присловья: *По семени и плод; По семени и племя; Моих черев урывочек!*; *Каков не будь сын, а всё своих черев урывочек*). В крестьянском народе издавна, конечно, понималось, что степень физического сходства детей со старшими может быть очень разной (ср. поверье: *Счастливая дочь – в отца, а сын – в мать*). В обыденном сознании хорошо известно, что сходство бывает и через поколения, и не только по прямой линии: одна дочь «в мать», другая – «в отца», а брат – «по дедушке», а глаза – «как у маминой сестры» и т.п. Значит, по обыденным представлениям, что-то из этих возможностей было **заложено** в том сперматозоиде, который слился с материнской клеткой, и всё это превратилось в признаки и свойства сына, и всё это заложено в зиготе – первой клетке нового организма. Представления о невидимой (или необъяснимой) **передаче** родительского наследства через нечто «малое» естественно подводят к представлениям о прежде сделанной **записи** или **завещании**, которые необъяснимо, но зримо проявились через года.

8.2 Влияние популярных в середине XX в. идей и терминов теории информации

Благодаря успехам кибернетики, благодаря идеям и книгам Норберта Винера, с середины XX в. теория информации осознается как фундаментальная общенаучная концепция. Её универсализм, её термины (*сообщение* как ‘всякий носитель информации’, *входной алфавит*, *код*, *программа* как ‘детерминирующий текст’, *перекодировка*, *пошаговое исполнение команды* и т.п.) становятся и престижны и популярны. Понятие «информации» стало

общенаучным, фундаментальным и, по большому счету, не определяемым – как и положено исходным понятием⁷. Напротив, через понятие «информации» стали определять фундаментальные категории естествознания (например, «энтропию» в термодинамике). Вслед за Винером в информации видели нематериальное начало жизни, допускающее самое разнообразное выражение (или, как стали говорить генетики, *экспрессию*).

8.3 Влияние обыденных представлений об устройстве языка

Я имею в виду простые и понятные каждому школьнику, почти наглядные представления об уровне строении языка – о том, что из «букв» складываются слова и нужные для них «части» (приставки, суффиксы и окончания), из слов складываются предложения, из предложений – разговоры и речи, а также повести и рассказы. В силу наглядности и общепонятности уровневого (иерархического) устройства естественного языка, соответствующие элементарные представления оказались близким и эвристически ценным источником аналогий между изучаемыми механизмами наследственности и некоторыми лингвистическими представлениями (о взаимоотношениях между кодом и текстом, между количеством символов в алфавите и длиной слов; о лексических и грамматических компонентах слова; о межуровневых корреляциях; о факторах предсказуемости (появления некоторой буквы или слова), о степени избыточности кодов и зашумленности информации и др.).

Представления об устройстве языка издавна служат источником разнообразных и богатых аналогий. Потому что **сам язык** (метаязыковая рефлексия, которая является компонентом владения языком) учит понимать иерархию, различать элементарное, сложное и очень сложное; учит чувствовать значимость, т.е. место в системе. Историки философии допускают, что античный атомизм, зародившийся 25 веков назад, возник именно из аналогий между устройством языка и устройством мира: как буквы (звуки) – суть самые малые «кирпичики», из которых сложено бесконечное количество слов и речей, так и атомы – это самые и неделимые элементы, из которых складываются бесконечно пестрый мир...

Вот так же, по аналогии, и генетики стремились представить, как в хромосомах клеточного ядра из нуклеотидов (словно из «букв» наследственного «алфавита») образуются трехчленные единицы генетического кода (*кодоны*, как бы «слова»), которые соединяются в полимерные молекулы нуклеиновых кислот ДНК и РНК (и это как бы «предложения»), из которых складываются программы наследственности, определяющие синтез белков, специфичных для данного организма; из них образуются ткани, из тканей – мышцы, кости и всё другое, из чего состоят люди и звери. По-видимому, эти наглядные аналогии помогали формулировать идеи, но вскоре, из-за сложности внутриклеточных

⁷ Его, конечно, можно определить и определяют – какой дисциплине как требуется. Но Винер, нарушая все правила построения дефиниций, писал об информации так: «Информация есть информация, а не материя и не энергия».

процессов, возможности лингвистической терминологии (известной генетикам) были исчерпаны, прежде всего количественно. Но «информационная метафора» осталась и широко известна за пределами генетики.

9 Заключение

Было рассмотрено несколько групп явлений, принадлежность которых к сфере коммуникации сомнительна или требует пояснений. Феномены надсознательной и сверхличной макрокоммуникации в сообществах людей, как и сходное по генезису ритуализованное поведение некоторых групповых животных, представляют собой эволюционные механизмы «окультуривания» и социальной организации особей в более жизнеспособные сообщества. Интенции участников бесчисленных элементарных поведенческих актов (из которых складывается макрокоммуникационный процесс), с одной стороны, и итоговый цивилизующий смысл выработанных норм жизни, с другой, разделены семантически и во времени. Их связь неочевидна и не рефлектируется участниками процесса, но на всем протяжении макрокоммуникация представляет собой процесс интенциональный (закрывающие в себе намерение, или иллюзию) семиотический (т.е. состоящий в знаковом выражении некоторого содержания).

Вопрос о принадлежности к феноменам коммуникации процессов, которые обеспечивают связь разных участков нервной системы, в статье не обсуждался.

Что касается тех внутриорганизменных процессов, о которых говорят с использованием терминов *генетический код*, *запись (копирование, транскрипция) генной информации*, *расшифровка генома*, *генетическое слово* и т.п., то видеть в них феномены коммуникации нет оснований.

«Информационная метафора» в генетике родилась и окрепла на волне тех бурных перемен в научных картинах мира, к которым привели успехи кибернетики и теории информации. Границы понятий «язык», «коммуникация» расширились необыкновенно. Но, как кажется, полвека спустя всё большую актуальность приобретают аналитические подходы, в том числе тщательная демаркация границ базовых категорий и производных от них понятий.

ЛИТЕРАТУРА

- А.Ю. БАБАЙЦЕВ, 2001: Коммуникация. *Всемирная энциклопедия философии*. Москва, Минск. 495–96.
- Н. ВИНЕР, 1983: *Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине* [1961]. Москва.
- О.Л. ГНАТЮК, 2010: *Основы теории коммуникации*. Москва.
- Ч. ДАРВИН, 1953: Происхождение человека и половой отбор [1871]. ДАРВИН, Ч. *Сочинения*. Т. 5. Москва. 119–656.

- Н.И. Жинкин, 1998: Четыре коммуникативные системы и четыре языка [1962/1965]. Н.И. Жинкин: *Язык – речь – творчество (Избранные труды): Исследования по семиотике, психолингвистике, поэтике*. Москва. 8–42.
- Р.Г. Заяц, В.Э. Бутвиловский, В.В. Давыдов, И.В. Рачковская, 2012: *Медицинская биология и общая генетика: Учебник*. Минск.
- К. Лоренц, 1998: *Оборотная сторона зеркала: Опыт естественной истории человеческого познания* [1973]. К. Лоренц: *Оборотная сторона зеркала*. Москва. 244–467.
- Н.Б. Мечковская, ³2008: *Семиотика: Язык: Природа. Культура: Курс лекций*. Москва.
- , 2009: *История языка и история коммуникации: От клинописи до Интернета: Курс лекций по общему языкознанию*. Москва.
- В.А. Пухальский, 2014: *Введение в генетику: Учебное пособие*. Москва.
- В.З. Тарантул, 2003: *Геном человека: Энциклопедия, написанная четырьмя буквами*. Москва.
- А.Е. Седов, 2001: Метафоры генетики. *Науковедение*, 2001, № 1 [Электронный ресурс: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/ECSE/METAGENE.HTM>].
- А.В. Соколов, 2010: *Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие* [2002]. Санкт-Петербург.
- В.З. Тарантул, В.З., 2003: *Геном человека: Энциклопедия, написанная четырьмя буквами*. Москва.
- Й. Хейзинга, 1992: *Homo ludens*. Опыт определения игрового элемента культуры [1938]. Й. Хейзинга: *Homo ludens. В тени завтрашнего дня*. Москва. 5–240.
- Р. Якобсон, 1975: Лингвистика и поэтика [1960]. *Структурализм: «за» и «против»: Сборник статей*. Москва. 193–230.

SUMMARY

The article deals with two types of processes that cannot be observed directly and are occasionally considered informational: (1) macro-communication (supraconscious processes within societies and between them); (2) micro-processes within organisms, which are of two types: (a) chemical reactions in the chromosomes of organism cells; (b) nerve impulses (change in electro-chemical potential of neurons, caused by a stimulus) that are transmitted from the receptor to the central nervous system and from there to the organs and vice versa. In macro-communicative processes, the socio-cultural practices of the society are formed. The process represents summation, averaging, and abstract generalization of the content of a host of communicative acts. Macro-communication is a supraconscious process, as members of the society usually are not aware of its ultimate information trends. Analogous processes are known in

the ethology of collective animals, which gives us an insight into the origin of civilizational norms in humans.

The creation of each new cell involves chemical reactions in physiological processes that result in a daughter cell replicating everything from the mother cell, i.e., its chemical material and structural organization. The comparison of what is called “transfer of genetic information” and the well-known model of the constitutive factors of communication (R. Jakobson) shows that “hereditary mechanisms” do not include the obligatory communication factors, i.e., these elements are absent: (1) data; (2) signs and signals; (3) clearly defined “sender” and “receiver” of genetic information. In addition, it is unclear what can be considered the intention of the “transfer of genetic information” (fertilization).

POVZETEK

Prispevek obravnava dve skupini procesov, ki se jih neposredno ne da opazovati in ki jih včasih opredeljujejo kot informacijski: 1) makrokomunikacija (nadzavestni procesi znotraj družb in med družbami); 2) mikroprocesi znotraj organizmov, ki so lahko dveh vrst: a) v obliki kemičnih reakcij v celičnih kromosomih organizmov; b) v obliki živčnih impulzov (sprememb elektrokemičnega potenciala nevronov, ki jih povzročajo dražljaji), ki se prenašajo od receptorja v centralni živčni sistem in od tod do izvršilnih organov ter obratno.

V makrokomunikacijskih procesih se oblikuje sociokulturni uzus družbe. Postopek predstavlja sumiranje, povprečevanje in abstraktno posploševanje vsebine množice posameznih komunikacijskih aktov. Makrokomunikacija je nadzavestni proces, ker se člani družbe ponavadi ne zavedajo njenih končnih informacijskih trendov. Analogni procesi so znani na področju etologije skupinskih živali, na podlagi česar lahko sklepamo o genezi civilizacijskih norm pri ljudeh.

Pri nastanku vsake nove celice potekajo kemične reakcije in fiziološki procesi, rezultat katerih je ponovitev v hčerinski celici tega, kar je bilo v materinski celici – kemijskega gradiva in strukturne ureditve. Primerjava tega, kar imenujejo »posredovanje genskih informacij«, in znane sheme komunikacijskega akta (R. Jakobson) kaže, da »mehanizmi dedovanja« ne vsebujejo obveznih komunikacijskih fenomenov: 1) tu ni samih podatkov; 2) ni znakov ali signalov; 3) ni jasno, kdo je lahko »pošiljatelj« in kdo »naslovnik« genskih informacij; 4) ni jasno, kaj se lahko smatra kot namera postopka »posredovanja genskih informacij« (oploiditve).

UDK 811.161'28

Matej Šekli

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani in Inštitut za slovenski jezik

Frana Ramovša ZRC SAZU

TIPOLOGIJA MODELOV LINGVOGENEZE SLOVANSKIH JEZIKOV

V prispevku je obravnavana tipologija modelov lingvogeneze slovanskih jezikov v geneolingvističnem pomenu. Pri določanju modela lingvogeneze posameznega geolekta so upoštevani vrsta njegovega izhodišča (enotno : neenotno) in spreminjanja (konvergentno : divergentno) ter način njegovega oblikovanja, ki ga določata položaj geolekta znotraj areala (središče : obrobje) in njegove značilnosti (inovacija : arhaizem), kar vse skupaj določa definicijske lastnosti geolekta (tj. genetska merila).

Ključne besede: geolingvistika, geneolingvistika, geolekt, lingvogeneza, slovanski jeziki.

The article attempts to systematically lay out the typology of linguogenesis of Slavic languages in the genealogical linguistic meaning. Various models of linguogenesis are described depending on the linguistic uniformity or heterogeneity of the starting point and subsequent convergent or divergent development. Together with the central vs. marginal position of the geolects within the wider linguistic area and the presence vs. absence of innovations these four parameters can be used as the defining characteristics or genetic criteria of any given geolect.

Keywords: genealogical linguistics, geolinguistics, geolect, linguogenesis, Slavic languages.

1 Oblikovanje slovanskih jezikov

Pozna praslovanščina (do ok. 800) se je po starejših nesplošnoslavanskih inovacijah (9. st.) razcepila na tri osnovne slovanske makrogeolekte (to so bili južna, vzhodna in zahodna slovanščina) ter hkrati znotraj le-teh na manjše geolekte.¹ Iz teh starejših slovanskih geolektov so se po mlajših nesplošnoslavanskih inovacijah (od 10. st. dalje) izoblikovali mlajši slovanski geolekti hierarhične stopnje jezika, tj. slovanski jeziki v geneolingvističnem pomenu: slovenščina, osrednja južna slovanščina (kajkavščina, čakavščina, štokavščina), makedonščina, bolgarščina; ruščina, beloruščina, ukrajinsščina; poljščina, pomorjanščina, polabščina, lužiščina (lužiška srbščina), češčina, slovaščina.² V prispevku je prikazano oblikovanje starejših slovanskih geolektov ter slovanskih jezikov iz le-teh, pri čemer je za vsak slovanski

¹ Pričujoči prispevek je sinteza in nadgradnja obravnave nastanka slovanskih jezikov v Šekli 2013a, 2013b in 2014. Koncept obravnave problematike je dopolnjen z definiranjem starejših slovanskih geolektov, ki so bili izhodišče pri oblikovanju mlajših slovanskih geolektov hierarhične stopnje jezika. Na ta način sta upoštevana tako diatopični kot diahron(ični) vidik.

² V geneolingvističnem pomenu je strokovni termin »jezik« definiran kot množica vseh krajevnih govorov, ki izkazujejo iste jezikovne značilnosti (arhaizme in inovacije) in ne izkazujejo jezikovnih značilnosti sosednje množice krajevnih govorov, ki posledično tvorijo sosednji »jezik«.

jezik podan model njegove lingvogeneze. Ker se glasovna ravnina jezika spreminja najbolj regularno in je glasovne spremembe mogoče opisati z natančnimi glasovnimi pravili, so najpomembnejša geneolingvistična merila (zgodovinsko)glasoslovna.³

2 Starejši slovanski geolekti

Starejši slovanski geolekti so se izoblikovali v 9. st. po starejših nesplošnoslovanskih glasovnih spremembah. Nekatere od teh glasovnih sprememb so še povezane s praslovanskim zakonom odprtega zloga (tj. težnja po nastajanju zlogov na samoglasnik) in s praslovanskim zakonom zlogovne harmonije (tj. težnja po približevanju soglasnika in samoglasnika istega zloga v mestu izgovora), pri čemer je na nekaterih območjih slovanskega jezikovnega ozemlja opaziti že zelo zgodnje umanjkanje teh teženj in izostanek nekaterih glasovnih sprememb (arhaizmi), druge glasovne spremembe pa že nakazujejo spreminjanje, neodvisno od praslovanskih razvojnih teženj.

Starejše nesplošnoslovanske glasovne spremembe, povezane s praslovansko mlajšo regresivno (drugo) in praslovansko progresivno (tretjo) palatalizacijo (posledica zakona zlogovne harmonije), so: a) psl. $*k^{E2}$, $*g^{E2}$, $*x^{E2}$ > novg.-psk. vsl. $*k$, $*g$, $*x \neq$ vsl., jsl., zsl. $*c$, $*z$, $*s >$ jsl., vsl. $*c$, $*z$, $*s \neq$ zsl. $*c$, $*z$, $*š$ (psl. $*kělv$, $*gělo$, $*xědv > *cělv$, $*zělo$, $*šědv$); b) psl. $*sk^{E2}$, $*zg^{E2}$ > novg.-psk. vsl. $*sk$, $*zg \neq$ vsl., jsl. $*sc$, $*z3$ (> pološ.-smol. po sovpadu sičnikov in šumevcev $*sc$, $*z3 > *šč$, $*žž$) \neq zsl. $*šč$, $*žž$ (psl. $*na dvskě$, $*vb mēzgě$); c) psl. $*kv^{E(2)}$, $*gv^{E(2)}$ > zsl., novg.-psk., poleš.-kij. vsl. $*kv$, $*gv \neq$ vsl., jsl. $*cv$, $*zv$ (psl. $*květv$, $*gvězda$); č) psl. $*E^3x > *ś >$ vsl., jsl. $*s \neq$ zsl. $*š$ (psl. $*vbxo > *vbśe$).⁴

Starejši nesplošnoslovanski glasovni spremembi, povezani s praslovanskim poenostavljanjem soglasniških sklopov (posledica zakona odprtega zloga), sta: a) psl. $*tl$, $*dl >$ zsl., salp. jsl., novg.-psk. vsl. $*tl$, $*dl \neq$ vsl., jsl. $*l$ (psl. Nsg m, f l-ptc. $*pletlv$ $*pletla$, $*vedlv$ $*vedla$, $*šidlo > *plelv$ $*plela$, $*velv$ $*vela$, $*šילו$); b) psl. $*tn$, $*dn >$ zsl., salp. jsl. $*tn$, $*dn \neq$ vsl., jsl. $*n$ (psl. $*svbntqti$, $*vędnti > *svbnti$, $*vęnti$).⁵

Starejši nesplošnoslovanski glasovni spremembi, po katerih so nastajali odprti zlogi, sta tudi premet jezičnikov in nastanek zlogotvornih zvočnikov.

Premet jezičnikov (metateza likvid), po katerem so odprti zlogi nastali iz praslovanskih dvoglasniških zvez kratki samoglasnik $*e$, $*o$ + jezičnik $*r$, $*l$ v položaju pred soglasnikom, je potekal v treh fazah: a) psl. $*ōRC >$ sl. RaC (psl. $*ōrdlo$, $*ōlkom(bn)vb(jb)$); b) psl. $*oRC >$ vsl., zsl. $*RoC \neq$ jsl., osr. tatr. $*RaC$ (psl. $*orsti$, $*ōlkvb$); c) psl. $*CoRC >$ jsl., J zsl. $*CRaC \neq$ vsl. $*CoRoC \neq$ polj.-luž. zsl. $*CRoC \neq$ plb., pomor. zsl. $*CaRC$ / $*CRoC$ (psl. $*vorna$, $*golsv$); psl. $*CeRC >$ jsl., J zsl. $*CRĕC \neq$ vsl. $*CereC$, $*ColoC \neq$ plb., pomor., polj.-luž. zsl. $*CREC$ (psl. $*berza$, $*melko$).

³ Glasoslovnim merilom se lahko pridružujejo oblikoslovna merila (če se areali oblikovnih značilnosti ujemajo z areali glasovnih značilnosti), najmanj pa so kot geneolingvistično merilo relevantne skladenjske in besedijske značilnosti, saj so slednje najbolj odvisne od zunajjezikovnih dejavnikov.

⁴ Krajšave poimenovanj starejših slovanskih geolektov so podane na začetku razdelkov 3, 4, 5.

⁵ Areala spreminjanja psl. $*tl$, $*dl$ in $*tn$, $*dn$ sta bila prvotno verjetno prekrivna. V severozahodni slovenščini se na primer pojavljajo ostanki tako psl. $*tl$, $*dl$ kot $*tn$, $*dn$ (koroško sln. *modliti*, *vędniti*).

Nastanek zlogotvornih zvočnikov, po katerem so odprti zlogi nastali iz praslovanskih dvoglasniških zvez nadkratki samoglasnik *b, *b + jezičnik *r, *l v položaju pred soglasnikom (podobno so se spreminjale tudi praslovanske dvoglasniške zveze jezičnik *r, *l + nadkratki samoglasnik *b, *b v položaju pred soglasnikom): psl. *CbRC : *CRbC : *CbRC : *CRbC > jsl. *CR̥C ≠ vsl. *CeRC : *CReC : *CoRC : *CRoC (psl. *zbrno : *krbstv, *kbrmiti : *dr̥va; *v̥lk̥ : *sl̥za, *d̥vlg̥ : *bl̥xa).

Starejše nesplošnoslovanske glasovne spremembe, ki niso povezane s praslovanskim zakonom odprtega zloga in zakonom zlogovne harmonije, so: a) psl. *f, *d̥ > salp., jalp.-zpan.-prim. jsl. *č̥, *j̥ ≠ vpan.-dinar., raš. jsl. *č̥, *ž̥ ≠ V jsl. *št, *žd̥ ≠ vsl. *č̥, *ž̥ ≠ zsl. *c, *z (psl. *svēta, *meda); b) psl. *š̥č̥, *ž̥ž̥ > salp., jalp.-zpan.-prim., vpan.-dinar. jsl., vsl., zsl. *š̥č̥, *ž̥ž̥ ≠ raš., V jsl. *št, *žd̥ (psl. *puščati, *drož̥ž̥je); c) psl. *t̥r̥, *d̥r̥ > t̥r̥, *d̥r̥ ≠ V jsl. *t̥r̥, *d̥r̥ (psl. *uxytr̥ati, *umod̥r̥ati).

Po starejših nesplošnoslovanskih glasovnih spremembah se je v 9. st. v okviru vseh treh slovanskih makrogeolektov izoblikovalo po pet osnovnih starejših slovanskih geolektov (prim. 3, 4, 5). Ta neenotni slovanski jezikovni prostor je v 10. st. doživel mlajšo splošnoslovansko glasovno spremembo, to je bila onemitev praslovanskih šibkih polglasnikov: psl. *b̥, *b̥ > sl. ∅ (psl. *sv̥pati, *d̥bn̥, *m̥bx̥ > sl. *spati, *d̥bn, *m̥bx). Sledila je vrsta medsebojno povezanih nesplošnoslovanskih glasovnih sprememb, sprožilec katerih je bila prav onemitev praslovanskih šibkih polglasnikov in ki so oblikovale nasprotje slovanski sever (tj. vzhod in zahod) : slovanski jug: a) na slovanskem severu se je izoblikovala t. i. mehkostna korelacija, tj. prišlo do fonologizacije prej alofonskega razmerja mehčani : nemehčani soglasnik v soglasniškem sistemu, medtem ko na slovanskem jugu (z izjemo vzhodne bolgarščine) do tega ni prišlo: psl. *C^E : *C^O > ssl. *C' : *C ≠ jsl. *C (psl. *dan̥b 'dajatev' : ptc. praet. pass. *dan̥b 'dan' > ssl. *da/n' : *da/n/, jsl. *dan = *dan), posledici česar sta bili: b) praslovanski trdonebniki *l̥, *r̥, *n̥ so na severu fonološko sovpadli s praslovanskimi *l, *r, *n v položaju pred sprednjimi zložniki, medtem ko se je na jugu prvotna fonološka razlika ohranila: psl. *l̥, *r̥, *n̥ : *l^E, *r^E, *n^E > jsl. *l', *r', *n' : *l, *r, *n ≠ ssl. *l', *r', *n' (psl. *ko̥nb̥ : *nit̥b̥ > jsl. *ko/n' : *n/it̥ ≠ ssl. *kon' = *n'it̥); c) praslovanska samoglasnika *i : *y sta se na severu ohranila kot različna glasova, saj sta utrjevala fonološko nasprotje mehko : trdo v soglasniškem sistemu (ssl. *C'i : *Cy), medtem ko je na jugu prišlo do njunega glasovnega sovpada: psl. *i : *y > ssl. *i : *y ≠ jsl. *i (psl. *tix̥ : *ty̥ > ssl. *tix̥ : *ty̥ ≠ jsl. *tix̥b̥ = *ti).

3 Južnoslovanski jeziki

Starejši južnoslovanski geolekti 9. st. so bili severnoalpska (salp.), južnoalpsko-zahodnopanonsko-primorska (jalp.-zpan.-prim.), vzhodnopanonsko-dinarska (vpan.-dinar.), raška (raš.) in vzhodna (V) južna slovanščina (jsl.).⁶

⁶ Vzhodna južna slovanščina 9. st. je dokumentirana v stari cerkveni slovanščini ciril-metodovskega obdobja (863–885).

Psl.	salp.	jalp.-zpan.- prim.	vpan.-dinar.	raš.	V
*tl, *dl	*tl, *dl	*l	*l	*l	*l
*t̥, *d̥	*č, *j	*č, *j	*č, *ž	*č, *ž	*št, *žd
*šč, *žž	*šč, *žž	*šč, *žž	*šč, *žž	*št, *žd	*št, *žd

Tabela 1: Starejši južnoslovanski geolekti in njihove razlikovalne glasovne značilnosti.⁷

Nesplošnojužnoslovanske glasovne spremembe 10. st., ki so se širile iz dveh inovativnih središč, in sicer zahodnega in vzhodnega, ter so potekale približno po izoglosi glasovne spremembe psl. *t̥, *d̥ > Z jsl. *č, *j/*ž ≠ V jsl. *št, *žd, so najprej izoblikovale dva večja geolekta, to sta bila zahodna in vzhodna južna slovanščina, pri čemer sta med njima nastala manjša prehodna geolekta (kasnejša torlaščina in severna makedonščina): 1) zahodna južnoslovanska enostranska inovacija: psl. *p̥ : *p̥ > V jsl. *p̥, *p̥ ≠ Z jsl. *o (psl. *dъnъ : *mъxъ > sln. dan = mah, štok. dan = mah, mak. ден : мов, blg. ден : мъх); 2) vzhodni južnoslovanski enostranski inovaciji: a) psl. *p̥l̥, *b̥l̥, *m̥l̥, *v̥l̥ > Z jsl. *p̥l̥, *b̥l̥, *m̥l̥, *v̥l̥ ≠ V jsl. *pj, *bj, *mj, *vj (psl. *zem̥la > sln. zemlja, štok. zemlja, mak. земја, blg. земля); b) psl. *l̥^E, *n̥^E > Z jsl. *l̥^E, *n̥^E ≠ V jsl. *l̥^E, *n̥^E (psl. *po̥le > sln. polje, štok. polje, mak. поле, blg. поле).⁸

Mlajši južnoslovanski geolekti hierarhične stopnje jezika so se s svojimi osnovnimi definicijskimi lastnostmi izoblikovali v 10. in 11. st. Starejši zahodnojužnoslovanski geolekti so se v okviru konvergentnega spreminjanja povezali v dva zahodnojužnoslovanska jezika (to sta slovenščina in osrednja južna slovanščina), medtem ko se je starejši vzhodnojužnoslovanski geolekt v okviru divergentnega spreminjanja razcepil na več manjših vzhodnojužnoslovanskih geolektov, znotraj katerih pogojno lahko govorimo o dveh jezikih (to sta makedonščina in bolgarščina).⁹

Slovenščina ima neenotno izhodišče v dveh starejših južnoslovanskih geolektih (to sta severnoalpska južna slovanščina, tj. severozahodna slovenščina, in južnoalpski del južnoalpsko-zahodnopanonsko-primorske južne slovanščine, tj. jugovzhodna slovenščina) in konvergentno spreminjanje v okviru splošnoslovanskih inovacij: a) psl. *Ctv/*tvC > sln. t (10. st.) (psl. *čtvьrtьjь, *tvьrdь, *stvьoriti > sln. *četi̯ti, *t̥d̥, *storiti ≠ osr. jsl. *četi̯ti, *tv̥d̥, *stvi̯ti); b) naglasni pomik tipa psl. *V̆V/*V̆V > sln. V̆V (10. st.) (psl. *m̆šo, *pr̆šo, *k̆d̆košъ > sln. *meš̆o, *pros̆o, *kok̆oš ≠ osr. jsl. *m̆šo, *pr̆šo, *k̆d̆koš); c) naglasni umik tipa psl. *V̆V(C̆b̆) > sln. *V̆V(C)

⁷ Naštetim razlikovalnim glasovnim značilnostim se je nekoliko pozneje (10. in 11. st.) pridružil še južnoslovanski rotacizem, ki pa ni izoblikoval dodatnih geolektov: psl. *V̆ZV > salp., jalp.-zpan.-prim., vpan.-dinar. jsl. *V̆rV : raš., V jsl. *V̆ZV (psl. 2sg praes. *možeši > salp., jalp.-zpan.-prim., vpan.-dinar. jsl. moreš, raš., V jsl. možeš).

⁸ Vzhodnojužnoslovanskim glasovnim spremembam se kasneje pridružijo še na primer izguba količinskih nasprotij, pregibalno-oblikoskladenjski balkanizmi.

⁹ Geneolingvistično gledano je ostro mejo med makedonščino in bolgarščino zelo težko potegniti, saj izoglose najznačilnejših nesplošnovzhodnojužnoslovanskih inovacij ne potekajo v snopu, med zahodno makedonščino in vzhodno bolgarščino namreč obstajajo prehodni geolekti. Dejstvo pa je, da »makedonski« del vzhodne južne slovanščine izkazuje (avtohtone in alohtone, tj. s sosednjega štokavskega jezikovnega ozemlja razširjene) inovacije, ki v »bolgarskem« delu vzhodne južne slovanščine niso znane.

(12. st.) (psl. **duša*, **vinò*, **zakònъ* > sln. **duša*, **víno*, **zákon* ≠ osr. jsl. **dūšà*, **vīnò*, **zākòn*); č) skrajšava nenaglašanih dolgih zložnikov (po naglasnem umiku tipa psl. **V̄V(Cb/v)* > sln. **V̄V(C)*) (psl. Npl **zakòni*, **moltíti*, **pisàti* > sln. **zakòni*, **mlatiti*, **pisàti* ≠ osr. jsl. **zākòni*, **mlātiti*, **pīsàti*); d) vpliv samoglasniške kolikosti na samoglasniško kakovost ter vpliv naglasnega mesta na samoglasniško kolikost (Ramovševa »glavna črta v oblikovanju slovenskega vokalizma«). Znotraj zahodne južne slovanščine jo geneolingvistično definirajo slovenske inovacije na zahodnem obrobju zahodne južne slovanščine.

Osrednja južna slovanščina (kajkavščina, čakavščina, štokavščina) ima neenotno izhodišče v štirih starejših južnoslovanskih geolektih (to so zahodnopanonski in primorski del južnoalpsko-zahodnopanonsko-primorske južne slovanščine, tj. zahodna kajkavščina in čakavščina, vzhodnopanonsko-dinarska južna slovanščina, tj. vzhodna kajkavščina in zahodna štokavščina, raška južna slovanščina, tj. vzhodna štokavščina) in policentrično konvergentno spreminjanje v okviru kajkavskih in čakavsko-štokavskih, v manjši meri tudi štokavskih inovacij.¹⁰ Edina inovacija, ki je splošno osrednjejužnoslovanska in hkrati nespolnoslovanska (toda tudi vzhodnojužnoslovanska), je: psl. **e* = **e* > osr. jsl. **e* (psl. **pětъ*, **glědati* : **ledъ*, **žena* > osr. jsl. **pet*, **gledati* = **led*, **žena*). Znotraj zahodne južne slovanščine jo geneolingvistično določa izostanek slovenskih inovacij v središču zahodne južne slovanščine.

Makedonščina ima podobno kot bolgarščina enotno izhodišče v vzhodni južni slovanščini in izkazuje težnje konvergentnega spreminjanja v okviru makedonskih inovacij. Najznačilnejši makedonski glasovni inovaciji sta: a) psl. **ъ* > mak. *o* (psl. **мъхъ* > mak. *моѡ*); b) psl. **т*, **д* > V jsl. **št*, **žd* ≥ mak. *t/k/s(t)*, *d/g/z(d)* (psl. **moitъ*, **promoitъ*, **prěda*, **krađьba* > mak. *моќ*, *помоу*, *преѓа*, *кражѡба*) : psl. **šč*, **žž* > mak. *št*, *žd* (psl. **puščalъ* > mak. *nyumat*), pri čemer narečna otoka na jugozahodu (Ohrid, Korča/Korçë, Kostur/*Καστοριά*) in jugovzhodu (Solun/*Θεσσαλονίκη*) izkazujeta ohranjena prvotna odraza psl. **т*, **д* > V jsl. **št*, **žd*. Znotraj vzhodne južne slovanščine jo geneolingvistično definirajo makedonske inovacije na jugozahodnem obrobju vzhodne južne slovanščine. Gre za drugotni (sekundarni) geolekt, saj izkazuje starejše inovacije vzhodne južne slovanščine (psl. **т*, **д* > V jsl. **št*, **žd*) in mlajše, kasneje naplašene inovacije štokavščine (psl. **т*, **д* > štok. **č*, **ž*).

Bolgarščina ima podobno kot makedonščina enotno izhodišče v vzhodni južni slovanščini in ne izkazuje prepoznavnega konvergentnega spreminjanja: a) psl. **ъ* > blg. *ə* (psl. **мъхъ* > blg. *мѡх*); b) psl. **т*, **д* > V jsl. **št*, **žd* > blg. *š(t)*, *ž(d)* (psl. **moitъ*, **promoitъ*, **prěda*, **krađьba* > blg. *моиц*, *помоуц*, *прежда*, *кражѡба*) = psl. **šč*, **žž* > blg. *š(t)*, *ž(d)* (psl. **puščalъ*, **drožъje* > blg. *nyumat*, *дрожѡду*). Znotraj vzhodne južne slovanščine jo geneolingvistično opredeljuje izostanek makedonskih inovacij v središču vzhodne južne slovanščine.

¹⁰ Genetska merila razlikovanja med kajkavščino na eni strani ter čakavščino in štokavščino na drugi so: a) kajkavske naglasne inovacije, od katerih se nekatere pojavljajo tudi v slovenščini (samokajkavske naglasne inovacije so: psl. **dōbrъjъ*, **zělъje*; **kōza*, Npl **тъrgōvъci*, Lsg **na potōku*; **nesti* > kajk. **dōbri*, **zělъje*; **kōza*, Npl **тгōvъci*, Lsg **na potōku*; **něsti* ≠ sln. **dōbri*, **zělъje*; **kōza*, Npl **тгōvъci*, Lsg **na potōku*; **nesti*); b) jsl. **o* = **ɨ* > kajk. **o* ≠ čak.-štok. **u* (psl. **mōžъ* : **vьlkъ* > kajk. *mōž* = *vok*, čak.-štok. *muž* = *vuk*); c) Z jsl. **ə* = **ĕ* > kajk. **e* (psl. **dbnъ*, **svьnъ* : **světъ* > kajk. *đen*, *sen* = *svet*) : Z jsl. **ə* = **a* > čak.-štok. **a* (psl. **dbnъ*, **svьnъ* : **bratъ* > čak.-štok. *dan*, *san* = *brat*).

4 Vzhodnoslovanski jeziki

Starejši vzhodnoslovanski geolekti 9. st. so bili severovzhodna (SV), novgorodsko-pskovska (novg.-psk.), položsko-smolenska (pološ.-smol.), poleško-kijevska (poleš.-kij.) in jugozahodna (JZ) vzhodna slovanščina (vsl.).¹¹

Psl.	SV	novg.-psk.	pološ.-smol.	poleš.-kij.	JZ
*k ^{E2} , *g ^{E2} , *x ^{E2}	*c, *ʒ, *s	*k, *g, *x	*c, *ʒ, *s	*c, *ʒ, *s	*c, *ʒ, *s
*sk ^{E2} , *zg ^{E2}	*sc, *zʒ	*sk, *zg	*šč, *žž	*sk, *zg	*sc, *zʒ
*kvč ₂ , *gvč ₂	*cvč ₂ , *ʒvč ₂	*kvč ₂ , *gvč ₂	*cvč ₂ , *ʒvč ₂	*kvč ₂ , *gvč ₂	*cvč ₂ , *ʒvč ₂
*tl, *dl	*l	*tl, *dl	*l	*l	*l

Tabela 2: Starejši vzhodnoslovanski geolekti in njihove razlikovalne glasovne značilnosti.

Splošnovzhodnoslovanske glasovne spremembe 11. st., povezane z odrazi praslovanskih krepkih polglasnikov *b, *b v nekaterih položajih, so za nekaj časa povzročile konvergentno spreminjanje starejših vzhodnoslovanskih geolektov: a) psl. *b, *b > *e, *o (psl. *dьbь > rus. *день*, brus. *день*, ukr. *день*; psl. *tьbь > rus. *мох*, brus. *мох*, ukr. *мох*); b) psl. *CьrC, *CьlC, *CьrC, *CьlC > vsl. *CorC, ColC, CerC, ColC/C'elC* (psl. *tьrgь > rus. *торг*, brus. *торг*, ukr. *торг*; psl. *dьlgь > rus. *долг*, brus. *доўг*, ukr. *довг*; psl. *vьrxь > rus. *верх*, brus. *верх*, ukr. *верх*; psl. *vьlkь > rus. *волк*, brus. *воўк*, ukr. *вовк*; psl. *žьltьbь > rus. *жёлтый*, brus. *жоўты*, ukr. *жовтий*); c) psl. *CrьC, *ClьC, *CrьC, *ClьC > *CroC, CloC, CreC, CleC* (psl. *Asg* *krьbь > rus. *кровь*, brus. *кроў*, ukr. *кров*; psl. *rьtь > rus. *плоть*, brus. *плоть*).

Nesplošnovzhodnoslovanske glasovne spremembe 12. in 13. st., ki so se širile iz dveh inovativnih središč, in sicer severovzhodnega (»ruskega«) in jugozahodnega (»ukrajinskega«), pri čemer zahodno (»belorusko«) obrobje (ali samo njegov del) izkazuje inovacije enega ali drugega inovativnega središča, so izoblikovale mlajše vzhodnoslovanske geolekte hierarhične stopnje jezika z osnovnimi definicijskimi lastnostmi: 1) severovzhodne in jugozahodne vzhodnoslovanske dvostranske inovacije: a) psl. *CRьC, *CRьC > rus. *CRoC, *CR'eC ≠ ukr., brus. *CRyC, *CR'ic (psl. *krьšiti > rus. *крошить*, brus. *крышыць*, ukr. *кришити*; psl. *blьxa > rus. *блота*, brus. *блыха*, ukr. *блиха*; psl. *grьtětī > rus. *греть*, brus. *гримець*, ukr. *гримити*; psl. *blьstětī > rus. *блестеть*, brus. *блищець*); b) psl. *bьj, *bьj > rus. *ej, *oj ≠ ukr., brus. *ij, *uj (psl. *šьja > rus. *шея*, brus. *шыя*, ukr. *шия*; psl. *živьbь > rus. *живой*, brus. *жывы*, ukr. *живий*); c) psl. *e/*bь > vsl. *'e > rus., brus. 'o / +[^l*C^o, #] ≠ ukr. 'o / +[*š, *ž, *č, *ž, *j _] (psl. *nesь > rus. *нёс* [n'os], brus. *нёс* [n'os], ukr. *ніс*; psl. *lьnь > rus. *лён* [l'on], brus. *лён* [l'on], ukr. *лен*; psl. *Gsg* m/n *jego > rus. *его*, brus. *яго*, ukr. *його*); 2) severovzhodna vzhodnoslovanska enostranska inovacija: psl. *-Dь/bь >

¹¹ Starejši vzhodnoslovanski geolekti 9. st. so posredno izpričani pozneje v vzhodnoslovanski redakciji cerkvene slovanščine od 11. st. dalje (nekatero sporadično že v Ostromirovem evangeliju (1056–1057), in sicer neposredno predvsem tiste značilnosti, ki niso (tudi) južnoslovanske, kot odmik od starocerkvenoslovanske jezikovne norme.

vsl. **-D* > rus., brus. *-T* (psl. **ledъ* > rus. *лѣдъ* [l'ót], brus. *лѣд* [l'ót], ukr. *лид* [l'id]); 3) jugozahodni vzhodnoslovanski enostranski inovaciji: a) psl. **eC_b/b̄*, **oC_b/b̄* > ukr., JZ brus. **ē*, **ō* > 'e, o > 'ie, ue/'ie > 'i (psl. **peīb* > rus. *нечь*, SV brus. = knj. brus. *неу*, JZ brus. *нѣу*, *нѣу*, ukr. *нічь*; psl. **solb* > rus. *соль*, SV brus. = knj. brus. *соль*, JZ brus. *сѡль*, *суоль*, ukr. *сіль*); b) psl. **i* : **y* > ukr. *y* (psl. **lipa* > rus. *липа* [l'ipa], brus. *lina* [l'ipa], ukr. *лина* [l'ypa]); c) psl. **C^E* > vsl. **C'* > ukr. *C* / +[₋ psl. **i*, **e/*b̄* > ukr. *i*, *e*] (psl. **nesti* > rus. *нести* [n'is't'i], brus. *неци* [n'es'ci], ukr. *нести* [nesty]).

Ruščina (severovzhodni vzhodnoslovanski jezik) ima neenotno izhodišče v dveh starejših vzhodnoslovanskih geolektih (to sta severovzhodna in novgorodsko-pskovska vzhodna slovanščina) in konvergentno spreminjanje v okviru (samo)ruskih splošnoruskih inovacij: a) psl. **CR_bC*, **CR_bC* > rus. **CRoC*, **CR'eC*; b) psl. **b̄j*, **b̄j* > rus. **ej*, **oj*. Znotraj vzhodne slovanščine jo geneolingvistično definirajo ruske inovacije na severovzhodnem obrobju vzhodne slovanščine.

Ukrajiniščina (jugozahodni vzhodnoslovanski jezik) ima neenotno izhodišče v dveh starejših vzhodnoslovanskih geolektih (to sta kijevski del poleško-kijevske vzhodne slovanščine, tj. severna ukrajiniščina, in jugozahodna vzhodna slovanščina, tj. južna ukrajiniščina) in konvergentno spreminjanje v okviru (samo)ukrajinskih splošnoukrajinskih inovacij: a) psl. **eC_b/b̄*, **oC_b/b̄* > ukr. **ē*, **ō*; b) psl. **e/*b̄* > ukr. 'o / +[₋ **č*, **ž*, **š*, **j* ₋]; c) psl. **i* : **y* > ukr. *y*; č) psl. **C^E* > ukr. *C* / +[₋ psl. **i*, **e/*b̄* > ukr. *i*, *e*]. Znotraj vzhodne slovanščine jo geneolingvistično opredeljujejo ukrajinske inovacije na jugozahodnem obrobju vzhodne slovanščine.

Beloruščina (zahodni vzhodnoslovanski jezik) ima neenotno izhodišče v dveh starejših vzhodnoslovanskih geolektih (to sta pološko-smolenska vzhodna slovanščina, tj. severovzhodna beloruščina, in poleški del poleško-kijevske vzhodne slovanščine, tj. jugozahodna beloruščina) ter izkazuje del inovacij ruščine in del inovacij ukrajiniščine: 1) rusko-beloruske inovacije: a) psl. **e/*b̄* > vsl. **'e* > rus., brus. 'o / +[₋ **C^O*, #]; b) psl. **-D_b/b̄* > rus., brus. *-T*; 2) ukrajinsko-beloruske inovacije: a) psl. **CR_bC*, **CR_bC* > ukr., brus. **CRyC*, **CRiC*; b) psl. **b̄j*, **b̄j* > ukr., brus. **ij*, **yj*; c) psl. **eC_b/b̄*, **oC_b/b̄* > ukr., JZ brus. **ē*, **ō*. Gre torej za prehodni geolekt na zahodnem obrobju vzhodne slovanščine.

5 Zahodnoslovanski jeziki

Starejši zahodnoslovanski geolekti 9. st. so bili polabska (plb.), pomorjanska (pomor.), poljsko-lužiška (polj.-luž.), južna (J) in osrednjatrska (osr. tatr.) zahodna slovanščina (zsl.).

Psl.	plb.	pomor.	polj.-luž.	J	osr. tatr.
<i>*oRC</i>	<i>*RoC</i>	<i>*RoC</i>	<i>*RoC</i>	<i>*RoC</i>	<i>*RaC</i>
<i>*CoRC</i>	<i>*CarC</i>	<i>*CarC/*CroC</i>	<i>*CroC</i>	<i>*CraC</i>	<i>*CraC</i>
<i>*CoIC</i>	<i>*CloC</i>	<i>*CaIC/*CloC</i>	<i>*CloC</i>	<i>*ClaC</i>	<i>*ClaC</i>
<i>*CeRC</i>	<i>*CreC</i>	<i>*CreC</i>	<i>*CreC</i>	<i>*CrčC</i>	<i>*CrčC</i>
<i>*CeIC</i>	<i>*CloC</i>	<i>*CleC/*CloC</i>	<i>*CleC</i>	<i>*ClčC</i>	<i>*ClčC</i>

Tabela 3: Starejši zahodnoslovanski geolekti in njihove razlikovalne glasovne značilnosti.

Splošnozahodnoslovanske glasovne spremembe 10. st., povezane z odrazi praslovanskih krepkih polglasnikov *b, *b, so za nekaj časa povzročile konvergentno spreminjanje starejših zahodnoslovanskih geolektov: psl. *b, *b > zsl. *'e, *e (psl. *dъnъ > polj. *dzien*, kaš. *dzén*, plb. *dan*, dluž. *žen*, gluž. *džen*, češ. *den*, slš. *deň*; psl. *mъxъ > polj. *mech*, kaš. *mech*, dluž. *mech*, gluž. *moch*, češ. *mech*, slš. *mach*).

Nesplošnozahodnoslovanske glasovne spremembe predvsem od 10. st. dalje, ki so se širile iz dveh inovativnih središč, in sicer severnega (»lehitskega«) in južnega (»češko-slovaškega«), pri čemer osrednji (»lužiški«) pas (ali samo njegov del) izkazuje inovacije enega ali drugega inovativnega središča, ter so potekale približno po izoglosi glasovne spremembe psl. *CoRC, *CeRC > S zsl. *CRoC/*CaRC, *CReC ≠ J zsl. *CraC, *CrēC, so najprej izoblikovale dva večja geolekta, to sta bila severna in južna zahodna slovanščina, pri čemer je med njima nastal prehodni osrednejzahodnoslovanski geolekt lužiščina (lužiška srbščina): 1) severne zahodnoslovanske enostranske inovacije so povezane s t. i. lehitskim preglasom: a) psl. *ě [ä] / -/+[_ *t, *d, *n, *l, *r, *s, *z + *O] > S zsl. *[ä] > *'e : *'a (9. st.) (psl. *sněgъ > polj. *śnieg*, kaš. *sniég*, plb. *sneg*, dluž. *sněg*, gluž. *sněh*, češ. *snih*, slš. *sneh*; psl. *bělyjъ > polj. *biały*, kaš. *bióli*, plb. *bolē*, dluž. *běly*, gluž. *běly*, češ. *bilý*, slš. *biely*); b) psl. *CbrC / -/+[_ *t, *d, *n, *l, *r, *s, *z + *O] > S zsl., luž. *CbrC : *CbrC ≠ J zsl. *CŕC (psl. *sъmъrtъ > polj. *śmierć*, kaš. *smierc*, plb. *sámart*, dluž. *smjers*, gluž. *smjerc*, češ. *smrt*, slš. *smrt*; psl. *čъrnъjъ > polj. *czarny*, kaš. *czorny*, plb. *cornē*, dluž. *carny*, gluž. *čorny*, češ. *černý*, slš. *čierny*); 2) južne zahodnoslovanske enostranske inovacije: a) psl. *ę, *q > S zsl. *ę, *q ≠ J zsl., luž. *ä, *u (10. st.) (psl. *pęty > polj. *pieć*, kaš. *piác*, plb. *pat*, dluž. *pěs*, gluž. *pječ*, češ. *pět*, slš. *pät*; psl. *zъbъ > polj. *ząb*, kaš. *zqb*, plb. *zъb*, dluž. *zub*, gluž. *zub*, češ. *zub*, slš. *zub*); b) psl. *ě [ä] > S zsl. *ä ≠ J zsl., luž. *e; c) psl. *z > S zsl. *z ≠ J zsl., luž. *z (psl. *knęzъ > polj. *ksiądz*, kaš. *ksądz*, plb. *těnazъ*, dluž. *kněz*, gluž. *knjez*, češ. *kněz*, slš. *kňaz*); č) psl. *g > S zsl., dluž. *g ≠ J zsl., gluž. *h (12. st.) (psl. *noga > polj. *noga*, kaš. *noga*, plb. *nügä*, dluž. *noga*, gluž. *noha*, češ. *noha*, slš. *noha*).

Mlajši zahodnoslovanski geolekti hierarhične stopnje jezika so se s svojimi osnovnimi definicijskimi lastnostmi izoblikovali relativno pozno. Starejši zahodnojužnoslovanski geolekti so z nadaljnjimi spremembami utrdili svojo individualnost (polabščina, pomorjanščina), se v okviru divergentnega spreminjanja cepili na več geolektov (poljščina, lužiščina; češčina, slovaščina).

Polabščina (zahodnolehitski zahodnoslovanski jezik) ima enotno izhodišče v polabski zahodni slovanščini in je žarišče zahodnolehitskih inovacij, ki so zajele polabščino ter deloma tudi pomorjanščino in lužiščino. Najznačilnejše samopolabske inovacije, ki so hkrati njene definicijske lastnosti, so: 1) psl. *o / +/-[_ *t, *d, *n, *l, *r, *s, *z + *O; *r^l] > plb. *ö* : *ü* (psl. *mostъ, *nositi > plb. *möst* : *nüsét*); psl. *e / +/-[_ *C^o, #] > plb. *e* : *i* (psl. *nebo, *sedmъ > plb. *nebü* : *sidēm*); psl. *b / +/-[_ *C^o, #] > plb. *ä* : *a* (psl. *lъnъ, *dъnъ > plb. *lân* : *dan*); psl. *q / -/+[*j, *C^o] > plb. *q*, *a* (psl. *mъka, *pajъkъ > plb. *mōkâ* : *pojāk*); 2) plb. *C^oO : *C^eE > C^oO : CE (psl. *pęty, *pętyjъ > plb. *pat* : *pōtē*); psl. *k, *g, *x / -/+[_ *y/*yъ, *u, *o, *b^l] > plb. *k/t*, *g/d*, *x/x'* (psl. *kolo, *gora, *xudъjъ > plb. *tölü*, *dörä*, *xäudē*); 3) psl. *č/*c, *ž/*z, *š/*s/*s > plb. *c*, *z*, *s* (psl. *česati, *nožъ, *sušiti > plb. *cesät*, *nüz*, *sausēt*); 4) stabilizacija naglasnega mesta na zadnjem oziroma predzadnjem zlogu; redukcija samoglasnikov v

VIRI IN LITERATURA

Uporabljeni viri in literatura so navedeni v Šekli 2013a: 93–96, 2013b:112–114, 2014: 18–19.

Matej ŠEKLI, 2013a: Genetolingvistična klasifikacija južnoslovanskih jezikov. *Jezikoslovni zapiski* 19/1. 71–99.

--, 2013b: Genetic classification of West Slavic languages. *Miklošičeva monografija: ob dvestoletnici rojstva Franca Miklošiča*. Uredil Marko Jesenšek. Ljutomer: Gimnazija Franca Miklošiča. 101–115.

--, 2014: Genetolingvistična klasifikacija vzhodnoslovanskih jezikov. *Slavia Centralis* 7/1. 5–20.

SUMMARY

Four basic models can be adduced to describe the development of the Slavic languages (i.e. in the genealogical linguistic meaning) from the older Slavic geolects (9th century): 1) an older Slavic geolect converged into a younger Slavic language geolect (e.g. Polabian and Pomeranian); 2) an older Slavic geolect diverged into several younger Slavic language geolects (e.g. Macedonian and Bulgarian; Polish and Sorbian; Czech and Western and Eastern Slovak); 3) older Slavic geolects converged into a single Slavic language geolect (e.g. Slovene; Russian, Ukrainian, Belorussian); 4) a divergent starting point fails to show subsequent convergent development into a uniform geolect (“absence of development”), which is the case of Central South Slavic (Kajkavian, Čakavian, Štokavian) and Slovak.

Central and marginal geolects can be formed and defined by innovations in central or outlying linguistic areas. This model of linguogenesis is characteristic for Slovene (on the western margins of Western South Slavic), Macedonian (on the south-western margins of Eastern South Slavic), Russian and Ukrainian (on the north-eastern and south-western margins of East Slavic respectively), Polabian and Pomeranian (on the western margins and in the centre of Northern West Slavic respectively), and Czech (on the western margins of Southern West Slavic). An archaic feature, i.e. the absence of an innovation in the centre or on the margins of a convergence area can similarly form and define a geolect in those respective areas. In this way Central South Slavic (in the centre of Western South Slavic), Bulgarian (in the centre of Eastern South Slavic), Polish (on the eastern margins of Northern West Slavic), and Slovak (on the eastern margins of Southern West Slavic) can be described.

Belorussian and Pomeranian may be defined as transitional geolects between Russian and Ukrainian, and Polabian and Polish respectively. Similar can be claimed for Sorbian, which linguistically speaking lies between the northern and the southern West Slavic languages. Macedonian, on the other hand, shows elements of a secondary language geolect in betraying the eastern South Slavic starting point overlaid by Štokavian.

šibkem položaju. Znotraj severne zahodne slovanščine jo geneolingvistično določajo polabske inovacije na zahodnem obrobju severne zahodne slovanščine.

Pomorjansščina (osrednjelehitski zahodnoslovanski jezik) ima enotno izhodišče v pomorjanski zahodni slovanščini in izkazuje naslednje glasovne značilnosti: 1) poljsko-pomorjanske: psl. $*e / +[_ *t, *d, *n, *l, *r, *s, *z + *O] > \text{polj.}, \text{kaš.}$ $*'o \neq \text{plb.} *'e$; 2) dvojni odrazi, od katerih je eden značilen za poljščino, drugi za polabščino: psl. $*CelC > \text{polj.} *le \neq \text{pom.} *le/*lo \neq \text{plb.} *lo$; 3) kašubske (od katerih nekatere segajo tudi v obrobna velikopoljska in mazovijska narečja): a) psl. $*k, *g / +[_ *y, *vjb, *p] > \text{pom.} *č, *ž$; psl. $*ra(C), *ōrC > \text{pom.} re(C)$; b) psl. $*e / -[_ *t, *d, *n, *l, *r, *s, *z + O] > \text{S zsl.} *e > \text{kaš.} *i > \text{a/i}$; c) psl. $*t^E, *d^E, *s^E, *z^E > \text{polj.}, \text{pom.} *č, *ž, *š, *ž > \text{pom.} c, z, s, z, č$) ohranjanje mehčanosti v tipu psl. $*tvbrdvjb > \text{kaš.} cwiardi \neq \text{polj.} twardy, \text{plb.} t'ordē$; d) ohranjenje prostega naglasnega mesta (severna kašubščina) oziroma stabilizacija naglasnega mesta na prvem zlogu (južna kašubščina). Pomorjansščina je torej prehodni geolekt med polabščino in poljščino ter izkazuje tudi lastne glasovne inovacije. Znotraj severne zahodne slovaščine jo geneolingvistično definirajo pomorjanske inovacije v središču severne zahodne slovanščine.

Poljščina (zahodnolehitski zahodnoslovanski jezik) ima enotno izhodišče v poljskem delu poljsko-lužiške zahodne slovanščine. V razmerju do pomorjansščine izkazuje naslednje glasovne značilnosti: 1) doslednost odrazov tipa psl. $*CoRC, *ColC > \text{polj.} *CroC, *CloC$; psl. $*CelC / -[_ *t, *d, *n, *l, *r, *s, *z + *O] > \text{polj.} *le$; 2) odsotnost pomorjanskih inovacij; 3) stabilizacija naglasnega mesta na predzadnjem zlogu. Poljščina je sicer žarišče vzhodnolehitskih inovacij, ki pa so po večini poleg poljščine deloma zajele tudi pomorjansščino in/ali lužiščino, zato ne morejo biti definicijske lastnosti poljščine. Znotraj severne zahodne slovanščine jo geneolingvistično opredeljuje odsotnost pomorjanskih inovacij na vzhodnem obrobju severne zahodne slovanščine.

Češčina ima enotno izhodišče v južni zahodni slovanščini in konvergentno spreminjanje v okviru (samo)čeških splošnočeških inovacij: a) psl. $*d > \text{zsl.} *z > \text{češ.} z$ (10. st.) (psl. $*meda > \text{češ.} meze$); b) psl. $*r, *r^E > \text{češ.} ř$ (12. st.) (psl. $*moře, *griva > \text{češ.} moře, hríva$); c) psl. $*C'aC' > \text{češ.} *C'āC' > *'ě$ (ok. 1200) $> \text{stčeš.} 'ie > \text{češ.} 'i/i$ (psl. $*čāša > \text{stčeš.} čiešē > \text{češ.} číše$). Znotraj južne zahodne slovanščine jo geneolingvistično določajo češke inovacije na zahodnem obrobju južne zahodne slovanščine.

Slovaščina ima neenotno izhodišče v dveh starejših zahodnoslovanskih geolektih (to sta osrednjetratska zahodna slovanščina, tj. osrednja slovaščina, in vzhodni del južne zahodne slovanščine, tj. zahodna in vzhodna slovaščina) in ne izkazuje prepoznavnega konvergentnega spreminjanja: a) psl. $*d > \text{zsl.} *z > \text{slš.} z$ (psl. $*meda > \text{slš.} medza$); b) psl. $*r, *r^E > \text{slš.} r$ (psl. $*moře, *griva > \text{slš.} more, hríva$); c) psl. $*C'aC' > \text{slš.} 'ā/'a$ (psl. $*čāša > \text{slš.} čāša$). Znotraj južne zahodne slovanščine jo geneolingvistično opredeljuje izostanek čeških inovacij na vzhodnem obrobju južne zahodne slovanščine.

Lužiščina (lužiška srbsščina) ima enotno izhodišče v lužiškem delu poljsko-lužiške zahodne slovanščine (psl. $*CoRC > \text{polj.}, \text{luž.} *CRoC$; psl. $*CeRC > \text{polj.}, \text{luž.} *CReC$) in izkazuje del inovacij severne zahodne slovanščine (psl. $*CbrC / -/+[_$

*t, *d, *n, *l, *r, *s, *z + *O] > luž. *CbrC : *CbrC) in del inovacij južne zahodne slovanščine (psl. *e, *o > luž. *ä, *u; psl. *ě [ä] > luž. *e; psl. *z > luž. *z), ne pa tudi prepoznavnega konvergentnega spreminjanja. Gre torej za prehodni geolekt med severno in južno zahodno slovanščino. Notranje se deli na dva osnovna geolekta: (severna) dolnja lužiščina je bližja severni, (južna) gornja lužiščina pa južni zahodni slovanščini (psl. *g > dluz. *g ≠ gluž. *h).

6 Sklep

Slovanski jeziki v geneolingvističnem pomenu so se oblikovali iz starejših slovanskih geolektov (9. st.) po naslednjih osnovnih modelih lingvogeneze: 1) starejši slovanski geolekt se je oblikoval v mlajši slovanski geolekt jezik (enotno izhodišče in konvergentno spreminjanje): polabščina, pomorjanščina; 2) starejši slovanski geolekt se je razcepil na več mlajših slovanskih geolektov jezikov (enotno izhodišče in divergentno spreminjanje): makedonščina in bolgarščina; poljščina in lužiščina; češčina ter zahodna in vzhodna slovaščina; 3) več starejših slovanskih geolektov se je povežalo v enoten mlajši slovanski geolekt jezik (neenotno izhodišče in konvergentno spreminjanje): slovenščina; ruščina, ukrajinščina, beloruščina; 4) več starejših slovanskih geolektov ne izkazuje konvergentnega spreminjanja v enotni mlajši slovanski geolekt jezik (neenotno izhodišče in »odsotnost spreminjanja«): osrednja južna slovanščina (kajkavščina, čakavščina, štokavščina), slovaščina.

Inovacija, ki se pojavi na obrobju oziroma v središču areala, lahko oblikuje in hkrati definira geolekt na obrobju oziroma v središču tega areala. Tovrstni model lingvogeneze imajo slovenščina (na zahodnem obrobju zahodne južne slovanščine), makedonščina (na jugozahodnem obrobju vzhodne južne slovanščine), ruščina in ukrajinščina (na severovzhodnem oziroma jugozahodnem obrobju vzhodne slovanščine), polabščina in pomorjanščina (na zahodnem obrobju oziroma v središču severne zahodne slovanščine), češčina (na zahodnem obrobju južne zahodne slovanščine). Arhaizem, tj. izostanek inovacije, v središču oziroma na obrobju areala lahko oblikuje in hkrati definira geolekt v središču oziroma na obrobju tega areala. Tako je mogoče definirati osrednjo južno slovanščino (v središču zahodne južne slovanščine), bolgarščino (v središču vzhodne južne slovanščine), poljščino (na vzhodnem obrobju severne zahodne slovanščine), slovaščino (na vzhodnem obrobju južne zahodne slovanščine).

Kot prehodni geolekti jeziki bi lahko bile definirane beloruščina (med ruščino in ukrajinščino), pomorjanščina (med polabščino in poljščino) in lužiščina (med severnimi in južnimi zahodnoslovanskimi jeziki), medtem ko prvine drugotnega geolekta jezika izkazuje makedonščina (vzhodnojužnoslovanska osnova s štokavsko naplastitvijo).

UDK 811.163.6'28

Irena Orel, Vera Smole

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

IZRAŽANJE PROSTORSKIH RAZMERIJ Z VPRAŠALNIMI PRISLOVNIMI ZAIMKI V KNJIŽNIH IN NEKNJIŽNIH ZVRSTEH SLOVENSKEGA JEZIKA

V prispevku bo s strukturnega in pomenskega vidika raziskano vprašanje, kako se v govorjenem jeziku glede na tradicionalni tridelni knjižni poenostavlja sestav vprašalnih prislovnostnoizraženih prostorskih razmerij in se preko oblikovnega izgublja tudi pomensko razlikovanje med statično umeščenostjo (*kje*) ter perlativnostjo/potjo in razmeščenostjo (*kod*), tudi z ablativno in adlativno sestavino (*od/do kod*), ohranja pa se za dinamično usmerjenost k cilju (*kam*). Narečne oblike za *kje*, *kod*, *od kod* in *kam* po gradivu za *Slovenski lingvistični atlas* bodo prikazane na zbirni jezikovni karti (z legendo in komentarjem), govornice pa preverjene v anketi in korpusih.

Ključne besede: slovenski knjižni jezik, govornice, oblikoslovje, prostorski prislovni zaimki, *Slovenski lingvistični atlas*, jezikovne karte

The article from structural and semantic perspectives examines the question of how the system of spatial relationships expressed with interrogative pronominal adverbs became simplified in spatial varieties of spoken language vis-à-vis standard language.

Keywords: spatial pronominal adverbs, spoken Slovene language, standard Slovene language, *Slovene Linguistic Atlas*, linguistic maps

1 Uvod

1.1 Izrazna in pomenska struktura vprašalnozaimensko izraženih prostorskih razmerij

1.1.1 Prostorske okoliščine se v knjižnem jeziku izražajo z različnimi stavčnimi, prislovnimi, (predložno)sklonskimi in predponskimi skladenjskimi, oblikoslovnimi in besedotvornimi sredstvi, ki povedje natančneje določajo »po značilnem vprašalnem prislovnem zaimku« glede na tri prostorske skupine (TOPORIŠIČ 2000: 407) oz. vrste (TOPORIŠIČ 2000: 406): mestovno (*kje*), ciljnostno (*kam*) ter poti in razmeščenosti (*kod*).

1.1.2 Prostor v jeziku z vidika modeliranja sistema semantičnih kategorij po PIRERJU (1983: 90–95) izpostavlja model univerzuma, predstavljen v jezikovnem univerzumu, in model jezikovnega univerzuma, predstavljen v jezikoslovni literaturi. Človek kot del univerzuma razločuje v jeziku konkretnost oz. statičnost ter akcijo oz. dinamičnost, osnovno nasprotje v sistemih prostorskih pomenov pa tvori notranji (intralokalizacija) in zunanji prostor (ekstralokalizacija). Analogna dihotomija je v

kategoriji premikanja izhodiščna in končna točka kot agens in paciens (od tega, kar je bilo, k temu, kar bo). PIPER zaimenske besede pojmuje kot besede s pomenom, ki je med slovničnim in leksikalnim (1983: 47). Z njimi se izraža apelativna/konativna funkcija (usmerjena k naslovniku) (prav tam: 61–62). Vprašalni zaimki se v strokovni literaturi uvrščajo med primarne (MAJTINSKAJA 1969 v PIPER 1983: 24) ali sekundarne zaimke (VOL'F 1974: 18 v PIPER 1983: 24). PIPER jih uvršča v podskupino nedoločnih zaimkov, ker sprašujejo po neznanu predmetnosti (1983: 38) in so z njimi semantično- in morfološkostrukturalno povezljivi, tj. so z njimi identični oz. so nedoločni iz njih izpeljani, meja med vprašanjem in nedoločno trditvijo ni ostra, saj ima značaj »blagega vprašanja« (prav tam: 40). Nedoločni zaimki so besede subjektivne deiktičnosti, ki se po Benvenistu nanaša na različne oblike prisotnosti govorca v izjavi (prav tam: 59). PIPER (2001: 21–22) loči tri obvezne prvine situacije, izražene s pomenom lokalizacije, in tri primarne prvine vsakega takega pomena: (1) objekt lokalizacije, (2) lokalizator kot sredstvo lokalizacije, (3) konkretizator razmerja med njima, t. i. orientir (Pismo (1) je v (3) škatli (2)).

1.1.3 Prostorski kategorialni pomen mestovnosti (lokativnosti) kot točka, statični prostor¹ (*kje*), opisno izražen v slovnici in slovarjih kot mesto, kraj, v/na katerem se dejanje dogaja, določa sestavina +lokativnost. Ciljnost (smer/usmerjenost) kot dinamični prostor (*kam*) izraža cilj, »kraj, h kateremu je dejanje usmerjeno ali ga doseže« (SSKJ) in jo določata sestavini +direktivnost, +adlativnost. Vrsta dinamičnega in statičnega prostora, ki ima najkompleksnejši pomenski sestav, je izražena z vprašalnim zaimkom *kod* in opredeljena kot »območje ali pot, po katerih se odvija dejanje ali je kaj nameščeno« (TOPORIŠIČ 2000: 407), tj. smer gibanja po prostoru brez določitve izhodišča in cilja, t. i. linija usmerjenega premikanja (perlativnost),² oz. razmeščenost po prostoru z izključujočima se sestavinama +/-perlativnost, -/+razmeščenost, v zvezi s predlogoma *od* in *do* (*kod*) izraža premikanje iz izhodiščne točke (+direktivnost, +ablativnost) oz. usmerjenost k ciljni točki (+direktivnost, +adlativnost) ali pa (+razmeščenost). Celoten spekter sestavin je prikazan v preglednici:

	lokativnost (umeščeno)	direktivnost (usmerjenost)	perlativnost ³ (linija usmer. premikanja)/ razmeščenost	ablativnost (oddaljevanje od izhodišča premikanja)	adlativnost (približevanje ciljni točki)
kje (mestovnost)	+	–	–	–	–
kod (gibanje/ razmeščenost po prostoru)	–	–	+	–	–

¹ Prim. PIPER (2001: 69) in KORDIČ (2003: 116).

² Prim. PIPER (2001: 71), ki perlativnost izrazi z besedno zvezo »linija usmerenog kretanja«.

³ SSKJ pri kod upošteva oba pomena, le da »vprašanje po kraju, na katerem se dejanje dogaja«, označi kot zastareli podpomen, pomen »dogajanje dejanja na nedoločnem ali poljubnem kraju« pa s pešajočo rabo, SSKJ² pa kot starinsko.

od/s kod (premikanje iz izhodiščne točke)	–	–	+/-	+	–
do kod (usmerjenost k ciljni točki)	–	–	+/-	–	+
kam (ciljnost)	–	+	–	–	+

Preglednica 1: Pomenske sestavine prostorskih vprašalnih prislovnih zaimkov.

1.2 Izbor prostorskih prislovnih zaimkov glede na namen raziskave

Opažanja, da se je nabor vprašalnih in kazalnih prislovnih zaimkov v rabi sodobnih govorcev in tudi piscev izrazilo skrčilo in da se v govornem pa tudi knjižnem jeziku njihov prvotni trivrstni sestav le delno ohranja, so spodbudila raziskavo dejanske rabe tovrstnih prislovnih zaimkov v različnih družbenostnih zvrsteh slovenskega jezika v sodobnih govornih in pisnih virih. Prostor bo v prispevku prikazan dvoplastno: v zaimenskih prostorskih jezikovnih sredstvih kot predmetu obravnave in njihovi zemljepisni razširjenosti v slovenskem jezikovnem prostoru.

Prostorski vprašalni prislovni zaimki⁴ (= PVPZ) *kje, kod, od/s kod* in *kam* bodo obravnavani po gradivu za *Slovenski lingvistični atlas* (= SLA) z geolingvistično metodo: narejena in komentirana bo zbirna karta z legendo. Kot dodatni gradivski viri bodo upoštevani narečni slovarji, korpus Gigafida, korpus govorne slovenščine GOS, vpogled v aktualno govorno in pisno rabo PVPZ pri mlajši generaciji pa bo omogočila anketa, izvedena spomladi 2014 med študenti slovenistike.

Na podlagi analize podatkov iz gradiva bodo opisani modeli in ugotovljene zemljepisno določene smernice poenostavljanja trodelne strukture izražanja prostorskih razmerij s PVPZ v govorni rabi in posledično v knjižnem jeziku.⁵ Uvodoma bo prikazano tudi diahrono stanje po etimoloških, starejših slovarskih, slovničnih in redkih drugih virih.

2.1 Izvor, oblike in pomen vprašalnih zaimkov *kje, kam, kod*

2.1.1 Po podatkih iz etimoloških slovarjev (Kopečný 1980, Bezljaj 1982, Snoj 2003, Matasović 2008) in zgodovinskojezikovnih obravnav se izvorno pogojena troj-

⁴ Poimenovanje prislovni zaimki kot podsestav zaimkov in ne zaimenski prislovi, kar prevladuje v strokovni literaturi, je v tem prispevku izbrano zaradi zgodovinske povezave z zaimki, ki imajo iste korenske morfeme. TOPORIŠIČ (1992: 355) jih obravnava pod obema gesloma.

⁵ V tem prispevku se bomo omejili na raziskavo rabe vprašalnih zaimkov. Za celostni prikaz posploševanja bo potrebno raziskati še rabo komplementarnih kazalnih prislovnih zaimkov (*tu, tam, ondi; sem, tja; tod, ondod*), pri katerih se že tudi v knjižni rabi opušta tristopenjski sestav glede na oddaljenost, v neknjižni pa ponekod tudi oblika za usmerjenost k cilju (*tja* → *tam*), kar bo predmet drugega prispevka.

nost PVPZ izraža v vseh slovanskih jezikih, obenem pa se izkazuje posploševanje ene od oblik in pridobivanje njene večpomenskosti/večfunkcijskosti.

2.1.2 Bajec pri obravnavi izvora, besedotvorne zgradbe, funkcij, starejših in narečnih pojavitev prislovov poudarja, da so prostorski zaimenski prislovi tvorjeni iz zaimenskih osnov *kъ-, tъ-, on-, ov-, sb-* (1954: 200). Osnova **kъ-*, ki nastopa v okamenelih sklonih, je produktivna pri vprašalnih (in iz njih izpeljanih nedoločnih in oziralnih) zaimkih: *kъ-de, ka-mo, kъdu, kъdě* (sufiksa *-de, -mo* prišteva med členke).

2.1.3 Bohorič v slovnici med prostorskimi prislovi glede na pomen ali okoliščine razlikuje 5 tipov prislovov glede na izražena prostorska razmerja lokalizacije na, k, proti, po mestu, iz mesta: a) »in loco«, tj. namestni, z vprašalnim *kje*, vbi, b) »ad locum« ali kmestni z vprašalnim *kám*, qvô, c) »versus locum« ali protimestni z vprašalnim *kam vel kamoj*, qvorfum, č) »de loco« ali izmestni z *od kod*, unde in d) »per locum« ali pomestni z *ako kej kod*, fi qva (BOHORIČ 1584; 1987: 154–55; 178–79). Ločuje med *kam* za usmerjenost k mestu (npr. *lešem, tjakaj, nutér, vunkaj*) in *kam* z dvojnico *kamoj* za usmerjenost proti mestu (*nutrekaj, nasaj, ritěnski, dolum/doli, nalevu ali na levo strán*).⁶

2.2.1.1 Mestovni slovenski *kje* iz psl. **kъde* poleg **kъdě* in **kъdy*, *kъda* v pomenu »ubi, quo loco« in »irgend, irgendwo« (BEZLAJ 1982: 34–35), izhodišče za različne slovanske oblike, ustreza ide. tvorbi **k^u-d^he*, sestavljeni iz **k^u* 'kje' (SNOJ 2003: 273), ki lahko že sama izraža mestovni pomen (KOPEČNÝ 1980: 378–81), razširjeni s členico *-d^he*. KOPEČNÝ iz prvotne oblike **kъde* navaja tudi narečno slovensko *kde*, po zvonečnosti asimilaciji *gde* (1980: 378). V slovenščini so izkazane iz **kъde* skrajšane oblike druge vrste,⁷ ki jo ima le še narečna poljska oblika *-kie(j)* v sestavljenih oblikah (*nikie(j)*): *kje*, narečno *ké, gé*, obliko *gé*, ki je mlada sprememba zaradi prilikovanja po zvonečnosti, izvaja iz *-gd-* > *-g-/d-*, kot v češčini narečno *který* > *kerý*, v sh. narečjih pa jo razlaga iz oblike po metatezi *dge* > *ge* (KOPEČNÝ 1980: 379, 381, op. 1). Omenja tudi, da se je po drugi poti spremenilo slovensko narečno *ké* > *kej* > *čej*. Oblike *kjeko, kjekaj, kjekam* imajo v osnovi nedoločni *kde-* (KOPEČNÝ 1980: 379). Opozarja, da se oblika lahko v različnih slovanskih jezikih (narečno, starejše) uporablja tudi za pomen *kam* in *od kod*, lužiško in slovensko ima tudi oziralni pomen (1980: 379). Po Bezlaju je prvotna oblika **kъde* dala regularno *gde*, ki se ohranja v štajerskih govorih: *gdé, gdě* poleg *kdé*, kjer *k-* razlaga kot grafično analogijo po vprašalnicah *kaj, kako*.⁸ Zaradi težnje po ohranitvi *k-* se od 16. stol. pojavljajo oblike *ke, ky, ki* (npr. narečno belokranjsko *ké*, rezijansko *kóe*, zapisano *che*, gorenjsko *čé*, notranjsko *ki*, kraško *či* (BEZLAJ 1982: 34)), razširjeno s členico *-j* tudi *kéi* (Trubar, Krelj, Kastelec), *kej, khej* (17. stol.),

⁶ V starejšem knjižnem jeziku se oblike PVPZ uporabljajo tudi za druge vrste prislovov, ne le za poljubnostne in nedoločne, ampak dvojnično tudi za oziralne prislove: v 16. stol. *kje* 'kjer' v 5 besedilih (v netipično Trubarjevih: Postili (1558) in Hišni postili (1595), pri Juričiču (1578) in Dalmatinu (1578, 1584) (*Besedje* 2011: 181)) poleg *gde, gdi, gdir* (le Hišna Postila (1595) (*Besedje* 2011: 115), *kjer* le pri Krelju (1567) (*Besedje* 2011: 182)); *kod* poleg *kodar/koder* le od l. 1577 dalje (*Besedje* 2011: 185).

⁷ Skrajšane oblike prve vrste so izkazane v narečjih različnih slovanskih jezikov (*de, dzie, dze* itd.).

⁸ BAJEC iz **kъde* izvaja oblike *kje, kde, kder* (Caf), *kdekde* 'tu in tam' (Raič), *gde, geto* 'kde to' (prekmursko) (1954: 200).

pa vprašalnice *kod*, *od kod* in *od kei* 'od kje', Kopitar in Vodnik imajo vse tri: *kod*, *od/ do kod*, Dajnko *kodi*, *odkod*, Kuzmič pa *odkud/otkut* (OREL 2001: 44), slovar iztočnic za '(od)kod' nima, edino oziralni *kod* pri Košiču (1848) (NOVAK 2006: 184). Pleteršnikov slovar ima za *kod* še glasovno varianto *ked* in oblike z dodanimi obrazili oz. deiktično členico *-j*: *koda* (Krelj), *kodaj* (Kastelec), *kodi* in *kodik* (vzhodnoštajersko),¹² samo *dokod*; poleg *odkod* še *odkodaj* (Kastelec), *kec* (= odkod, Miklošič (iz *ked-ci*)). Drugače obliko *odkec* izvaja Ramovš: *ot-ked-si (RAMOVŠ 1935: 192).

3 Vprašalni prostorski prislovni zaimki v slovenskih narečjih po gradivu za *Slovenski lingvistični atlas*

Sistemske protipol knjižnemu jeziku s predpisano normo so narečni krajevni govori s svojo notranjo normo, ki se oblikuje po načelu (ne)sprejemljivosti jezikovnih prvin v kontinuiranem časovnem razvoju na zamejenem zemljepisnem območju. Osnove teh sistemov na glasoslovno-naglasni, leksično-besedotvorni in oblikoslovni ravni so z namenom geolingvističnega prikaza v obliki nacionalnega lingvističnega atlasa, tj. SLA, povečini zbrane, gradivo pa hrani Dialektološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.¹³ Kljub načrtnemu zbiranju je gradivo zaradi različnih vzrokov v posameznih raziskovalnih točkah nepopolno (na karti označeno s križem)¹⁴ ali še nezapisano (številka kraja je podčrtana), še vedno pa dovolj povedno,¹⁵ da kartirano pokaže na (nekdanja?) žarišča in tipe inovacij, ki se iz narečne zvrsti lahko preko vmesnih govorjenih različic širijo tudi v knjižno zvrst, pri čemer pa ni izključena obratna smer vpliva, kakor tudi ne možen nastanek inovacij v nesistemskih govorjenih različicah, tj. pokrajinskopogovornih, v katerih je jezikovno »dogajanje« zaradi raznolikih zunajjezikovnih vplivov najbolj razgibano (prim. ugotovitve iz ankete in korpusov).

3.1 Na osnovi odgovorov na vprašanja 594 *kje*, 595 *kod*, *od kod*¹⁶ in 596 *kam* iz Vprašalnice za SLA smo lahko preko prevzema oblike, vloge in pomena enega vprašalnega zaimka namesto drugega/drugih v nekaterih krajevnih govorih ugotavljali ponostavljanje sestava vprašalnih prislovnozaimensko izraženih prostorskih razmerij in jih zaradi boljše preglednosti prikazali na zbirni jezikovni karti. Čeprav so mestoma areali določenega tipa posplošitve že izoblikovani, smo se zaradi mnogih razpršenih in sistemsko različnih posplošitev odločili za znakovno in ne morda za kombinirano znakovno-izoglosno-napisno tehniko kartiranja. Sistem znakov, razviden iz legende na karti, je izbran po dveh načelih: stopnja zapolnitve znaka s črnilo predstavlja sto-

¹² Obliko *kōdik/kūdik* kot edino vprašalnico (zaimek *ki* pri njem nima prostorskega pomena) navaja tudi RAJH (2010: 95).

¹³ O zgodovini nastajanja atlasa, ureditvi gradiva, vprašalnici, mreži raziskovalnih točk glej več v Benedik 1999 in na internetnem naslovu <http://sla.zrc-sazu.si/>, kjer je dostopen tudi 1. zvezek SLA v celoti.

¹⁴ Ponekod je bilo iskano obliko moč najti pri odgovorih na druga vprašanja; v teh primerih je na karti označena z zvezdico desno od številke kraja, ki je v legendi pojasnjena kot rekonstruirana narečna oblika.

¹⁵ Zapisano in popolno v smislu podanih odgovorov na vsa tu kartirana vprašanja je bilo v 326 krajevnih govorih od 416, vključenih v mrežo raziskovalnih točk.

¹⁶ Žal ne tudi *do kod*.

pnjo posplošitve določenega vprašalnega zaimka (najmanjša zapolnitev predstavlja delno posplošitev, tj. v obliki dvojnice namesto ene od prvotnih, npr. *kod*, *kje* za *kod*; polovična popolno posplošitev enega od zaimkov namesto drugega, npr. *kje* za *kod*; poln znak pa posplošitev enega od zaimkov namesto dveh drugih, npr. *kje* za *kod* in *od/s kod*),¹⁷ oblika znaka pa predstavlja posplošujoči se vprašalni zaimek (štirikotnik *kje*, oval *kod* in »sonček« *kam*). Prazen krog imajo govori, ki so tridelni sistem izražanja prostorskih razmerij ohranili.¹⁸

3.2 Legenda istočasno z razlago znakov na karti prikazuje tudi stopnjo in tip posplošitve oz. razširitev rabe in pomena določenega zaimka (oziroma njegove oblike),¹⁹ ki so možne prav pri vseh zaimkih (*kje*, *kod*, *kam*), vendar je najbolj prodorna oblika vprašalnega zaimka za mestovnost *kje*, najmanj pa za smernost *kam*.²⁰ Posplošitev oblike enega od zaimkov tvori poseben tip – torej imamo tri tipe –, s sedmimi za *kje*, dvema za *kod* in tremi podtipi za *kam* glede na to, katerega od vprašalnih zaimkov kakšna oblika nadomešča.

3.2.1 PVPZ za mestovnost *kje* je edini, ki lahko poleg drugih nadomesti vprašalni zaimek za ciljnost *kam* (resda le v rezijanski T058 Osojani). Posplošitev *kje* za *kod* in *od/s kod* (ne pa za *kam*) je v narečnih govorih redka, zabeležena v štirih prostorsko oddaljenih govorih (koroški severnopohorski T050 Sv. Primož na Pohorju, primorski notranjski T150 Tatre, dolenski T235 Lipsenj in štajerski zgornjesavinjski T313 Meliše), ki se jim pridružujejo še štiri točke z dvojničnimi oblikami za vse zaimke razen za *kam* (primorska briška T085 Kozana, rovtarska poljanska T179 Lučine, štajerski zgornjesavinjska T314 Dobrova in južnopohorska T358 Pivola). Zamenjava PVPZ *kod* s *kje* v predloženem zaimku *od/s kod*, ki izraža oddaljevanje od cilja, je zgoščena na jugozahodnem in južnem delu slovenskega govornega območja, tj. v primorskem istrskem narečju, v več točkah notranjskega, kraškega in briškega narečja ter tudi v treh belokranjskih točkah, dve pojavitvi pa sta razpršeni v dolenski NS (dolenjska T230 Borovnica in kostelska T279

¹⁷ Posplošitve ene oblike namesto vseh drugih nismo ugotovili.

¹⁸ V skladu z naslovom in s tem namenom karte, tj. prikazati posplošitev določenih vprašalnih zaimkov oz. njihovih oblik na druge pomena in vloge, je bilo treba nujno zanemariti zelo raznoliko narečno glasovno-naglasno podobo, deloma celo besedotvorno (nekatero specifične prekmurske oblike), in jih upoštevajoč glasoslovne narečne razvoje izvesti na skupno glasovno izhodišče, ki se (spet z izjemo prekmurskih *ked* in *kama(n)*) večinoma prekrije s knjižno podobo. Nekaj narečnih glasoslovnih podob obravnavanih zaimkov v poenostavljenem zapisu je navedenih že pri obravnavi izvora oblik v predhodnem, nekaj pa pri obravnavi ankete v naslednjem razdelku. Vsak od obravnavanih zaimkov je predviden tudi za posamičen geolingvistični prikaz – v drugem prispevku ali v enem od zvezkov SLA.

¹⁹ V svoji prvotni vlogi je v krepkem tisku, v nadomestni pa v krepkem ležečem tisku, navedba npr. **kje**; *kje*; *od/s kod*; *kam* pomeni, da *kje* v nekem govoru poleg mestovnosti izraža tudi linijo usmerjenega premikanja (in razmeščenosti) in tako nadomesti *kod*; navedba npr. **kje**; *kod*, **kje**; *od/s kod*; *kam* pa pomeni, da se *kje* pojavlja kot dvojnica *kod*.

²⁰ Opažamo veliko razliko s sosednjim srbohrvaškim jezikom (poimenovanje je genetolingvistično), v katerem se po ugotovitvah S. KORDIĆ (2004: 118–19) v govornem in pisnem jeziku (po korpusnih raziskavah) razširja raba vprašalnih zaimkov zlasti *kuda* in manj *gd(j)e* in izpodriva rabo vprašalnega zaimka za ciljnost *kamo*; avtorica hkrati opozarja, da proces ni nov, saj širjenje oblike *kuda* beležijo slovarji že od 17. stol. dalje, oblike *gd(j)e* pa celo od 16. stol., zato nasprotuje novejšim »cenzorskim prijemom« na Hrvaškem, ki se trudijo vzpostaviti prvotno razlikovanje.

ročansko *čōi*. SNOJ v današnji glasovni podobi *kjē j* razlaga kot umetno vpeljan po obliki *tjā*, ki se narečno glasi *kē*, in navaja starejše knjižne in narečne različice: za 16. stol. *kej*, *gdi*, *ki*, narečno *kē*, *dē*, ki se je razvilo iz *kьdē (2003: 273).

2.2.1.2 Zaimenska oblika *kej* nastopa od prve Trubarjeve knjige v 37 besedilih vseh avtorjev 16. stol., kot vprašalni zaimek pa v 33 (*Besedje* 2011: 178–79). Alasia da Sommaripa (1607) ima zahodno različico *ki* (doue.i. vbi. ki (F2b)), Svetokriški (SNOJ 2006: 389) pa oblike *kej*, *kje* in *kij*, tudi *ke* (kazalka h 'kje', kjer ni zgleđa). Pohlin in Vodnik v slovnici navajata le obliko *kje*, Kopitar *kėj* in *kje*, Gutsman ima v slovnici (1777) le *kje*, v slovarju (1789) pa le *kei*, *čei* (OREL 2001: 44), vzhodnoštajerski pridigar Šerf (1835) ima obliko *kde*, Dajnko v slovnici (1824) *kdē*, prekmurski prevajalec Š. Kūzmič (1771) *gde* 'kje, kam', *Slovar stare knjižne prekmurščine gde* z dvojnico *gē* le pri Š. Kūzmiču (1754) (NOVAK 2006: 92). Pleteršnikov slovar (1894–95) vsebuje izrazno bogato narečno paletu prislovnih zaimkov, ki se med seboj tudi kombinirajo ali so tvorbeno sestavina nedoločnih, oziralnih, poljubnostnih, nikalnih prislovov, veznikov itd., ki so jih upoštevali tudi omenjeni jezikoslovci. V njem se pojavljajo nekatere različice zaimka *kje*: vzhodnoslovensko *gde/kde* z navedbo Trubarjeve *gdi* 'kjer', *kje* nastopa tudi v zvezah z ostalimi vprašalnimi prislovi v pomenu nedoločnosti v besedilih 16. in 17. stol. (*kje kdo/kjekdo* 'kdo', *kje kaj kaj* 'nekaj', *kje kam* (prim. *Besedje* 2011: 181–82)).

2.2.2.1 Vprašalni in nedoločni zaimenski prislov *kam*, redko *kamo*, v II. *Brižinskem spomeniku kamo*, v 16. stol. *kam*,⁹ *kamo* (Krelj 1567) in *kamoj* (Bohorič 1584 in Megiser 1592, 1603) (*Besedje* 2011: 172–73) Bezljaj izvaja iz psl. *kamo »quo«, tvorjeno iz ka- in členice -mo, in navaja reference o izgubi te vprašalnice v slovanskih jezikih. MATASOVIČ predvideva psl. obliki *kāmun ali *kāma, kar je najverjetneje okamnili tožilnik ednine (tožilnik cilja) osnove *kāma- iz ide. *k^weh₂-mo- (2008: 249). Bajec prekmursko obliko *kama* razlaga z analoškim -a po drugih prislovih, poleg te navaja še varianto *kamoj* s členkom -j (Megiser, belokranjsko) (BAJEC 1954: 200). KOPEČNÝ (1980: 340) pri *kamo* s primarnim lativnim pomenom (gibanje k mestu) ne navaja slovenskih narečnih oblik.

2.2.2.2 V 16. stol. se *kam* pojavlja v 17 besedilih pri vseh avtorjih razen Tulščaku (*Besedje* 2011: 185). Alasia s *kam* izraža tako smer kot pot (doue ? i. quò. cam (F2b)). Pri Svetokriškem (1691–1707) je oblika *kam* vprašalna in oziralna 'kam, kamor' (SNOJ 2006: 372). V slovnicih ni posebnosti, v besedilih ima Šerf narečno obliko *kama*, Kūzmič pa *gde* (OREL 2001: 44), v prekmurskem knjižnem jeziku *kama* z dvojnico *kam* (Sijarto, Agustič (1876) (NOVAK 2006: (171)). Pleteršnik navaja za *kam* še prekmursko različico *kama* in novoknjižno *kamo*, prevzeto po južnoslovanski prvotni obliki.

2.2.3.1 Glede izvora vprašalnega prislova *kod* »ubi, quā viā, quo loco« Bezljaj ugotavlja, da je izpeljan iz zaimka *kь- (razložen pri *kdo* kot adverbialno okamnel

⁹ Oblika *kam* se v 16. stol. pojavlja kot vprašalni prislov v 20 besedilih, v 18 kot nedoločni prostorski, v 9 kot oziralni in v 7 kot poljubnostni (*Besedje* 2011: 173).

sklon *k (*ide. *k^ui-s) (BEZLAJ 1982: 27)) ter navaja različne razlage jezikoslovcev. KOPEČNÝ (1980: 371–76) za vseslovanski zaimenski prislov iz oblik *kǫdĕ* (slovensko *koder* < *kǫdĕ-že*), *kǫdu*, *kǫdy* (slovensko narečno *kodi*), *kǫda* (slovensko *koda* in *kodaj*) podaja slovensko obliko *kod*, sh. *kud* in kašubsko *kǫd* (*kǫdka*, *kǫdkǫ*) (prav tam: 371), skrajšano iz katerekoli od navedenih oblik.¹⁰ Omenja, da so pri tem prislovu izkazani vsi trije pomeni in lahko zamenjuje tudi *kje* in *kam*, za 'kam' ne v zahodnoslovanskih jezikih in slovenščini, za 'kje' je razširjen v poljščini, makedonščini in bolgarščini (prav tam: 373–74). SNOJ ima psl. oblike *kǫdŷ, *kǫdǫ, *kǫdĕ, *kǫdĕ, ki vsebujejo ide. vprašalni zaimek *k^uo- ali *k^uu-, in pripone *-nd^he (ki je izvorno različica pripone *-d^he, znane v ide. *k^uu-d^he, psl. *къде* 'kje'), kar se je lahko razvilo iz ide. *k^uu-nd^he ali *k^uu-nde 'kam, kod' (2003: 288). Babič navaja značilne prislovne pripone, ki so se v stari cerkveni slovanščini dodajale zaimenskim korenem za različno določitev osnovnih zaimenskih pomenov, npr. za mesto pripone *-de*, ki »zaznamuje mesto glagolskega dejanja ali stanja«, *-amo*, tudi *-ĕmo*, *-ǫdu*, tudi *-ǫdĕ* s pomenom smeri premikanja, prva prvotno za približevanje (h komu ali čemu), druga za oddaljjevanje (od koga ali česa), kasneje obe za približevanje, druga s predlogom *otъ* tudi za oddaljjevanje (*kamo* 'kam', *kǫdu*, *kǫdĕ* 'kod', *otъ kǫdu* 'od kod' (BABIČ 2003: 223). MATASOVIĆ izvaja psl. *kundǫ, kar je okamneli orodnik ednine osnove *kunda-, iz ide. k^wu-nd^h-oh₁ (2008: 249).

2.2.3.2 Bajec poleg *kod* zabeleži še varianto *koda* (pod vplivom *къда* jo ima Krelj), *kodaj* (Kastelec), *kodi* (vzhodnoštajersko), *ked* v osrednjih narečjih izvaja iz *ké* + *d* (< *къде*), v vzhodnih pa s tvorbo po stari dvojnici *ǫ/ę*, kot češko *všudy* in *všady* (БАЛЕС 1954: 201). Osnovi se lahko pritikajo členice za poudarjene oblike prislovov. Členica *-ka* iz zaimenske osnove *къ nastopa v slovanskih jezikih v različnih vokalnih stopnjah (*-ka*, *-ko*, *-ku*, *-ki*, *-къ*, *-ĕe*) in okrepi številne prislove, v obliki *-k* pa se pojavlja samo na vzhodu: *kodik* (*todik*, *tamdik*, *tamtodik ondek/ondak*) (prav tam: 198). Zelo redko členico *-ci* povezuje s prislovi na *-ce* (npr. *izjemce*, *naglavce*, *skrivce*, *slepce*), ki se rabijo predvsem v sh. in slovenskih panonskih narečjih in jih Maretić izvaja iz samostalnikov z obrazilom *-ica* (*iz novice* > *iznovice*). Bajec mednje uvršča tudi prekmurske oblike prostorskih prislovov: *od tec* 'od tod' (< *ted-c(i)*), *od tistec*, *kec* 'kod', *otec*, *od ktereč* 'od kod' (prav tam: 199).

2.2.3.3 V 16. stol. je *kod* tako vprašalni kot nedoločni, oziralni prislov in se pojavlja v 17, 18 in 12 delih, obliko *koda* pa poznata le Krelj in Juričić (*Besedje* 2011: 185). Ablativne zveze *od kod* so izpričane,¹¹ *do kod* pa ne. Svetokriški ima glasovni dvojnici *kod/kot* (ob glagolu *hoditi*), pozna pa tudi predložno rabo *od kot/kod* v stavkih z vzročnim pomenom (SNOJ 2006: 403). Pohlin ne navaja oblike *kod*, umetno tvorjeni sta njegovi predložni obliki, homonimni s časovnima prislovoma *odklej*, *daklej* 'od kod, do kod', ki ju v drugi izdaji opusti. Gutsman v slovnici navaja le obliko *od kod*, v slovarju

¹⁰ »Enako razlago navaja tudi BEZLAJ: »Ni mogoče razlikovati, iz katere oblike psl. *kǫdĕ*, *kǫdu*, *kǫdy*, *kǫda* so današnji refleksi.« (1982: 53).

¹¹ Dalmatin ima v *Bibliji* primere s perlativnim *kod* in *od kod*, npr.: Prg 5,6 DAL Ona negre raunu po poti tiga lebna, nje štopinje fo neobtojezhe, de nevej **kod** gre. – Prd 10,11 Tĕh Norzou dellu nyh řtelhka řtane, ker nevédo **kod** v'Mĕřtu pojti. – DAL Job 38,22Ali je li ři vidil, **od kod** tozha pĕrhaja?

Babno Polje). Širjenje tega areala nakazujejo večinoma v neposredni bližini dvojnične oblike *od/s kod* in *od/s kje* oziroma se te pojavljajo dokaj strnjeno v osrednjem južnem delu dolenskega narečja in morda predstavljajo novo inovacijsko žarišče. Drugi tip posplošitve je zamenjava zaimka *kod* s *kje* predvsem v koroških (južnih ziljskih,²¹ zahodnih rožanskih, dveh obrobni podjunskih in dveh mežiških govorih) in še pogosteje v panonskih narečjih (večina prekmurskih, vsi slovenskogoriški in več severovzhodnih prleških govorov), ki jih povezujejo štajerski južnopohorski govori; za ta podtip posplošitve so sprejemljivi tudi gorenjski govori z manjšima severozahodnim in jugovzhodnim arealom, južnobelokranjska T290 Vinica s takim stanjem je osamljena. Tudi dvojnična oblika *kod* in *kje* za *kod* v prleški T370 Videm ob Ščavnici se nahaja ob arealu brez dvojnice.

3.2.2 PVPZ za izražanje gibanja po prostoru *kod* se lahko posploši za *kje* v treh strnjenih točkah – ena je rovtarska poljanska T180 Leskoviča in dve gorenjski selški T189 Zali Log in T191 Železniki – ali se rabi le še dvojnično – v dveh rovtarskih tolminskih, treh cerkljanskih, eni poljanski in gorenjski selški točki, kar glede na bližino izpeljane posplošitve spet nakazuje širitev areala.

3.2.3 PVPZ za ciljnost *kam(a)* se lahko posploši za *kje* in *kod* v najzahodnejši rezijanski točki T056 Bila, samo za *kod* v dveh prekmurskih (T390 Strehovci in T391 Beltinci)²², in dvojnično za *kod* v kraški točki T097 Solkan.

4 PVPZ v govorjenem jeziku na podlagi odgovorov v anketah

4.1 Anketa Prostorski prislovni zaimki v vašem govoru vsebuje 10 vprašalnih povedi z izpuščenimi PVPZ, ki jih je bilo treba vpisati (možnih je bilo tudi več odgovorov), in eno dvostavno pripovedno poved z izpuščenim prostorskim nedoločnim/poljubnostnim zaimkom. Vprašanja so bila večinoma povzeta po zgledih iz SSKJ in SP 2001.²³ Objekt lokalizacije je v primerih vedno človeški, tj. ogovorjeni, od katerega se pričakuje odgovor, in le izjemoma (11. vprašanje) predmet: (pogovorno): *Do kod si prebral knjigo?* 'do katere strani'. Iskana vprašalnozaimenska oblika pa sprašuje po lokalizatorju in orientirju, ki se nanaša na mesto, območje lokalizacije, cilj, pot ali izhodišče premikanja po prostoru. Anketo so reševali večinoma študenti slovenistike, njihovo število po narečnih skupinah (= NS) zato ni bilo uravnoteženo in rezultati niso številsko primerljivi. Tudi podatki iz (okolice) istega večjega kraja po dveh anketirancev (Višnja Gora, Novo mesto, Metlika) niso vedno ujemalni, kar pomeni, da je raba

²¹ V gradivu pogosta odsotnost oblike za *kod* v ziljskem narečju ima verjetno dva vzroka: (1) v nekaterih krajih se je pod vplivom nemščine izražanje perlativnosti s posebno obliko opustilo in prešlo v neko vrsto opisnega vprašanja (npr. v T001 Brdo pri Šmohorju je navedeno: / (pa čiarän krájô je hò'dô?); (2) v nekaterih krajih zapisovalci oblike *kod* niso navedli, ker je ni bilo, prav tako pa tudi niso zapisali nadomestne oblike *kje* (nar. *čefj*).

²² Beltinški slovar (Novak, Novak 1996) pomena *kod* za *kama* nima, pač pa za *kamor*: **kama** kam? kam, kamor ~ ideš? *Idi, kama si se napóuto!* (60) Navaja pa pomen *kje* in *kod* za *koud*, vendar iz zgledov ni razviden: **koud?** kod, kje; *kóud si ódo? do koud ste šli?* (65).

²³ 1. ___ (stanuješ)? – 2. ___ (hodiš tako dolgo)? – 3. ___ (greš (na izlet))? – 4. ___ (si namenjen)? – 5. ___ (se gre na grad, postajo)? – 6. Ne hodi po gozdu, lahko se ___ zgubiš. – 7. Od ___ (si (doma))? – 8. Od ___ (prihajaš)? – 9. Od ___ (si prinesel rože)? – 10. Do ___ (si prišel)? – 11. Do ___ (si prebral knjigo)?

PVPZ v istem sobesedilu lahko dvojnična ali različna tudi v bližnjem okolju. Anketiranci – vseh je bilo 63 – večinoma niso nosilci sistemskega narečnega govora, zato so pri njih predvidljive interference rabe iz drugih okolij zaradi migracij in vpliv knjižne rabe zaradi pisne oblike podajanja odgovorov. Tudi sama vprašanja delno omogočajo izražanje pomensko različnih prostorskih razmerij: *Kod/Kje/Kam hodiš tako dolgo?*; *Kje/Kam/Kod se gre na grad, postajo?*, čeprav se sprašuje po poti.

4.2 Rezultati ankete so predstavljeni v preglednici, navpično členjeni po NS z dodanim ljubljanskim (= lj.) pogovornim (= pog.) jezikom, ki so ga anketiranci poimenovali z oznakami narečje, ljub. mestni govor, osrednjeslovensko ljub.-o oz. dolenjsko, gorenjsko.²⁴ Vodoravno so zapisani PVPZ za tri prostorska razmerja ter posebej še za izhodišče in cilj poti. Številski podatek ob NS pomeni število izpolnjenih anket, ob zaimku pa število enakih odgovorov. Pomišljaj označuje, da ni bilo odgovora ali zapisane vprašalnice. Odgovori so razporejeni po pogostosti vprašalnice. Oblike s *kod*, ki v rabi upadajo, so zapisane okrepjeno.

SKJ	Gor. 8	Dol. 15	Rovt. 4	Prim. 13	Štaj. 12	Pan. 4: vzhšt. 1, pkm. 3	Ljub. pog. j. 7
kje Kje stanuješ?	kje 7 ke 1	kje 12 kej/kje 1 kje/ki 1 kje/kod 1	ki 2 kje 1 kuod 1	kje 7 ki 4 kje/ki 1 kod/kje 1	kje 7 ki 2 kje/ki 2 kje/kod 1	ki 1 ge 3	kje
kam Kam greš na izlet?	kam (kdaj 1)	kam	kam	kam	kam	kam 1 kama 1 kaman 1 – 1	kam
Kam si namenjen?	kam	kam	kam	kam	kam	kam 1 kama 2 kaman 1	kam
kod Kod hodiš tako dolgo?	kje 6 kod 2	kod 7 kje/kod 3 kje 4 kej/kje 1	kod 2 kuod 1 ki 1	kje 5 ki 3 kod 2 kod/kje 1 ki/kwod 1 ki/kje/kod 1	kje 5 ki 2 kod 5	ki 1 ge 3	kje 3 kje/kod 3 kam 1
Kod se gre na grad/ postajo?	kje 8	kje 6 kej/kje 1 kod 2 kje/kod 3 kam 3	ki 2 kod 1 kuod 1	kje 5 ki 2 kje/ki 1 ki/kje 1 kam 1 kod 2 kje/kod 1	kje 4 ki 2 kod 2 kje/kod 1 kod/kam 1 kdaj 1 kok 1	ki 1 ge 2 – 1	kje 6 kam/kje 1

²⁴ Govorcev iz koroške NS in mariborskega mestnega govora ni bilo.

SKJ	Gor. 8	Dol. 15	Rovt. 4	Prim. 13	Štaj. 12	Pan. 4: vzhšt. 1, pkm. 3	Ljub. pog. j. 7
Ne hodi po gozdu, lahko se kod/kje zgubiš.	kje 6 kje1 kje/kod 1	kje 12 kje/ki 1 kod 1 – 1	ki 2 kod 1 kuod 1	kje 7 ki 4 ki/kje 1 kod/kje 1	kje 8 ki 1 kje/ki 1 kje/kod 1 kam 1	ki 1 ge 3	kje 7
od kod Od kod si (doma)?	od kje 3 kod 2 kje/kod 3	od kje 7 iz kje 1 od kej/kje 1 od kod 6	od kod 2 kuod 1 (DT) ki 1 (Potok)	od kje 4 ki 3 ki/kje 1 kod 4 kwod/ki 1	od kod 6 kje 3 ki 1 kod/kje 1 kje/kod 1	od ki 1 ge 2 kejc 1	od kje 2 kje/kod 2 kod/kje 1 kod 2
Od kod prihajaš?	od kje 6 kod 2	od kod 12 kje 2 iz kje 1	od kod 3 kuod 1 (DT)	od kje 5 ki 5 kod 3	od kod 9 ki 1 kod/kje 1 kje/kod 1	od ki 1 ge 2 kejc 1	od kje 3 kod 3 kje/kod 1
Od kod si prinesel rože?	od kje 6 kod 2	od kje 7 od kej/ kje 1 iz kje 1 od kod 6	od kod 2 kuod 1 ki 1 (Potok)	od kje 5 ki 2 kje/ki 1 kod 4 ki/kwod 1	od kod 7 kje 1 ki 1 kod /kje 2 kje/kod 1	od ki 1 ge 2 kejc 1	od kod/kje1 kje/kod 1 kod 2 kje 3
do kod Do kod si prišel?	do kam 5 kje 1 kje/kam 2	do kod 5 kje/kod 2 kje 4 kej/kje 1 kam 2 kam/ kod 1	do ki 1 kje 1 kam 1 kuod/ kam 1	do kam 6 kje 3 ki 2 kje/ki 1 kwod 1	do kam 6 kod 2 kje 1 kje/ kod 1 kod/kje 1 kod/kam 1	do ki 1 ge 2 kama 1	do kam 6 kje/kam 1
Do kod si prebral knjigo?	do kam 5 kje 3	do kje 7 kej/kje 1 kod 4 kam/kod 1 kje/kod 2	do ki 1 kam 2 kuod 1	do kje 5 ki 5 kje/ki 1 kod 1 GO kje/kod 1	do kam 6 kod 2 kod/kam 1 kje 1 kje/kam 1 kod/kje 1	do ki 1 ge 2 kama 1	do kam 3 kje 3 kje/kam 1

Preglednica 2: *Kje, kam, kod, od kod, do kod* po podatkih iz govornjenega jezika v anketi.

4.3 Tridelni snop PVPZ in njihovih komplementarnih kazalnih ustreznih, ki se razlikujejo glede na prostorske kategorije umeščenosti v prostoru (statična lokalizacija: *kje*), premikanja v določeno smer ali do določenega cilja (dinamična lokalizacija: *kam, do kam*), gibanja ali razporejenosti po prostoru, premikanja od začetne ali do končne točke (*kod, od kod, do kod*), ohranjen v normi sodobnega slovenskega knjižnega jezika (v slovnici, slovarju in pravopisu), se skoraj ne izkazuje več v govorjeni rabi in se posledično izgublja tudi v pisnem jeziku. Vprašalna zaimka *kje* in *kod* sta z različno pogostnostjo in v različnih govorih medsebojno zamenljiva, večinsko vlogo prevzema *kje*. Najbolj enotno se izraža dinamično prostorsko razmerje usmerjenosti (*kam*), ki se sobesedilno prenaša tudi na statično in zlasti na ciljno sestavino (*do kod* → *do kam*). Opazen upad rabe zaimka *kod* v gorenjskih govorih in ljubljanskem pogovornem jeziku je razviden tudi iz ankete.

4.3.1 Za PVPZ statične lokativnosti *kje* je izkazana dokaj enotna raba glasovnih različic s prevladujočo knjižno izrazno podobo in z redkimi glasovnimi variantami (z onemtivijo *j* v *ke* je zapisana le enkrat v gorenjski (Tunjice pri Kamniku), ki jo poznamo tudi v ljub. pog. jeziku, a ni bila zapisana, z asimilacijo v *ki*: v rovtarski v 2 odgovorih od 4 (Žiri, Potok v o. Idrija, v Poljanski dolini pa ostaja *kje*), v primorski (Divača, Vipava, Ajdovščina v eni anketi, v drugi je *kje*),²⁵ štajerski (le enkrat kot dvojnica s *kje*) in vzhodnoštajerski (Gibina v o. Razkrižje), ter z dvojnico s *kje* v Beli krajini (Križevska vas pri Metliki). Pričakovana različica *kej* dvojnično s *kje* v dolenski. NS se pojavi le v cerkniškem govoru, kar bi kazalo na močan vpliv knjižne oblike. V Prekmurju enotno prehaja iz *gde* ali *kje* v *ge*, kar je tudi oblika v področnih narečnih slovarjih. PVPZ *kod* ga zamenjuje le v eni anketi v vseh primerih s *kje* v rovtarski NS (Dolenja Trebuša, o. Tolmin, = DT), sicer *kod* nastopa po enkrat kot dvojnica s *kje* še v dolenski (Sp. Brezovo pri Višnji Gori, a v Višnji Gori ostaja *kje*), primorski obsoški (Drežnica, o. Kobarid) in štajerski (Zagorje ob Savi) NS.

4.3.2 Enotna raba je izpričana pri PVPZ za usmerjenost gibanja k cilju (*kam*), ki se ob glagolih *iti* in *biti namenjen* ne nadomešča z drugimi vprašalnicami. Njegova glasovna podoba se razlikuje le v prekmurskem narečju (*kama* (Tišina, Filovci), *kaman*²⁶ (Turnišče)). Raba zaimka se povečuje tudi namesto vprašalnic *kje* in *kod* ali ob njiju kot dvojnica (ob glagolu *iti* (*Kam se gre na grad, postajo?*) predvsem v dolenski, *do kam priti/prebrati* pa v gorenjski, štajerski NS in ljub. pog. jeziku, ob *priti* večinsko tudi v primorski NS, posamično tudi drugod.

4.3.3 PVPZ *kod* se (razen v zgoraj omenjenih krajih tolminskega narečja (*kuod*), variantno s *kje* v krajih Z-dolenskega, obsoškega in zasavskega narečja, kjer nastopa v mestovnem pomenu) uporablja za izražanje gibanja po prostoru (*hoditi, iti kod*), vendar ga v govorih pogosto zamenjuje *kje*, vedno v panonski, večinoma v gorenjski NS ter v ljub. pog. jeziku. PVPZ *kod* prevladuje le v dolenski NS, a ne v vlogi ne-

²⁵ Glede na podatke iz etimoloških slovarjev in iz gradiva za SLA ni zastopana primorska glasovna varianta *či*.

²⁶ Oblika *kaman* je izkazana tudi v Slovenskih Goricah (v Črešnjevcih, Negovi in dvojnično s *kan* v Spodnjih Ivanjcih in Radencih (KOLETNIK 2001: 179–81).

določnega zaimka, razen ene pojavitve, deloma v rovtarski, razen žirovsko (*ki*, a *od kod*), drugod je razmerje v vseh povedih v prid *kje* (npr. v primorski 11 : 5, v štajerski 7 : 5). PVPZ *kam* ga redko zamenjuje ob glagolu *iti* (po poti), razen na vzhodu in na Gorenjskem. Za izražanje premikanja iz začetne točke (*od kod*) se pojavlja v vseh NS še *od kje*, v panonski narečni skupini pa *kje* prevlada, razen v enem govoru (Tišina) z obliko *od kejc*. Za gibanje do končne točke (*do kod*) pa ni rabljen v gorenjski, panonski NS in lj. govoru, najpogostejši pa je v dolenski (raba *do kod priti* prevladuje), nato v štajerski, redke v primorski in rovtarski NS (v govoru Dol. Trebuše, v ostalih treh krajih ga nadomešča *kje* z varianto *ki* (1) in *kam* (2)).

4.4 Anketa med 63 študenti slovenistike (1. in 3. letnik 1. stopnje in 2. letnik 2. stopnje) je pokazala rabo raznovrstnih oblik PVPZ v isti NS kot tudi med njimi, številne dvojnice pri istem govorcu in veliko stopnjo medsebojne zamenljivosti PVPZ, kar je lahko posledica vpliva knjižnega jezika na govorjeni kod in obratno, nihanja med rabo PVPZ *kje* in *kod* v določenih zvezah in posploševanja enega izmed njiju, kar se ujema z narečno sliko po gradivu za SLA.²⁷ V njem je tristopenjski sestav bolj ohranjen zaradi izbire govorcev, ki jim je (bil) sistemski narečni govor osnovni/edini kod, in tudi zaradi dve- ali tristopenjske generacijske razlike.

5 Raba zaimka *kod* v korpusu Gigafida

5.1 V korpusu Gigafida je za *kod* (prislov) pridobljenih 33.730 konkordanc, od tega večina (26.335) za *od kod*, precejkrat s splošnim oz. abstraktnim lokalizatorjem v vzročnostnem pomenu (*ideja*, *pojavi*, *osnova*, *inspiracija* ...), izvora (*ime*) in samo 2267 zapisov za *do kod*, predvsem ob glagolih *iti*, *priti*, *smeti*, (*pri*)*peljati*, *seči/se-gati* in drugih: *nadzirati*, *imeti prav*, *osamosvojiti se*, *biti posneto*, *zmoči*, *morati*, *do/po/s-pustiti*, *poznati*, *izzivati*, *sleči se*, *upati si*, *razrasti se*, *pasti*, *potekati*, *prebiti se*, *prevažati*, *razširiti se*, *spoštovati* itd. Število je dejansko precej manjše, saj je med primeri za *kod* opaziti (v približno 5000 pojavitvah) precejšen delež oblik, ki ne sodijo k prislovu, ampak so z njim enakopisne: pojavlja se tako Nsg/Asg samostalnika *kod-a* m., Gpl samostalnika *koda-e* ž., južnoslovanski predlog *kod* 'pri' ter neredko veznik *kot*, pomotoma zapisan z *-d*, primerov za PVPZ *kod* pa je med 1000 pojavitvami manj kot 2 odstotka (okoli 15 zapisov), nastopa ob glagolih premikanja po prostoru (*hoditi*, *potikati se*, *voziti*, *muditi se*, *sprehoditi se*; *ogniti se*), v zvezah *kod in kam*, *ne kod ne kam*, *kdove kod* ipd. *Kod* se pojavi tudi namesto PVPZ *kje*: »Šele tiskovna agencija UPI je ugotovila, kod so skrajneži, ki že dve leti čakajo na sojenje, in koliko jih je«. (*Dnevnik* 2004).²⁸ Dodatno pomemben je časopisni zgled, ki parafrazira neustaljeno

²⁷ V anketi so bili prikazani tudi odgovori za kazalne prislovne zaimke, ki tudi izkazujejo poenostavitev na glasovne in besedotvorne različice zaimkov *tu*, *tam* za mestovnost in *sem*, *tja* za ciljnost ter na dvostopenjsko prostorsko razmerje glede na oddaljenost (z izjemo primorske NS z obliko *ondi* in z redko pojavitvijo posebne oblike *tod* za pot in razmeščenost).

²⁸ Glede na besedilno vrsto je zaradi neuravnoveženosti korpusa slaba polovica primerov iz časopisja (15.911), revij (7.821), interneta (6.576), manj iz leposlovja (1.662) in stvarnih besedil (1.521), še večji delež časopisja je izkazan npr. pri *do kod* (1427 od 2267), iz stvarnih besedil pa je le 77 in iz leposlovja 36 zadetkov. Primerov za *prebrati do kod* v Gigafidi ni.

(SSKJ ¹) oz. nepravilno (SP 2001) rabo prislova *od kje* za izražanje izhodišča oz. izvora dejanja:

*Še najbolj seveda varčujejo pri lektorjih. Saj veselje do slovenščine sicer imajo, drugače se v oddaji Preverjeno ne bi lotevali takšnih tem, kakršna je zakon o javni rabi slovenskega jezika. Toda da bi se tudi njih samih kaj dosti prijelo, nismo opazili. Voditeljica Alenka Arko, na primer, se je vztrajno spraševala, **od kje** prihajajo ti pojavi (namesto **od kod**)²⁹ [...] (Revija Hopla, 2006, neznani novinar).*

5.2 V 20. st. nedovoljena zveza *od kje*,³⁰ se v korpusu pojavljajo dokaj pogosto: 3642 pojavitev (*od kje biti doma, od kje vzeti, jemati, imeti, potegniti ...*, tudi z izpustom vezi v pomenu vzročnosti, izvora: *od kje (biti) ideja, od kje vam to, od kje tebi informacije* ipd.).³¹ Pogovorna raba predložne zveze *iz kje* se pojavlja v korpusu Gigafida v manjšem obsegu (307 zadetkov, v glavnem iz interneta, le 10 iz časopisov, 1 iz leposlovja). Npr.: »Čakala sem na vprašanje '**Iz kje** pa si?', da je vedel, **iz kje** sem; – kaj misliš **iz kje** denar vseh teh projektov????; Me prav zanima **iz kje** ste pa to pobrali... – o liberalnem gospodarstvu zelo neradi govorimo. Čeprav vsi vemo **iz kje, od kod** ta kriza prihaja.«

6 Raba zaimka *kod* v korpusu govorjene slovenščine GOS

V korpusu GOS je pojavitev zaimka *kod* manj kot 52 (nekaj zadetkov sodi še k samostalniku *kod*-a m. (2) in 1 iz južnoslovanskega prostora je predlog *kod* 'pri'), npr. v ljubljanski regiji 7: 4 *od kod*, 1 *do kod* in 2 *kod*, 1 primer ne ustreza, v mariborski 4 *od kod* (2 primera ne ustrežata), Radio City 1, Radio Maxi, Recal (Ljutomer, SV-Slovenija) 1, samostojno se *kod* pojavlja redko (*a veš kod sva pušala avto* (Ljubljana, zasebni nejavni diskurz, nad 60 let); *a veš de smo šli kje*³² (*ime*) *kod smo šli v bistvu eno uro smo se vozil* 2. govorec *eee na po Iški cesti* (krška regija, zasebni nejavni diskurz, pogovor med 2 starejšima prijateljicama (35–59 let)); *kod ste šle čez Podvrh*), prevladuje v predložni zvezi *od kod*, predvsem s Koroške: moderirani pogovor na koroškem radiu (2), slovenjgraška regija (9), pogovor med prijatelji (*ne vedeti, od kod (imeti)*) (6), celotnoslovensko (9) iz moderiranega pogovora na TV (7) in Radiu (2), pogovor med prijatelji (Ljubljana: *od kod je pa nastala ta dvojina*), murskosoboška (2): *od koj, od kod*). *Do kod* se pojavi le v 2 primerih: *do kod smo prišli* (Ljubljanska regija, fakultetno predavanje), *do kod ste vi mene slišali* (Mariborska regija). Govorci so večinoma starejši od 35 let oz. je starost neznana, 12 je mlajših. Prvi jezik govorcev je razen v 3 primerih slovenščina.

²⁹ Okrepljen zapis sta dodali avtorici.

³⁰ Raba predložne zaimenske zveze z ablativno pomensko sestavino izhodišča, izvora *od kje* je v normativnih priročnikih odsvetovana, *do kje* pa ni navedena: v SSKJ ¹ je označena samo kot neustaljena, v SSKJ ² (2014) pa ni več označen, v SP 2001 pa kot nepravilna. V SP 1950 in 1962 sta kot nedovoljeni za knjižni jezik označeni obe zvezi: **od kje* od kod, **do kje* *do kod* (1950: 277).

³¹ Glede na vrsto besedil prevladujejo na internetu (2.696), nato v časopisih (469), revijah (363), manjši delež pa je v leposlovju (49) in stvarnih besedilih (36).

³² Na posnetku se sliši *ke* 'tja'.

7 Zaključek

7.1 Gradivo za SLA glede posplošitve ene od oblik obravnavanih zaimkov izkazuje stanje, iz katerega lahko razberemo predvsem prodornost oblike *kje* z dvema osnovnima težnjama: (1) da nadomesti *kod* v predložni zvezi *od/s kod > od/s kje*, kar je možno zato, ker je dinamičnost izražena z usmerjevalnim(a) predlogom(a) *od/s 'iz, z/s'* in (2) da nadomesti izražanje razmeščenosti zaimka *kod* z izražanjem mestovnosti, od koder je le še korak do popolne zamenjave, tj. tudi izražanja gibanja po prostoru.³³ Prva težnja se širi (se je širila?) od skrajnega jugozahoda in juga, druga pa od severovzhoda in severa.³⁴ Veliko bolj zamejena je posplošitev zaimka *kod* za *kje*, izpričana v zahodnem delu rovtarske NS in prehodnem gorenjskem selškem narečju. Vzgib za to posplošitev je verjetno frekvenca oblike v predložnih zvezah (*od/s kod*). Zlasti glede na rezultate ankete preseneča razmeroma veliko število govorov v vseh NS z ohranjenim tridelnim sistemom izražanja prostorskih razmerij.

7.2 V govornem jeziku je iz besedilnih zgledov v primerjavi z gradivom za SLA ugotovljena živahnejša izmenjava vseh treh PVPZ. Upada predvsem raba PVPZ *kod*, ki izkazuje najštevilnejšo zastopanost in prepletenost prostorskih pomenskih sestavin, a ga v prekmurskem narečju ne poznajo (razen v obliki *odkec* 'od kod'). Zamenjujeta ga mestovni *kje* in smerni *kam* (pri istih govorcih nastopata tudi dvojnično), ali pa se njegova raba omejuje na izražanje izhodišča dejanja (*od kod*), pretežno v pomenu izvora/vzročnosti glagolskega dejanja. Pomensko ga s *kje* povezuje sicer redko izražena mestovnost (statičnost), s *kam* usmerjenost (dinamičnost), odpravlja pa se specializacija s sestavino razmeščenosti v prostoru in usmerjenega gibanja po prostoru (perlativnosti), pri dodani ablativni in adlativni sestavini (*od kje, do kje*) pomen že eksplicitno izražata predloga in oblikovno razlikovanje ni nujno (*kod* → *kje*, podobno tudi *tod* → *tu, ondi/onod* → *tam; od kod* → *od/iz kje, do kod* → *do kje, vzporedno od/do tod/ondod* → *od/do tam*). Nasprotno se na nekaterih področjih (rovtarske NS, posamično dvojnično tudi dolenjske, primorske, štajerske) *kod* posplošuje na izražanje umeščenosti v prostoru in zamenjuje PVPZ *kje*. Smerni *kam* se ohranja in redko prevzema vlogo zaimkov *kje* in *kod*, razen za ciljno mejo (*kod* → *kam, do kod* → *do kam*).

³³ Da je zamenjava *kod > kje* enostavnejša od zamenjave sestavine *kod* v *od/s kod > od/s kje*, nam potrjujeja večji areal prvega in število dvojnic: 2 za prvi in 17 za drugi primer.

³⁴ Lahko bi pomislili na možen vpliv stičnih romanskih in germanskih jezikov, vendar vsaj sodobna italijanščina in nemščina pomena *kje* in *kod* izražata z isto obliko (it. *dove?, per dove?*; nem. *wo?*); ta je tudi sestavni del drugih prostorskih vprašalnih zaimkov (it. *dove?, per dove?*; nem. *wohin?* kam' in it. *dove?, da dove?*; nem. *woher?* 'od kod').

VIRI IN LITERATURA

- Kozma AHAČIČ, Andreja LEGAN RAVNIKAR, Majda MERŠE, France NOVAK, 2011: *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (= *Besedje*). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Gregorio ALASIA DA SOMMARIPA, 1607 [1993]: *Vocabolario italiano, e schiauo*. Videm, Ljubljana: DZS.
- Vanda BABIČ, 2003: *Učbenik stare cerkvene slovanščine*. Ljubljana: ZIFF.
- Anton BAJEC, 1954: Prislovni paberki. *Slavistična revija* V–VII/1. 195–226.
- Francka BENEDIK, 1999: *Vodnik po zbirki narečnega gradiva za Slovenski lingvistični atlas (SLA)*. Ljubljana: Založba ZRC.
- France BEZLAJ, 1982: *Etimološki slovar slovenskega jezika 2*. Ljubljana: SAZU, MK. *Biblija*. Na spletu.
- Adam BOHORČ, 1584 [1987]: *Arcticae horulae succisivae*. Prev. in spremno besedo napisal J. Toporišič. Maribor: Obzorja.
- Gigafida: Korpus slovenskega jezika. Na spletu.
- Mihaela KOLETNIK, 2001: *Slovenskogoriško narečje*. Maribor: Slavistično društvo Maribor (Zora 12).
- František KOPEČNÝ, 1980: *Etymologický slovník slovanských jazyků: Slova gramatická a zájmena 2*. Praga: Academia.
- Snježana KORDIĆ, 2003: Ändert sich das serbokroatische System der Lokaladverbien? *Funktionale Beschreibung slavischer Sprachen: Beiträge zum XIII. Internationalen Slavistenkongress in Ljubljana*. Ur. T. Berger, K. Gutschmidt. München: Verlag Otto Sagner. 115–37.
- , 2004: Prilozi *gd(je, kamo, kada)*. *Germano-slavistische Beiträge: Festschrift für Peter Rehder zum 65. Geburtstag*. Ur. M. Okuka, U. Schweier. München: Verlag Otto Sagner. 113–20.
- Korpus govornjene slovenščine. Na spletu.
- Ranko MATASOVIĆ, 2008: *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Franc NOVAK, Vilko NOVAK, ²1996: *Slovar beltinskega prekmurskega govora*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Vilko NOVAK, 2006: *Slovar stare knjižne prekmurščine*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Irena OREL, 2001: Osrednje in obrobno v zgodovini slovenskega jezika (na primeru izzaimenskih okoliščinskih prislovov v knjižnih različicah na prehodu iz 18. v 19. stoletje). *37. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, zbornik predavanj*. Ur. I. Orel. Ljubljana: FF. 33–55.
- Slobodan PAVLOVIĆ, 2011: Prostor i prostorne metafore u padežnom sistemu Brižinskih spomenika. *Slavistična revija* 59/2. 179–94.

- Predrag PIPER, 1983: *Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Radovi Instituta za strane jezike i književnosti, V.
- , ²2001: *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bernard RAJH, 2010: *Gúčati po antújoško (Gradivo za narečni slovar severozahodnoprleškega govora)*. Maribor: FF. 73.
- Fran RAMOVŠ, 1935: *Historična gramatika slovenskega jezika: VII. Dialekti*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.
- Slovenski pravopis*, 1950. Ljubljana: SAZU, DZS.
- Slovenski pravopis*, 1962. Ljubljana: SAZU, DZS.
- Slovenski pravopis*, 2001. Na spletu.
- Marko SNOJ, 2003: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Modrijan.
- , 2006: *Slovar jezika Janeza Svetokriškega: Prva knjiga (A–O)*. Ljubljana: Založba ZRC, Dela SAZU, Razred za filološke vede 49/7.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 1970–1991. Ljubljana: DZS. Na spletu.
- , Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. Ljubljana: CZ. Na spletu.
- Jože TOPORIŠIČ, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: CZ (Leksikoni Cankarjeve založbe, zbirka Sopotnik).
- , ⁴2000: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.

SUMMARY

The research confirmed the observations that the set of spatial interrogative (and demonstrative) adverbial pronouns used by modern speakers, as well as writers, has shrunk. The original set of triple pronouns (*kje* ‘where’, *kam* ‘where (to)’, (*od/do*) *kod* ‘from where’/‘to where/how far’) in the spoken and/or written form of the Slovenian language is only partly preserved and their actual use differs according to setting (formal/official vs. informal settings).

According to the dialectal material collected for the *Slovene Linguistic Atlas (Slovenski lingvistični atlas – SLA)*, the use of the pronoun *kje* ‘where’ is expanding, with two basic tendencies in relatively large areals: (1) to replace *kod* ‘where’ in the prepositional phrase *od/s kod* ‘from where’ → *od/s kje* ‘from where’ or (2) to replace the pronoun *kod* → *kje*, and then (more rarely) replace both (*od/s*) *kod* → (*od/s*) *kje*. The first trend is spreading from the south-west and the south and the second from the north-east and north. Replacement of the pronoun *kje* → *kod* has a smaller areal in the area of contact between the Rovte and Gorenjska dialect groups. The generalisation of the pronouns *kje* → *kam(a)* and *kod* → *kam(a)* is rare and perhaps already extinct. The gradual nature of all the replacements is explicitly reflected by the common double forms, i. e. *kod* → *kod/kje*. The number of dialects with preserved triple pronouns for expressing spatial relationships is still high in all dialect groups.

The textual examples (a survey of 63 students at the Department of Slovenian Studies at the Faculty of Arts, corpus *Gigafida*, and of the spoken Slovenian corpus *GOS*) show that in the spoken language, in comparison with the material for the SLA, we find a livelier exchange of these three pronouns and the use of more various word forms in the same context (dialect group), with a number of variants used by the same speaker, which can be caused by the impact of the standard (literary) language on the spoken language, and vice versa, as well as other (non-)linguistic factors. The simplification is evident from the dialect material in the SLA, with the observation that the triple pronouns of competent speakers and dialect speakers two to three generations older are better preserved.

Most notable in the modern spoken language are the decline or abandonment of use of the semantic heterogeneous and specific pronoun *kod* and generalisation of use of the locative pronoun *kje* for expressing spatial distribution (*kod (biti, se nahajati)* → *kje*), which is, among other things, also characteristic of the literary language of the 20th century, as well as the perlocative (*kod (se premikati)* ‘where (to move)’ → *kje*), ablative (*od kod* ‘from where’ → *od/iz kje*) and the rarely expressed adlocative with *kod* ‘where to’ (*do kod* ‘how far’ → *do kje/kam*), in which the meaning is already explicitly expressed with the two propositions, making a formal distinction unnecessary. The pronoun *kod* ‘where’ is also replacing the indicative *kam* ‘where (to)’ (even within one speaker we can find a doublet, i.e. the use of both forms), or else its use is limited to the expression of a starting point (*od kod* ‘from where’), mainly in the sense of the origin/causality of the verbal act. By contrast, in some areas (the Rovte dialect group and, rarely, as a doublet in other dialects as well, except the Prekmurje dialect in the east, where the pronoun *kod* is not known, except for the phrase *od kejc* ‘where from’), *kod* ‘where’ has been generalised to express positioning in space and replaces the pronoun *kje* ‘where’. The directive *kam* ‘where (to)’ has been preserved and rarely assumes the role of the pronouns *kje* and *kod*, except for the final destination (*kod* → *kam*, *do kod* → *do kam*).

NAVODILA AVTORJEM

Slavistična revija sprejema izvirne in še neobjavljene znanstvene in strokovne članke s področij slovenističnega oz. slavističnega jezikoslovja in literarne vede ter iz sorodnih strok, ki niso v uredniški presoji za nobeno drugo publikacijo. Članki so v slovenščini, izjemoma tudi v drugih slovanskih in svetovnih jezikih, pred objavo pa morajo v postopek uredniškega recenziranja. O sprejemu ali zavrnitvi članka je avtor obveščen približno tri mesece po njegovem prejemu. Objavljeni članki bodo takoj prosto dostopni v spletnem arhivu revije in z zamikom v Digitalni knjižnici Slovenije. Pisec ohrani avtorske pravice nad člankom brez omejitev. Korekture je potrebno vrniti v treh dneh. Avtor odda članek na naslov tehnične urednice: urednistvo@sr.si. Dolžina članka naj ne presega ene in pol avtorske pole, tj. 45.000 znakov, ocene 24.000 znakov, poročila 8.000 znakov s presledki in opombami vred. Daljši prispevki bodo zavrženi. Tipkopis je potrebno oddati v datoteki RTF ali v podobnem besedilnem formatu in v datoteki PDF. Nabor je Times New Roman, velikost besedila 12 pik, za izvleček, povzetek, daljše citate in opombe 10, razmik med vrsticami pa 1,5. Odstavki so ločeni s prazno vrstico in brez umika ter desne poravnave. Narekovaji so dvojni srednji, ločila in prečrkovanje tujih pisav se ravna po zadnjem slovenskem pravopisu. Sinopsis naj ne presega 8 vrstic, povzetek ne dveh strani, ključnih besed, ki niso besede iz naslova, naj bo 3–5; avtor naj poskrbi tudi za prevod sinopsisa, povzetka in ključnih besed v angleščino. Članki, ki niso napisani v slovenščini, imajo slovenski povzetek. Avtor naj priloži svoj elektronski naslov in polni naslov institucije, na kateri dela. Slikovni material se priloži v ločenih datotekah; vsako sliko s svojo številko; v tipkopisu pa mora biti označeno, kam katera sodi; podnapisi k slikam so že v tipkopisu članka. Nad 5 vrstic dolgi navedki so odstavčno ločeni od drugega besedila in brez navednic. Izpusti so v navedku označeni s tremi pikami v oglatih oklepajih; na začetku in na koncu citatov ni tropičij. Zaporedna številka opombe stoji stično za ločili, ki sledijo mestu, na katero se nanaša. Literatura se navaja v krajši obliki v oklepaju v tekočem besedilu (BORŠNIK 1962: 213), v daljši obliki pa v seznamu literature na koncu članka. Spletno verzijo objave navedemo za bibliografskimi podatki natisnjene verzije. Seznam literature oblikujemo takole:

Marja BORŠNIK, 1962: *Študije in fragmenti*. Maribor: Obzorja.

Helga GLUŠIČ, 2003: Izraz negotove zavesti: Pogled na sočasni slovenski roman. *Sodobni slovenski roman*. Ur. Miran Hladnik in Gregor Kocijan. Ljubljana: FF (Obdobja, 21). 287–95.

Irena NOVAK POPOV, 2006: Ustvarjalnost kontroverzne umetnice Svetlane Makarovič. *Slavistična revija* 54/4. 711–25.

Luiza PESJAK, 1887: *Beatin dnevnik: Roman*. Wikivir. Ogled 13. aprila 2011.

Opombe naj ne vsebujejo bibliografskih podatkov, če pa že, naj bodo enote bibliografske navedbe med seboj ločene z vejicami: Marja Boršnik, *Študije in fragmenti*, Maribor, Obzorja, 16–18. Na koncu vsake bibliografske enote je pika. Naslovi samostojnih izdaj, knjig in periodičnih publikacij so postavljeni *ležeče*. Zbirka je v oklepaju tik pred navedbo strani; krajšavo str. za stran izpustimo. Naslovi v stroki poznane periodike so lahko okratičeni (npr. *SR za Slavistično revijo*, *LZ za Ljubljanski zvon*). Pri zaporednem navajanju več del enega avtorja v seznamu literature namesto imena in priimka napravimo dva pomišljaja. Kadar na isto leto pride več del istega avtorja, letnici na desni stično dodajamo male črke slovenske abecede: 1944a, 1944b.

GUIDELINES FOR AUTHORS

Slavistična revija (*Slavic Review Ljubljana*, SRL) accepts original, not previously published scholarly articles in the areas of Slovene and Slavic linguistics and literary studies and from related disciplines which have only been submitted to SRL. Articles are published primarily in Slovene and occasionally also in other Slavic or world languages. Before publication, all articles submitted to *Slavistična revija* are reviewed by the editors. The author is notified whether his/her article has been accepted for publication about three months after the submission date. The proofs must be returned to the publisher within three days. Authors should send their articles to the production editor at the following address: urednistvo@srl.si. Articles should not exceed 45,000 characters, reviews 24,000 characters, and reports 8,000 characters; longer papers will be rejected. All manuscripts must be submitted as RTF or similar files and in PDF format, using the Times New Roman font. The article should be typed in 12-point font, the abstract, summary, longer quotations, and footnotes should be in 10-point font with 1.5 spaces between the lines. Paragraphs must be separated by an empty line, without indentation, and without right justification. Quotation marks are second-level double quotes (» «), punctuation and transliteration of foreign alphabets must comply with the latest edition of the Slovenski pravopis. Each article must include an abstract (not to exceed 8 lines), a summary (not to exceed 2 pages), as well as 3–5 key words that are not contained in the title. The author should also provide the English translation of the abstract, summary and key words. Articles written in a language other than Slovene must include a summary in Slovene. Authors must provide their e-mail address and full name of the institution with which they are affiliated. Visual materials are to be sent in separate files, with each illustration numbered. In the manuscript, it must be clearly indicated where each illustration belongs; the captions to the illustrations are already included in the manuscript. Quotations longer than 5 lines should be typed in separate paragraphs, without quotation marks. Omissions in quotations must be indicated with three dots in square brackets, with no dots at the beginning or at the end of quotation. The footnote number must follow (with no space) the punctuation mark at the end of the segment that the footnote refers to. In the text, literature is cited in short form in parentheses, e.g., (BORŠNIK 1962: 213). Literature is cited in long form in the list of references at the end of the article. The on-line version of the article is listed after the reference for the printed version. In the list of references, the works are cited in the following manner:

Marja BORŠNIK, 1962: *Študije in fragmenti*. Maribor: Obzorja.

Helga GLUŠIČ, 2003: Izraz negotove zavesti: Pogled na sočasni slovenski roman. *Sodobni slovenski roman*. Ur. Miran Hladnik in Gregor Kocijan. Ljubljana: FF (Obdobja, 21). 287–95.

Irena NOVAK POPOV, 2006: Ustvarjalnost kontroverzne umetnice Svetlane Makarovič. *Slavistična revija* 54/4. 711–25.

Luiza PESJAK, 1887: *Beatin dnevnik: Roman*. Wikivir. Ogled 13. aprila 2011.

Footnotes should be free of bibliographic information; if this cannot be avoided, individual parts of a bibliographic citation are separated by commas: Marja Boršnik, *Študije in fragmenti*, Maribor, Obzorja, 16–18. Each bibliographic entry is followed by a period. Titles of individual editions, books, and periodicals are italicized. The series name is listed in parentheses before the page number; the abbreviation *str.* for *stran* 'page' is omitted. The titles of periodicals well-known in the field may be abbreviated (e.g., *SR* for *Slavistična revija*, *LZ* for *Ljubljanski zvon*). In subsequent quotations of several works by the same author in the reference list, the name is replaced by two hyphens. When citing several works by the same author with the same year of publication, the year of publication is followed (with no space) by lower-case letters, e.g., 1944a, 1944b.